

АПСНЫ АТЦААРАДЫРРАҚӘА РАКАДЕМИА
Д. И. ГӘЛИА ИХЪЗ ЗХУ АПСУАТЦААРАТӘ ИНСТИТУТ

А П С У А ГРАММАТИКА

II

АТОМ

АСИНТАКСИС

АИ
Ақәа – 2021 ш.

Арстаа Ш. К.,

Апсуа грамматика. II атом/ Асинтаксис. Акэа: Апсны атцарадыррақэа
ракадемия Д. И. Гэлиа ихъ зху Апсуатцааратэ институт, 2021. – 208 д.
Г/р

Атакзыцхықэу аредактор:

*афилологиятэ тѣаарадыррақэа рдоктор,
апрофессор, ААР академик
Чкадуа Л. П.*

Аххэаакатцаџца:

*афилологиятэ тѣаарадыррақэа рдоктор,
апрофессор, ААР алахэыла-корреспондент
Хагба Л. Р.*

*афилологиятэ тѣаарадыррақэа ркандидат,
адоцент
Хагэышь Б. А.*

Аусумтаџы инартбааны иттцауп имариоу, имариоу ируадаџу, еилоу ахэоу-
қэа рсинтаксистэ еилазаашьяқэа.

Ашэкэы рызкуп атцарадырратэ усуџца, аспирантца, аихабыратэ тц-
раиуртақэа рџы аус зуа артцаџца, астудентца, иара убас апсуа бызшэа
иазџлымхау зеггы.

Алагалажэа

Ахшыџцара аарцшрей аинформация азнагарей рзы абызшэа
иамоу алшарақэей амчарақэей зеггы асинтаксис акны еизгоуп.
Иара ганрацэала еилоуп.

Асинтаксис обиект хадас иамоу ахэоу ауп, аха ахэоу, асинтак-
систэ еилазаашья адаггы, иамоуп алогикатэ, апсихологиатэ, асин-
таксистэ ухэа аструктурақэа. Урт зеггы рышыхэа еивтцоуп, аха
ирымоуп рхатэ чыдарақэаггы, рхатэ хэаакэаггы, рхатэ еилазаа-
шьяқэаггы. Иахьатэи абызшэа атеорияџы урт рхэаакэа, инагзаны
акэымзарггы, ишьякэгылоуп. Даеакала иаххэозар, алогика тыз-
тцаауа уи ахэаакэа иахьалаго, иахьынтэо идьруеит, апсихология
тызтцаауаггы иара убас. Асинтаксис тызтцаауа абызшэа асинтак-
систэ еилкаарақэа мџашьарада идьруазароуп.

Икан аамта, асинтаксиси, алогикей, апсихологией ухэа рхэаакэа
анеилыргамыз. Ускан асинтаксис тызтцаауа зны алогикахь диана-
гон, даеазных – апсихологияхь, аха иахьа, ишаххэаз еипш, ус икам.
Арт рхэаакэей рчыдарақэей реилыргара атцарауаа аамта рацэаны
ирцэакэзит, аха атдыхэтэаны цыара икылсит. Аурыс классикца По-
тебниа А. А., Фартунатов Ф. Ф., Шахматов А. А., Пешковски А. М.,
Виноградов В. В. икэдыргылон азтцаара, атакгы ускантэи аамта
иахьынзарылнаршоз ала икартзон, аха итцегь ихатэааны арт апро-
блемақэа рытцара иацыртцеит абызшэатэ теория аструктурализм
анышьякэгыла инаркны.

Абызшэа асинтаксис тызтцаауа асинтаксистэ еилкаарақэа
дрыкэныкэозароуп, урт шыатас икаитцозароуп. Ускан алтшэақэа
еиха атцабырг иазааигэахоит.

Ари аусумтаџы хара хрыхцэажэоит асинтаксис аобиектқэа:
ахэоу (имариоу, еилоу), ажэеидхэала.

Апсуа синтаксис атцаара атоурых ахьтә

Апсуа синтаксис имачны иттѡауп. Асинтаксис ахѡтакѡа зегыи неидкыланы монография хасабла иттѡам. Монография хасабла иттѡау ахѡу мариа затѡык ауп¹. Асинтаксис егырт апроблемакѡа ирызкны икаѡѡуп ххѡаакѡак (очерккѡак), ртѡага шѡыкѡак, статиакѡак (уахѡ.тѡа), аха урт асинтаксис апроблемакѡа инагзаны рызбара рылшом.

Рапхѡазакѡны асинтаксис азтѡаракѡак дрыхѡѡажѡит П. К. Услар «Апсуа бызшѡа» хѡа хыс измоу иусумтѡѡы². Убас, уи иѡѡеит: «различные отношения между существительными определяются самим смыслом, придаточными местоименными характеристиками, расположением слов, прилогами (postpositions) и, наконец, падежными флексиями. Таковые несомненно существуют в абхазском языке, быть может, даже числом падежей не уступает он языку тушскому»³. «Если предмет, на который обращено действие глагола, – иѡѡеит уи анаѡс П. К. Услар, – выражен местоимением личным, то характеристика последнего вставляется в самую глагольную форму, таким образом здесь сходятся две характеристики, одна – лица действующего, а другая – лица, на которое обращено действие. Для избежания недоумения, обыкновенно перед глаголом ставятся полные формы местоимений личных, первая из них обозначает, какое лицо действует, вторая – на какое лицо обращено действие. В глагольной форме характеристики располагаются наоборот, т.е. первая из них показывает, на какое лицо обращено действие, а вторая – какое лицо действует. Это правило расположения характеристик не подлежит никаким изменениям в глаголах действительных; в глаголах интранзитивных встречаются отступления, которые мы увидим ниже»⁴.

¹ Арстаа III. К. Проблема простого предложения в абхазском языке. Тбилиси, 1982.

² Услар П. К. Этнография Кавказа. Языкознание I. Абхазский язык. Тифлис, 1887, с. 81.

³ Иара убра, ад. 81.

⁴ Иара убра, ад. 81.

Услар П. К. ападежтѡ формахѡа ирызкны иазгѡеитѡ иашам, аха егырт игѡаанагарахѡа аиаша иазааигѡѡуп. Апсуа бызшѡа акны ахараратѡ (винительный) падеж ыкам хѡа иихѡѡгы иашаны иазгѡеитѡ.

Апсуа синтаксис ачыдара хадакѡак азгѡеитѡит Г. Деетерс. Убас, уи иазгѡеитѡит, апсуа бызшѡаѡы иназоу хѡѡуцыпхѡаза ихѡѡѡуп акатѡарба, афиниттѡ формала иаарцшу предикатк, егырт апредикаткѡа ахѡу аѡы иказар, ирымоу аинфиниттѡ форма, инарызѡит апсуа бызшѡаѡы икам ахѡу цылакѡа рфункциа. Ахѡу еидкылага хадас иамоу акатѡарба афиниттѡ форма. Уи иазгѡеитѡит иара убас асубиект-объекттѡ хѡѡытѡ пынгылакѡа реишьтѡгылашьагы¹.

Генко А. Н. «Абазинский язык» хѡа хыс измоу иусумтѡѡы дрыхѡѡажѡит асинтаксис иазку зтѡаракѡак: «Любые два, три и более слов, следующие одно за другим, – иѡѡеит иусумтѡѡы, – образуют словосочетание. Словосочетание не имеет значение законченного сообщения. Фраза, содержащая в себе одно законченное, самостоятельное выражение предикативной связи и двух представлений, называется предложением»².

Генко А. Н. игѡаанагара ихѡѡит асинтаксис иадхѡѡѡу даѡа зтѡаракѡак ирызкынгы.

Ломтѡатизе Кѡ. В. апсуа бызшѡа аморфологиатѡ еилазаара дахѡлаѡѡѡѡ лусумтѡѡа рѡы иахѡылоит асинтаксис иадхѡѡѡу азтѡаракѡакгы. Убарт аусумтѡѡа иреиуѡуп: «Проблема склонения в абхазском языке»³, «Категория переходности в абхазском языке»⁴, «Относительные местоимения в глагольных формах абхазского языка»⁵ и др.

Актѡи аусумтѡѡы дахѡѡѡѡит аитакра (склонение) апроблема апсуа бызшѡаѡы. Ари апроблема иазкны аспециалтѡ литературѡѡы икан еиѡѡагылоу агѡаанагарахѡа ѡба: цѡѡуы ирыпхѡазон апсуа бызшѡаѡы аитакра асистема ыѡѡуп хѡа (Услар К. П., Шифнер А.,

¹ Deeters G. Der abchasische Sprachbau, wachrichten von der Gesellschaft der Wissenschafte zu Gottingen. Pilologisch-historische Klasse. Gottingen, 1931.

² Генко А. Н. «Абазинский язык». Москва, 1955, с. 184-196.

³ Изв. ИЯИМК, т. XII, Тбилиси, 1942, с. 196 и сл.

⁴ Там же, с. 1-29

⁵ Сообщения АН ГССР, т. III, Тбилиси, 1942, с. 389 и сл.

Академик Мешьянинов И. И. еидшым аструктура змоу абыз-шэакэа еиҕырцшны рыттцаараан ихы иаирхэон апсуа бызшэа ама териалкэаггы. Убас, уи иусумта «Эргативная конструкция в языках различных типов»² аҕы хапхьоит: «В абхазском языке глагол в сказуемом связывает своими показателями остальные члены предложения, в которых имена лишены падежных окончаний. Центр выражения синтаксических отношений эргативного строя предложения сосредотачивается в глаголе».

² Мещанинов И.И. Эргативная конструкция в языках различных типов. Ленинград. 1967, с. 66.

1970 шыкәсазы итытцит Чкадуа Л. П. лмонография «Система времен и основных модальных образований в абхазско-абазинских диалектах»⁵. Аусумта аҕәшақәа руак аҕы дрыхцәажәоит еиуеипцшым аҕатцарбатә ҕаларақәа рроль ахәоу ашыақәҕылараҕы. Иалылкаауеит ихыпцшым (абсолюттә), ихыпцшу аамтатә формақәа. Ахәоу апредикативтә тҕакы ашыақәҕылара иалахәуп абсолюттә ҕатцарбатә аамта. Ихыпцшу аамтатә формақәа апредикативтә тҕакы ашыақәҕылара иалахәзам. Аҕатцарба асинтаксистә функционала дахцәажәо, автор иазгәалтоит ахәоу апредикативтә тҕакы шыақәдыргылоит атемпоральность, амодальность, аинтонация хәа. Аҕатцарбатә ҕаларақәа рҕкнытә апредикативтә тҕакы ашыақәҕылара иалахәым хәа илыпхьазоит аҕатцарба аинфиниттә ҕаларақәа (ад.262).

³ Чакуда Л.П. Система времен и основных модальных образований в абхазско-абазинских диалектах. Тбилиси, 1970.

Чкадуа Л. П. итлыжыт даеа ѿ-статиак асинтаксис азтцаарақеа ирыдхэалоу¹: «Связь слов в предложении», «Об одной структурной разновидности предложения».

Актѣи астатиаѣы автор иалылкаауеит ихыпшыми ихыпшшу иажѣибаркыратѣ хккѣа. Ихыпшшу ирхылпхыазалоит айкѣыршѣа-ратѣ, айдыларатѣ, ахадаратѣ, акомполиттѣ аажѣибаркырақеа. Ихыпшшым рахѣ – аипшѣратѣ аажѣибаркыра.

Аѿбатѣи астатиаѣы иазгѣалтоит ахѣоу аструктура аѣшапсахауа алогикатѣ предикация иабзоураны.

Хыхѣ иарбоу «Сборник материалов по абхазскому языку» хѣа хыс измоу аѣы икыпцхыуп иара убас: Е. П. Шыакрыл – «Виды предложения по цели высказывания»; Ш. К. Арстаа – «Подлежащее и сказуемое»; М. М. Циколия – «Ажѣидхѣала азтцаарақеа апсуа бызшѣаѣы»; К. С. Шыакрыл – «Сложносочиненные предложения»; В. Х. Концѣария – «Однородные члены предложения».

1959 шыкѣсазы итытит Пари К. лусумтѣ «Внутриглагольные личные показатели и синтаксис минимальной фразы в Северо-Западных языках Кавказа» хѣа хыс иаманы. Аусумтѣ ихадоу алкаақеа рѣы хѣапхыоит: «Глагольная форма может функционировать сама по себе как минимальная фраза, потому что все участники, которые требуются глагольным корням, обязательно представлены в ней; глагольная форма обязательна, когда как свободные члены предложения в известной степени факультативны. Так как все свободные члены выражены в обязательной глагольной форме, нет иерархически приоритетных элементов среди имен, которые им соответствуют во фразе и которые должны рассматриваться как члены равного значения»².

¹ См. Сборник материалов по абхазскому языку. Тбилиси, 1970, с.69-77

² Paris C. Undires personnels intraverbaux et syntaxe de la phrase minimale dans les langues du Caucase du Nord-ou-est. B.S.L., fasc 1. Paris.

АЛАГАЛА

Ахѣоу аттцаара знапы азыркыз дарбанзаалак иааиѣагылоит инагзаны иттцаам абарт апроблемақеа:

1) Инагзаны ишыакѣыргылам ахѣоу апкара. Абызшѣаттцааѿцѣа цѣоукы излархѣо ала, икоуп ѿышѣ инареиханы ахѣоу апкарақеа;

2) Ишыакѣыргылам ахѣоу ахѣаақеа: иахыалаго иахынтѣо. Абызшѣаттцааѿцѣа рхѣатѣы еикѣшѣоит ахѣоу асинтаксистѣ цѣакы ашыакѣыргыларѣы: ахѣоу синтаксистѣ цѣакы иамоуп апредикативтѣ цѣакы; апредикативтѣ цѣакы змам хѣоузам. Аха апрактикаѣы апредикативтѣ цѣакы змам аилкаарақеагы ахѣоуқеа ирхырыпхыазалоит.

Убас, аурыс бызшѣаѣы иааргоит ахызтѣ (аноминативтѣ) хѣоуқеа хѣа абарт реипш икоу ажѣақеа: *Зима; Мороз; Воскресение; Праздник; Тишина; Война; Крик; Шум; Выстрел; Гром; Пожар; Засуха...* абарт ажѣақеа, ишаабо еипш, амаѣтаркѣеи амаѣартѣ цѣакы змоу ажѣақеи рыхыз рхѣоит, аха урт рыказаареи рыкамзаареи шыакѣыргѣгѣаны иаадырпцшом¹. Убас икоуп ажѣахѣоуқеа хѣа изышыѣоугы: *Да; Нет; Так точно; Есть; Конечно*².

Абас икоу ажѣақеа рпарадигма адырбоит абас:

Была тишина

Будет тишина

Была бы тишина ... уб. итѣ.

Аха арт ажѣеицаирақеа рѣы амодальтѣ аамтѣатѣ цѣаккѣа аазырпшуа акатѣарбатѣ форма рыцуп. Ус анакѣа урт апредикативтѣ цѣакы рymoуп. Аха еилкаам урт аноминативтѣ хѣоуқеа изырхырыпхыазало.

3) Абызшѣаттцааѿцѣа, ишаххѣаз еипш, рхѣатѣы еикѣшѣоит ахѣоу асинтаксистѣ цѣакы аганахѣ ала. Аха рхѣатѣы еикѣшѣоит инагзаны ахѣоу апредикативтѣ цѣакы ашыакѣыгылара иалахѣу асинтаксистѣ категорияқеа реикѣыпхыазара аан. Айкѣымшѣара зыдхѣалоу еихарак асинтаксистѣ хѣѣытѣ категория ауп. Цѣоукы ирыпхыазоит асинтаксистѣ хѣѣытѣ категория апредикативтѣ цѣакы аарпшра иалахѣзам хѣа³, даеа цѣоукых – уи хымцада апредикативтѣ цѣакы аарпшра иалахѣуп хѣа⁴.

¹ Русская грамматика, том II, М., 1982, с. 358.

² Там же, с. 420.

³ Шведова Н.Ю. Парадигматика простого предложения в современном русском языке. В сборнике «Русский язык». Грамматические исследования». М., 1967, с. 10.

⁴ Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса. В книге «Вопросы грамматического строя», с. 408.

4) Ишдыру еипш, абызшәатә акқәа система ҳасабла еишъта-неиуеит. Актәи аҳаракыраґы иҳамоуп афонетика (афонемақәа); афонематә акқәа анеицәхталак, иҳауеит итцегь ишътыху аҳаракы-ра, аилкаара ґыц – ажәа; ажәақәа анеицәхталак иҳауеит, итцегь ишътыху аҳаракыра, аҳаракыра ґыц – ажәеидхәала, ахәоу; ахәоуқәа анеицәхталак, иҳауеит традициала изларыпхьазо ала, дырґегьых ахәоу, аилкаара ґыц акәымкәа, иашътанеиуа аҳаракыра акәымкәа. Еилоу ахәоу ххәоит, аха уи акгьы азбом, избан акәзар ахәоу хәоууп. Ари абызшәа асистема еилагоуп хәа ирыпхьазоит абызшәаттә-аґцәа. Аха абызшәа асистемаґы аилагара кәлазом. Икәлап дара абызшәаттәаґцәа ракәзар агха змоу, урт ииашаны ирзышьяқәмы-ргылазар абызшәа иахнарбо аилкаара? Иашаткәкьаны даґеа гәаана-гарак излахәо ала¹, ара иҳамазар акәхап ацшъбатәи аґазара, аилка-ара ґыц – атекст. Ус анакәха, ахәоуқәа реицтарала хара хәиасуеит атекст ахь. Ари агәаанагара уадгылартә икоуп.

5) Инагзаны еилкаам традициала зххәаак иадхәалоу еижәлантәу азхәақәа хәа изышътоу злоу ахәоу имариоу ахәоу ахь иатцәнакуоу, еилоу ахь иатцәнакуоу. Традициала зххәаак иадхәалоу еицааиуа азхәақәа злоу ахәоу имариоу ахәоуқәа ирхырыпхьазалоит. Аурыс грамматикаґы урт еилоу ахәоуқәа ирхырыпхьазалоит. «В русской грамматике, – читаем мы здесь, – предложения с несколькими ска-зуемыми при одном подлежащем рассматриваются как сложные»². Аус злоу убри ауп, азхәа хзыхцәажәо абызшәақәа ркны апредика-тивтә цакы аанарцшуеит. Апредикативтә цакы аазырцшуа ажәа иаабац еижәлантәу ахәоу хәтақәа рхыпхьазалара иашам. Убри ак-нытә, зххәаак иадхәалоу еишътанеиуа азхәақәа злоу еилоу ахәоуқәа ирхаґацхьазалоит.

Ари атагылазашья дахцәажәо, Мухин А. М. иґуеит: «В этих ус-ловиях исследователь может поступить следующим образом: он может сначала сосредоточить свое внимание на тех объектах, от-носительно принадлежности которых к числу предложений сре-ди лингвистов достигнуто наибольшее согласие, и затем, уже, ис-пользуя накопленный опыт в изучении структуры «подлинных»

¹ Русская грамматика, т. II, М., 1982, с. 634.

² Русская грамматика, т. II, М., с. 462.

предложений, попытаться рассмотреть и иные объекты, принад-лежность которых к предложениям вызывает сомнение у части лингвистов»¹.

Хара хәзґеу аусумтаґы абри апринцип хәкәныкәоит.

Ари аусумта ацсуа синтаксис иахьатәи атагылазашья аттәара излазку ала, ххы иахәрхәоит ахґааларатә (описательный) метод, ацшъаратә (метод эксперимента), аиґартәышьятә (метод моде-лирования) методқәа. Арт аметодқәа еиґагылазом, ихеибартәаа-уеит.

Методикас иалхтәу зыбзоуроу итахтәауа аматериал чыдарақәас иамоу роуп.

Абызшәа аттәааґцәа излаґәартахьоу ала, иуадаґны еилоу ацсуа синтаксис аттәара цапхас иамоу акатцарба ачыда еилазашья ауп. Иара гәґәала акатцарба аилазашья иадхәалоуп. Убас, Потевниа А. А. иґуеит: «Определивший такой глагол, тем самым определил мини-мум того, что должно заключаться в предложениях этих языков»². «Вся сила суждения содержится в сказуемом»³ – иґуеит Буслаев Ф. И. «Структура и механизм простого предложения в древнегру-зинском языке определяется глаголом»⁴ – иґуеит А. С. Чикобава.

Акатцарба асинтаксистә мчхарақәа еипшым абызшәақәа рґы. Ацсуа бызшәаґы акатцарба синтаксистә мчхара даара ибеиоуп. Ари абеиара зыдхәалоу акатцарба аркынаатә аамтатә категорияқәеи, асубиект-обиекттә еизыкәазашьяқәеи раарпшышьяқәа роуп. Ахәоу, хәарас иатахузеи, акатцарба асинтаксистә мчхарақәа рыдагьы, иа-моуп егьырт асинтаксистә хархәагақәагьы.

Ахәоу аструктура акатцарба асинтаксистә мчхарақәа ирыдхәала-ны аттәара зынза иаанагом аморфологиатә категорияқәеи асин-таксистә категорияқәеи зынза еишьяшәалоуп хәа. Убри акнытә асинтаксис аттәара хықәкы хадас иамоу асинтаксиситә еизыкәа-

¹ Мухин А.М. Структура предложений и их модели. Изд. «Наука». Ленинград, 1968, с. 24.

² Д. Потевня. Из записок по русской грамматике, т. I–II. М., 1958, с. 84.

³ Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. М., 1959, с.285.

⁴ А. С. Чикобава. Проблема простого предложения в грузинском языке. Тбили-си, 1968 (на грузинском языке).

ашьақәеи урт рморфологиатә категориакәеи раарпшышьақәа роуп. Икоуп имаčымкәа асинтаксистә еизыказаашьақәа аморфологиатә шыта змамгы. Урт зегы ари аусумтаҕы хрылацәажәоит.

Ажәеибаркыратә хкқәа

Ахәоу афнутқа ажәақәа рыбжьара ишьақәгылоит хымпада асинтаксистә еизыказаашьақәа, урт аизыказаашьақәа рыла иаарпшхоит асинтаксистә цакқәа. Асинтаксистә цакқәа ахәоу аинформативтә функция анагзара иаздырхиауеит.

Абарт иахарбаз аилкаарақәа ҳаурц азы ахәоу афнутқа ажәақәа аки–аки синтаксисла еидхәалазароуп. Ажәақәа реидхәалашьеи, реибаркыратә хкқәеи, урт злаарпшу ахархәагақәеи ирымоуп рхатәы чыдарақәа еипшым абызшәақәа ркны. Уимоу бызшәак афнутқагы рсинтаксистә функциякәеи рморфологиатә еилазаашьеи ирҕырпшны ажәақәа (ахәоу хәтақәа) рыбжьара ишьақәгылоит еиуеипшым ажәеибаркыратә хкқәа. Иалкаау бызшәак афнутқа ажәеибаркыратә хкқәеи урт иаадырпшуа ачыдарақәеи зыдхәалоу уи абызшәа аморфологиатә еилазаашьа иамоу ачыдарақәа роуп. Апсуа бызшәакны, иара убас егырт хбызшәақәа ркынгы, ажәақәа реидхәалашьала иҳамоуп ихыпшуи ихыпшымы ажәеибаркыратә хкқәа. Ихыпшу рахь иатцанакуеит айқәыршәаратә, аидыларатә. Ихыпшым ажәеибаркыра ҳамоуп аипшыратә жәеидхәалагақәа рҕы. Ажәеибаркыратә хкқәа рганахьала иҳамоуп иара убас аCOORDИНАЦИАТӘ ЖӘЕИБАРКЫРА.

Ахәоу афнутқа ажәақәа реибаркыраҕы абызшәа ахы ианархәоит абызшәатә матәахәқәа иамоу зегы – аморфологиатә, асинтаксистә, иара убас ажәартәқәагы налатцаны. Абарт аматәахәқәа ркнытә еиха ахархәара зауа зыбзоуроу абызшәа аморфологиатә еилазаара шака ибеиоу ауп. Морфологиатә еилазаашьала абызшәа хысҳазар, асинтаксистә матәахәқәа рхархәара еихахоит.

Апсуа бызшәакны аморфологиатә матәахәқәа рхархәара тбаауп акатцарба афнутқа, аха егырт ажәақәа хәтақәа ркны урт рхархәара хараза еитцоуп, морфологиатә формала иахьбеиам иахкьаны. Аморфологиатәқәагы асинтаксистәқәагы ахьазымхо, ҳарас

иатахузеи, алексикатә матәахәқәа ахархәара рытатәхоит. Иаххәап, ахьзи акатцарбеи реибаркыраан классла айқәшәара, шамахамзар, изалшом, избан акәзар ахьызка, иаххәап, азатцә хыпхьазараҕы аklasстә еиҕагылара морфологиала иамазам, арацәа хыпхьазараҕы акатцарба аklasстә еиҕагылара амазам, убри акнытә ара классла айқәшәара калашьа амазам. Аха даҕа ганкахьала ҳара иаххәоит акатцарбеи ахьзи рыбжьара классла айқәшәара калоит хәа. Избан акәзар, ишаадыруа еипш, ахьзи акатцарбеи реибаркыра аан хадара ауеит ахьызтә хәта, акатцарба уи аҕақәнаршәоит хаҕыла, хыпхьазарала, классла. Иаххәап, ахәоу *д-цәуеит ахәычы* акны ахаҕытә цынгыла *-д* иаанарпшуеит ахьызка ахаҕи, ахыпхьазареи, аklassи, избан акәзар, ахьызка акнытә ауп арт акатегориақәа ахьынтәауа. Аха ара игәоумтарц залшом ахьызка *ахәычы* морфологиала ахаҕыгы, аklassгы шамам. Нас акатцарба иабаанагои арт аформақәа? Иахьаанагаз убри ауп, ажәа *ахәычы* жәарла ауафытәысатә цакы амоуп. Убри жәарла иаарпшу ауафытәысатә цакы акатцарбаҕы морфологиала иаарпшуп ахаҕытә цынгыла *д* ала. Ари иаанаго убри ауп, ажәа *ахәычы* жәартә цакыла арт ажәақәа реибаркыраҕы ацхьараара канатцеит.

Арацәа хыпхьазараҕы аklasстә еикәшәара зынза ахархәара аиузом, ахьызтә хәтакны уи морфологиала (суффиксла) ишарбоугы, избан акәзар акатцарба арацәа хыпхьазаракны аklasстә еиҕагыларақәа амазам жәарлагы, морфологиалагы, ахаҕытә цынгылақәа (асубиекттәқәагы, аобиекттәқәагы) арацәа хыпхьазараҕы аklasстә цакы ахьрымам иахкьаны.

Иаххәап, *ацәацәа ашкол ахь ицеит*, ара ажәақәа *атцәацәеи-и ицеит-и* рыбжьара аklasстә еикәшәара ыказам. Ахьызка *атцәацәа* морфологиала иаарпшны иамоу акатцарбаҕы изарбахазом, ахаҕытә цынгыла *и* аklasстә цакы ахьазаамырпшуа иахкьаны.

Морфологиалагы, жәартә цакылагы ахьызка *ахәычы* ахаҕытә цакы амазам, аха акатцарбаҕы уи ахпатәи ахаҕала иаарпшуп ахаҕытә цынгыла *д* ала (*д-цәуеит ахәычы*). Нас ара акатцарба иабаанагеи ахпатәи ахаҕытә цакы? Иахьаанага убри ауп, ажәа *ахәычы* ари ахәоу акны иааннакылоит хзыхцәажәо аилкаара асинтаксистә позиция. Ахәоу аҕы хзыхцәажәо ианакәызаалак ахпатәи ахаҕытә цакы шьтнахуеит синтаксисла, абри ахаҕытә цакы акатцарбаҕы

морфологиатə рбагала (д – ала) иаарпшуп. Ишаабо еипш, ара ацхыраара канатцоит асинтаксис. Ажəа **ахəычы** ахəоу иаалаххыр, ахафəтə цакы иаразнак иацəызуеит.

Даəа усуп хыцхьазарала аикəшəара. Ишдыру еипш, ахьз акны азатə хыцхьазара аарпшуп аноль рбагала, арацəа хыцхьазарафəи уи иафəгылоит суффиксла иаарпшу арацəа хыцхьазаратə цакы – **ахəыч-кəа**. Убри акнытə ара ахыцхьазаратə цакы ахьз акынгы, акатцарба акынгы морфологиала иаарпшуп.

Ишаабо еипш, хыхь иаагаз ахəоу афəи ахьзи акатцарбеи реибаркырафəи ахархəара роуит ажəартə, аморфологиатə, асинтаксистə матəахəкəа.

Икоуп ахафəитə, ахыцхьазаратə, акласстə цаккəа ахьызтə хəтафəи жəартə цакыла ианаарпшу. Ари калоит ахьызтə хəта апозициафəи ахафəитə хьызцынхəракəа анахцыло. Ускан ахьызцынхəра иаанарпшуа ахафəитə, ахыцхьазаратə, акласстə (аобатəи, ахцатəи ахафəкəа, азатə хыцхьазара) цаккəа аерыкəнаршəоит акатцарба. Актəи ахафəитə хьызцынхəра, хымцада, иаарпшуп актəи ахафəала акатцарбафəи. Иара убас егырт ахафəитə хьызцынхəракəагы, избан акəзар арт ахафəитə хьызцынхəракəа ирымоу ахафəитə, ахыцхьазаратə, акласстə цаккəа реырпсахзом, енагь урт иалкаау жəартə цаккəаны ирымоуп.

Даəа усуп ахьызтə хəтафəи игылоу ажəа ахафəитə цакы анамам. Ускан ари ажəа ахəоу афəи позициас иааннакыло иафəырцшны ишьтнахыр калоит иарбанзаалак ахафəитə цаккəа.

Иаххəап, ажəа **ахəычкəа** ажəахəаф ипозиция ааннакылозар, ишьтнахуеит актəи ахафəитə цакы, ажəахəаф дзацəажəо ипозиция ааннакылозар, ишьтнахуеит аобатəи ахафəитə цакы, ажəафəи изыхцəажəо аилкаара апозиция ааннакылозар, ишьтнахуеит ахцатəи ахафəитə цакы:

Ахəычкəа ашкол ахь хцоит;

Ахəычкəа ашкол ахь шəцоит;

Ахəычкəа ашкол ахь и-цоит

Ара икоу убри ауп, ахьз синтаксистə позициала ишьтнахыз ахафəитə цакы акатцарба аеакəнаршəоит.

Икоуп ахьызтə хəтафəи ахафəитə цакы морфологиала ианаарпшугы. Ари мацны иахцылоит:

с-хатца с-цеит

у-хатца у-цеит

и-хатца д-цеит

Ара ишаабо еипш, ахафəитə цынгылакəа **-с, -у, -и** морфологиатə рбагакəоуп, ашьаца хата иацуп, морфологиала ахафəкəа аадырпшуеит.

Ара ахьызтə хəтəи акатцарбеи хафəыла реикəшəара рфыцъарагы морфологиала иаарпшуп.

Ацсуа бызшəакны итбааны ахархəара амоуп цакыла ахəоу аонутцка ажəакəа реибаркыра. Ари ажəеибаркыратə хкы аидыларатə хəа иашьтоуп. Арахь иатцанакуеит позициала ажəакəа реибаркырагы.

Аидыларатə жəеибаркыра ахархəара амоуп акатцарбеи еиуеипшым атагылазашьатə цакы змоу ажəакəеи рыбжьара. Ара хадара ауеит акатцарба, егырт ажəакəа иара иацааиуеит цакыла. Иаххəап, **сфыза Акəа дынхоит**, ари ахəоу афəи акатцарба **дынхоит** иаанарпшуа арфəиара иахəоит дахьынхо атыц аазырпшуа ажəа шатаху. Ахəоу **сфыза дааит** акны акатцарба **дааит** иаанарпшуа арфəиара иуанахəоит данааз, дахьынтəааз узырбо ажəакəа шатаху: **сфыза дааит иацы Акəантə**.

Ара ахархəара анроуа ыкоуп ашьтынгылакəа. Уртгыи ацхыраагзатə ажəакəаны ипхьазоуп, убри акнытə уртгыи цакыла ажəеибаркырахь иатцанакуеит. Иаххəап, **сфыза Акəака дцеит; сфыза Акəантə дааит; сфыза Акəанза дцеит**. Артгыи, ишаабо еипш, цакыла ажəеибаркыра иацхраауеит.

Цакыла ажəеибаркырафəи ацхыраара кантцоит иара убас атагылазашьатə элементкəа **ахь, ан, ш**; асуффикс-шьагəыткəа, ацынгыла шьатакəа, ахырхартатə суффикскəа, азыкашьатə хьызцынхəратə рбагакəа **-и, -з** уб.итц.

Ишаабо еипш, ажəеибаркыртə матəахəкəа еихаразак итбааны ахархəара рымоуп акатцарба аонутцка. Ажəакəа реибаркырафəи ацхыраара гəгəа канатцоит иара убас аитатцра-аитамтцра ала акатцарбакəа реифəагыларагы. Асубиекттə-обиекттə еизыказаашьакəа аазырпшуа ахафəитə цынгылакəа ф-риадкны ршареи, урт рпозициякəеи хəаакəызтцə абри аифəагылара ауп.

Хыхь иахарбаз ажəеибаркышьакəеи ажəеибаркыратə хккəеи, ажəеибаркыратə матəахəкəеи инартбааны иарбахоит досу иахьыртцпу.

Аиқәыршәаратә жәеибаркыра

Аиқәыршәаратә жәеибаркыра нақ-аактәи хадаратарала еибарку, егырт ажәеибаркыратә хкқәа реиха итбааны ахархәара змоу, функционалгы ибеиоу ажәеибаркыратә хкуп. Мағәахәысгы иамоу асубиект-обиекттә хәытә цынгылақәа роуп. Ахафәйтә цынгылақәа рсубиект-обиекттә функиакәеи рпозициақәеи шыақәзыргыло ақатцарба афнутқа иамоу аитатра-аитамтратә еиғагыларақәа роуп. Иара зызчыдароу ф-компонентк иреитамкәа рыла ишыақәгылоу ахәоутә шыақәа, асубиект-обиекттә еизықәзаашыа змоу егырт ажәеицаирақәа роуп. Аиқәыршәаратә жәеибаркыра афнутқа ажәақәа реибаркышыала иамоуп акымкәа, фбамкәа авариантқәа.

Рапхьаза иргылань иазгәататәу убри ауп, ахадаратара ара иамоуп ф-хырхартак: ахьызтә компонентқәа (асубиект-обиекттә) рыкнытә ақатцарбахы, ақатцарбакнытә ахьызтә компонентқәа рахь. Абарт ахырхартакәа раарпшышыа ауп авариантқәа қазтә.

Ахьызтә (асубиект-обиектқәа) ақнытә ақатцарба ахадаратара зларбахо ақатцарбафәи ахьз ахафәйтә, ахьцхьазаратә, акласстә синтаксистә цакқәа асубиект-обиекттә хәытә цынгылақәа рыла иахьаарпшхо ауп. Даеакала иаххәозар, ақатцарба ахьз аеақәнаршәоит хәыла, хьцхьазарала, классла (иназамкәа). Ари аққара аспециалтә литературафәи хьахәапахәа змам цқароуп хәа ицхьазоу азтцарақәа мацымкәа иқәнаргылоит. Халагап хәыла аиқәшәара. Ахәоу *Алиас д-цаагәоит* ақны асубиекттә хәытә цынгыла цабьргьтәқьаны иаанарпшуеит ахпатәи ахафәи, уи ахафәи хымпада ажәа Алиас ақнытә иаауеит. Избан акәзар, ахьызтә хәта даеа синтаксистә хәытә цакык шытнахыр, уи ақатцарба аеақәнаршәоит. Иаххәап: *сара с-цаагәоит; уара у-цаагәоит, иара д-цаагәоит*. Ари зегыи ауафәи агәра игартә иқоуп. Аха азтцара ахьцәыртцәу убри ауп, ахьыз, иаххәап, *Алиас* морфологиала, ишдыру еипш, ахафәйтә категория амазам. Ахафәйтә цакы амазам уи жәартә цакылагы (ахафәйтә хьызцынхәрақәа реипш), нас иара ахата иамамзар ахафәйтә цакы, ақатцарба хадара зланатәзеи хәыла? Ара хымпада еилыргатәхоит ажәартә, аморфологиатә, асинтаксистә еилкаарақәа. Ахьз жәарлагы, морфологиалагы ахафәйтә цакы шамам ашыақәыргәгәара атахзам, уи еилкаауп. Ара шыта инхаз асинтаксистә еилкаароуп.

Синтаксислагы ари ахәоу афәи ахьз (*Алиас*) ахафәйтә цакы амамзар, ақатцарбафәи уи хәытә цынгылаала арбара залшазом, хәарас иатахузеи. Аха ишцеилкаатәу асинтаксистә хәытә цакы? Иабаанагеи ахьз асинтаксистә хәытә цакы? Иахьаанага убри ауп, ажәа *Алиас* ари ахәоу афәи иааннакылоит ахәоу афәи изыхцәажәо асинтаксистә позиция. Иарбанзаалак ахәоу афәи изыхцәажәо хымпада ишътнахуеит синтаксисла ахпатәи ахафәйтә цакы. Избан акәзар, асинтаксистә акқәа рқны ауп асинтаксистә цакқәа ахьцәыртцәу. Убри ақнытә ахьзтә хәта ахәоу иаалухыр, асинтаксистә хәытә цакгы ацәызуеит, иалоутцар, еицах ишътнахуеит.

Абасалоуп ишышътнахуа ахафәйтә цакы аобиекттә компонентгы.

Иаххәап: *Алиас ахәыцы д-и-аазоит*. Ахьз *ахәыцы* ара иамоуп ахпатәи асинтаксистә хәытә цакы. Убри азоуп уи ақатцарбафәи ахпатәи ахафьрбагала изаарпшу.

Аха асинтаксистә хәытә цакы иамоуп егырт аарпшышыақәагы. Убас, уи аарпшхар қалоит ахьзтә хәтафәи жәартә цакыла. Ускан уи ажәартә хәытә цакы ақатцарбафәи иаарпшхоит хәытә цынгылаала. Абас иқалоит ахьзтә хәта атыц афәи ахафәйтә хьызцынхәра ангылоу: *сара с-рашәоит, уара у-рашәоит, иара д-рашәоит* уб. итц.

Ара ахафәйтә хьызцынхәра ахьызқа излеипшым убри ауп, уи иалкаау ахафәйтә цакы жәарла иамоуп. Убри ақнытә еснагь иаанарпшуа иалкаау хәытә цакык ауп. Иаххәап, ахьызцынхәра **сара** еснагь актәи ахафәоуп иаанарпшуа, даеа хәытә цакык шытнахзом. Ахьз ахәоу афәи синтаксистә позицияс иааннакыло иафьрпшны ишътнахыр қалоит актәи, афбатәи, ахпатәи ахафәйтә цакқәа. Иаххәап: *Ахәыцқәа ашкол ахь х-цоит; Ахәыцқәа ашкол ахь шә-цоит; Ахәыцқәа ашкол ахь и-цоит*.

Ара ишаабо еипш, ахьз жәарлагы морфологиалагы ахафәйтә цакы ахьамам ақнытә, синтаксисла хәытә цакыс ишътнахлак қалоит.

Имацны, аха иара усгы иахдылоит ахьзтә хәтақны ахафәи морфологиала иаанарпшу. Ари қалоит ахьзтә хәта апозициафәи ахафәйтә категория змоу ажәа ангылоу. Иаххәап, ахәаакәтцатә хьызцынхәра **-хәта** ахафәйтә цынгылақәа ацны: *с-хәта, у-хәта, и-хәта, х-хәта, шә-хәта*. Ара ахафәйтә цынгылақәа морфологиатә мағәахәқәоуп

хәа ипхьазазар әуеит, избан акәзар урт зхала икоу ажәа ашьәта иацуп, ашьәта иатәзам. Ара ахәаакәтәтә хьызцынхәра хадара әуеит ахафәла, акатцарба уи аеакәнаршәоит: *с-хатә с-цәагәоит, у-хатә у-цәагәоит, и-хатә д-цәагәоит* уб.ит.

Ишаабо еипш, ара асинтаксистә хәфәтә цакы афкомпоненткгы ркны морфологиала иаарпшуп. Даеакала иаххәозар, ахьзтә хәтеи акатцарбатә хәтеи рыбжьара ишьақәгылоит хәфәла аиқәшәара, морфологиала иаарпшны.

Имачым ажәеицаaira иалкаау асинтаксистә цакы аманы ианахпыло. Абас икоу ажәеицаaira, ишдыру еипш, азххәаа ма азырха афункциа анамоугы мацзам. Иаххәап: *Аибашьра иақәымшәац д-хәйә гәгәоуп* (Ажәапқа); *Шьыжь игылаз иеан аеаб әйеикит* (Ажәапқа); *Аеы иақәымтәац аеы д-канамыжьыцт* (Ажәапқа); *Азыршы иацәшәаз амца д-ақәңалеит* (Ажәапқа); *Ауанакайара ззымдыруаз заагара д-рышьтуан* (Ажәапқа); *Азы иаанаго аңша и-агоит* (Ажәапқа); *Аеы изымаиааиз акәадыр д-асуан* (Ажәапқа); *Аеы иахәаша акәадыр и-ахәоит* (Ажәапқа); *Азба кәзйаз ашәыра кәзйаз д-цәеишьон* (Ажәапқа).

Ахьзи акатцарбеи реибаркыра аан асубиектә ма аобиектә хәфәтә пынгыла анбыжышәо ыкоуп. Аха ускан асинтаксистә хәфәтә цакы еилкаахоит ахьзтә хәтә позицияс иааннакыло иабзоураны. Ахәоу *аңыс шәахәоит* акны асубиект рбага **-и** быжышәаны икоуп акатцарба иахьацынгылоу иабзоураны, аха ара ажәа атцыс хәхцәажәоит, убри акнытә уи синтаксисла ахпәтәи ахафәтә цакы шамоу еилкаауп. Ари кәлоит ахьз аматәар класс ианатцанакуа, насгы арацәа хьпхьазарафәи иангылоу: *Ахәыцқәа шәахәоит; Ан ахәыцқәа (и)-лаазоит; Ахәычы анбанқәа (и)-исырйоит*.

Асубиектә хәфәтә пынгыла быжышәоит азатә хьпхьазаратә цакы анамоу еитәтуа акатцарба мапкрадатәи аформа адтцаратә ркынаафәи: *Ашәкәы аа(у)-хә; Асаби д(б)ааза; Айәацәа айара д(у) ырйә...* Арагы, хәарас иатәхузеи, асинтаксистә хәфәтә цакы еилкаауп.

Ажәақәа рыбжьара ахафәтә еизыкәзаашьа шьақәгылар кәлоит ахәоу ашьәта антытггы. Ахафәтә еизыкәзаашьа адхаларатә цакы аманы иахпылоит ахәаакәтәтә жәеидхәалақәа ркны: *сара с-лаба, уара у-шәкәы, бара б-ашьа, Алхас и-аб*. Абас икоу ажәеидхәалақәа

ркны ахархәара рымоуп ажәеибаркыратә хкқәа фба: акы, урт позицияла еидхәалоуп; ажәеидхәала ахәтақәа иааныркылоит иалкаау апозиция, уи апозиция псахьша амазам. Иаххәап, иузхәом *ихылңа саб, ишәкәы сәыза*.

Афбатәи, адхаларатә цакы ара хәфәтә еизыкәзаашьала иаарпшуп; актәи ахәта асинтаксистә хәфәтә цакы, афбатәи ахәта аеакәнаршәоит: *сара с-ыфны, уара у-ыфә, иара и-ахәшья...*

Ахафәтә еиқәшәара хәмоуп ахьзи алахәыреи рыбжьарагы. Аха ара чыдарас икоу убри ауп, алахәыра злашьақәгылоу азыкәшьятә хьызцынхәратә рбагақәа **-и, -з** ахафәтә цакы рымазам, убри акнытә арагы ахафәи аарпшуп синтаксисла. Алахәыра хьызхәажәо аилкаара аанарпшуеит, ахпәтәи ахафәтә цакы шьтәнахуеит:

Ахафәи рацәа змоу алахәыра егырт ахафәқәа рыла ахьзи иареи рыбжьара аиқәшәара кәлоит акатцарбакны еипш: *Ахәа (и)-зшьызы итышеихәалеит; Ууа и-умтәз (и)-ухахауам; И-лауцәз ауп и-ааурыхуа; И-умйәахыз у-а-шьтәмлан*.

Ахьзи атагылазаашьатә кәтцарбақәеи рыбжьара хәфәла аиқәшәара кәлоит ахьзи акатцарбеи ркны еипш: *Акармайыс амахә иахьықәтәаз акәылыкәацәхәа ашәа ахәон; Махаз аусхәартәфәи даннеи, аизара иалгахьан; Ацәңшьафцәа ачымазаф и-ш-и-дтәалаз акарақәа иаадыршеит; Акармайыс абжыи еихсыгьуам, Ишахәац еиңш ашәа ахәоит, Ажәфан иайәа шәахәацк хыршәлам, Ишкаңхац еиңш амра пхоит* (Б. Шь.).

Хәфәла аиқәшәара кәлоит ахьзи арлахәыреи рыбжьара ахьзи акатцарбеи ркны еипш: *Алхас д-рашәо амхы дтән; Арцәафәи айәафцәа д-р-абжыи ахыиф дирйон*.

Акласстә категория ажәеибаркырафәи

Акласстә категория апсуа бызшәафәи идефектәу грамматикатә категориоуп, система хәсабла инагзаны иаарпшым ахьз акынгы, акатцарба акынгы. Убри иабзоураны ажәеибаркыра акынгы ахархәара даара ихьысхауп. Ахьз азатә хьпхьазарафәкны аморфологиала акласстә еиәагылара амазам, арацәа хьпхьазарафәкны ихьысхам асистема амам. Акатцарбакны акласстә еиәагылара злаарпшу ахафәтә цынгылақәа рыла ауп. Арагы арацәа хьпхьаза-

рафы акласстә еиҕагылара ыкам. Азатцә хыпхьазарафынғы афбатәи ахпатәи ахаҕқәа ркноуп акласстә еиҕагылара ахьхамоу. Актәи ахаҕы аҕны аклассқәа зынза иарбазам. Ахьзи аҕатцарбеи реибаркы-ра аан акласстә цакы ахьз аҕы жәартә цакыла иаарцшуп, аҕатцарбаҕы морфологиала – ахаҕытә цынгылақәа рыла. Ахьз усқан хада-ра аҕеит жәартә цакыла, ахьз ажәартә класстә цакы иацныкәоит аҕатцарба, классла ахьызка аҕақәнаршәоит: *Алхас д-цәажәоит; Амра с-л-ацәажәоит*. Ишдыру еипш, ахатцә хьызқәа зегьы ахацәа ркласс ахь иатцанакуеит, ахәса хьызқәа зегьы – ахәса ркласс ахь. Ахьз аха-цәеи ахәсеи ианырзеипшу, акласстә цакы контекстла еилкаахоит: *Арҕафы с-и-ацәажәоит; арҕафы с-л-ацәажәоит*.

Ацстәқәеи, ацсаатәқәеи ухәа зыцсы тоугьы итамгы (аматәарқәа) аматәар класс ахь иатцанакуеит: *Ала с-а-пхьоит; Ашәкәы с-а-пхьоит*. Аҕатцарбаҕы ахпатәи ахаҕы азатцә хыпхьазара «д» ариад ала иана-арцшу, ахацәа ркласси ахәса ркласси иакны, ишамкәа ауафьтәыфса класс ала иаарцшхоит: *Иара д-цәажәоит; лара д-цәажәоит*.

Ахьызка афбатәи ахаҕытә цакы атаны ххы ианахархәо, уи аклас-стә цакы аҕатцарбаҕы морфологиала иарбахоит: *Кама, ашкол ахь б-ца! Батал, ауниверситет ахь у-ца!*

Ахаҕытә хьызцынхәрақәеи аҕатцарбеи анеицааиуа, афбатәи, ахпатәи ахаҕқәа азатцә хыпхьазараҕы ахьызцынхәреи аҕатцар-беи рыбжьара классла айқәшәара калоит. Усқан акласс ахьызцын-хәраҕы жәартә цакыла иарбоуп, аҕатцарбаҕы – морфологиала: *Уара у-цәажәоит; бара б-цәажәоит; иара с-и-ацәажәоит; лара с-л-а-цәажәоит; иара д-цоит; лара д-цоит*.

Ахьз арацәа хыпхьазаратә цакы анамоу, ахьзи аҕатцарбеи рыб-жьара классла айқәшәара калазом, арацәа хыпхьазараҕны ахаҕытә цынгылақәа классла айҕагылара ахьрымам иахкьаны. Усқан ахьз морфологиала иамоу (суффиксла) акласстә еиҕагылара аҕатцар-баҕы изарбахазом: *Айафцәа ашкол ахь и-цоит; Ацкәынцәа усура и-цеит; Азҕабцәа заагара и-цеит*.

Арбагатә хьызцынхәрақәа, ишдыру еипш, акласстә еиҕагылара рымазам, аха аҕатцарбеи дарей анеицааиуа, аҕатцарбаҕы урт клас-сла иарбахоит.

Усқан арбагатә хьызцынхәрақәа хықәкра зыруа ажәа акласс иахьатцанакуа (жәарла еихарак) иабзоураны дара акласстә цакы

роуеит. Ари аилкаара шыақәыргылахоит контекстла: *Ари с-а-хәаң-шуеит; Ари с-л-ыхәаңшуеит; Ари с-и-хәаңшуеит*.

Арбагатә хьызцынхәрақәа хаҕылагы айҕагылара рымазам, аха ахәоу аҕы урт хықәкра азыруеит еихарак ажәахәаҕы изых-цәажәо аилкаара, убри аҕнытә урт еснаҕ ахпатәи ахаҕытә цакы шытырхуеит синтаксисла. Иара убри ахаҕы аҕноуп акласстә цакгы ахьроуа.

Ахәаакәтцатә хьызцынхәрақәа *ухатә, бхатә, лхатә* аҕатцарба ианацааиуа аҕатцарбеи дарей рыбжьара айқәшәара калоит (аф-батәи, ахпатәи ахаҕқәа ркны азатцә хыпхьазара) классла. Усқан рыфкомпонентк ркны акласс аарцшхоит морфологиала: *У-хатә у-цеит; б-хатә б-цеит; и-хатә (л-хатә) д-цеит*.

Ахьпхьазаратә категория айқәыршәаратә жәеибаркыраҕы

Ахьпхьазаратә категория айқәыршәаратә жәеибаркыраҕы ит-бааны ахархәара амоуп. Еицааиуа ажәақәа рморфологиатә чыда-рақәа ирыбзоураны, уи авариянтқәа амоуп.

Ахьпхьазаратә категория ахьзи аҕатцарбеи рыбжьара

Ахьзи аҕатцарбеи хыпхьазарала реицааираангы хада-ра аҕеит ахьз, уи субиектзаргы, обиектзаргы. Аҕатцарба хыпхьазарала ахьз аҕақәнаршәоит. Ахьзтә хәтә зеипш хьызказар, ахьпхьазара суффиксла иаарцшхоит, аҕатцарбаҕы – хаҕытә цынгылала. Ахьз азатцә хыпхьазараҕы ахьпхьазара аноль рбагала иаарцшуп, арацәа хыпхьазараҕы-асуффиксқәа **-қәа, -цәа** рыла: *Айафы ашкол ахь д-цеит; Айафцәа ашкол ахь и-цеит; Амшын анцәахәы игәы иалсуеит, атырқәа иашьа д-и-лахәхәтәыр,- ихәеит атүцъар* (Ал. Ць.).

Айқәыпхьазара злымшо азеипш хьызкақәа ртцакы азатцәи арацәеи реиҕагылара иапырхагахоит. Убас икоу асемантика ры-моуп *азы, ацха, ахи* ухәа реипш икоу азеипш хьызкақәа. Урт ркны азатцә хыпхьазаратә цакы аарцшуп семантикала, аҕатцарбагы урт аерықәнаршәоит: *Азы иаа-на-хәаз атәыц дахьынхалон* (Ажәаңка);

Ацха (и)-хааун, аха зегъы ирфом (Ажэапқа); Афы и-а-шьыз ах дхыркы-леит (Ажэапқа); Азы иаа-на-го аңша и-а-гоит (Ажэапқа).

Арацэа хыпхъазаратэ форма шытырхыр рылшоит абас икоу ажэакэа, аха усқан рцакы псаххоит. Убас икоуп ахатэы хыызкэагы. Иаххэап: Алиас – Алиасраа, Аиба – Аираа, Хышба – Хышаа, Цыбырба – Цыкбраа, Уатхара – уатхараа, Лыхны – лхаа, Кэтол – кэтолаа.

Абас аизгатэ цакы шытызхыз ахыызкакэа акатцарба рыцааи-уеит арацэа хыпхъазарафэы: Кэпалаа реиха ахытахаз реигэышэгъы та-р-ы-жыит (Ажэапқа); Нартаа рыекэа ирыкэтэаны хызрацара ицалон (Ажэапқа).

Ауаатэыџса рхатэы хыызкэа (ажэлакэа ракэымкэа) арацэа хыпхъазаратэ форма рымазам, убри акнытэ морфологиала азатэ хыпхъазаратэ формагы рымазам. Азатэ хыпхъазаратэ цакы ара семантикала (жэартэ цакыла) иаарцшуп, акатцарбафэы ари атцакы морфологиала иаарцшуп, ахафэытэ цынгылакэа рыла: Ақыта ззэб Хыма ларма бла айкар дыкэңишыны лыгэчама дахэаңшуа, уахынтэ ачкэынцэагы днарыхэаңшуа даныкала нахыс, ақалакы деиңхызуан, дагъеиыербон. Лашыа зайэ Хырсонгы аеыџ адэы шыгэхаанагара игэхаа-и-гон, атыңхацаа дышреилахарагы д-еилахауан ақалакы (Ал. Ць.); Хыма Катица уажэада д-л-ымбацшэа д-еицаа-л-фаңшит (Ал. Ць.).

Ахыпхъазаратэ категория ахызыцынхэреи акатцарбеи рыбжьара

Ахафэытэ хызыцынхэракэа рфэы ахыпхъазарагы, ахафэи акласси реипш, жэартэ цакыла иаарцшуп, убри акнытэ акатцарбеи дарей реицааираан хыпхъазарала айкэшэара хадара зуа ахызыцынхэратэ хэтэфэы семантикала иаарцшуп, акатцарбафэы – морфологиала, дыр-џегъых ахафэытэ цынгылакэа рыла. Азатэ хыпхъазарала акатцарба рыцааиуеит ахафэытэ хызыцынхэракэа **сара, уара, бара, иара, лара**; арацэа хыпхъазарафэ акатцарба рыцааиуеит ахафэытэ хызыцынхэракэа **хара, шэара, дара**.

Сара с-гэыргэоит, сара с-ыңоит; Шыта хэылцазуп ашэшыы хылоит, са с-тэазамызт иахыа тынч, Са еизы-з-геит хамх акэынцъ; Уара у-кэиа, уара у-циа, Сара еикэысцаз абарбанцэиа (Б. Шь.); Хара

х-аџуа, х-аџуа х-цон, Соупцаа хылца ныкэысцон (Б. Шь.); Уара и-у-хъзуп малакрыфа... Уара и-у-цэоуп ңишь-шьапык, Ожэ и-у-тахеит џ-шьапык (Б. Шь.); Мишыки бгаки џызас срыцуп, Шэааигэара и-тэоуп дара... (Б. Шь.); Кэац жыхэтэак хэа цэоук аасышытын, Шэартэ еырда-гэа ка-шэ-цэаеит (Б. Шь.).

Ахыпхъазаратэ категория арбагатэ хызыцынхэракэеи акатцарбеи рыбжьара

Арбагатэ хызыцынхэракэеи акатцарбеи реицааираан урт еикэшэоит хыпхъазарала. Ахыпхъазаратэ еиџагылара аџ-хэтэак ркны иаарцшуп морфологиала. Арбагатэ хызыцынхэракэа рфэы азатэ хыпхъазара аарцшуп асуффикс **-и** ала, арацэа хыпхъазара – асуффикс **-т** ала. Акатцарбафэы ахыпхъазаратэ еиџагылара аарцшуп ахафэытэ цынгылакэа рыла. Азатэ хыпхъазара аарцшуп ахафэытэ префикскэа **-с, -у, -б, -и, -д, -а** (на) рыла, арацэа хыпхъазарафэы – ахафэытэ цынгылакэа **-х, -шэ, -р(д), -и** рыла. Арбагатэ хызыцынхэра азатэ хыпхъазарафэы ххы иахархэоит уи хыкэкра зызнауа ажэа азатэ хыпхъазарафэы игылазар, ххы иахархэоит уи хыкэкра зызнауа ажэа арацэа хыпхъазарафэы игылазар. Усқан арбагатэ хызыцынхэра хадара ауеит, акатцарба иара иацааиуеит. Урт (и-)тэоуп, и-ңхоуп, сыгэхаа рымам, Урт и-р-фоит акэац, акэтыжы, Сара сзыхэа акгы аанмыжы (Б. Шь.); Арт ашыхақэа (и-)еидеырбало избац роума?! (Б. Шь.); Урт ин-р-ыжыит наф азыгэтэ... (Б. Шь.); Зака бардра урт (и-) ахысыз, Зака кэара урт (и-)рырсыз, Акыр ицэгыоуп ахэара, Аха усгы ицеит хара (Б. Шь.); Акармайыс баша иңшызма, Ари (и-)амбо зынза иажэызма... (Б.Шь.); Уа, абри арңыс д-ыцэоума? Игара лас тынчу-ма? (Б. Шь.); Уи д-кэантазуп, ахлымзаах, Лышкэакэара – зынза азшэах! (Б. Шь.); Уи иңсцазаара ссир ахтн-и-цеит (Б. Шь.); Ауаџ иеица хэы змоу арбан! Ари (и-)рдырхэеит иагыаџы, Нас зегъ реица иңшзоу арбан! Аригэ (и-)ицааит – ауаџы! (Б. Шь.); Кэын ари (аззэб) дах-л-ыхэаңшуаз даара д-л-еилахаит (Апс. л.); Аха айан ари зназы и-ргэамңхеит (Апс. л.); Дыдгы уи д-идыруан (Апс. л.); ...Уи д-ымиц, д-ихъазаргы д-ымишыц, д-ышэхъазаргы аранза д-зааиуам! (Апс. л.); Убри са и-шыуеит, шэара амңын шэықэымлан... (Апс. л.); Ари ажэлэр д-ышытырхын, ахэынтэкар хэа дара ирымаз икны д-наргеит (Апс. л.).

Хыпхъазарала айкәшәара калоит ахәаакәтәтә хьызцынхәреи акатцарбеи рыбжьара.

Хыпхъазарала айкәшәара аф-хәтакгы рәи иаарцшуп морфологиала ахафәйтә цынгылақәа рыла: *С-хатә с-цеит; у-хатә у-цеит; б-хатә б-цеит; и-хатә д-цеит; х-хатә х-цеит; шә-хатә шә-цеит* уб.итц.

Аикәыршәаратә жәеибаркыра ахьзи арлахәыреи рыбжьаракгы ихәмоуп. Ахьзи арлахәыреи хафәла, классла, хыпхъазарала реикәшәара аарцшышьеи аарцшыгакәеи рыла ахьзи акатцарбеи рыбжьара ишыказ иакәшәоит. Арагы айкәшәара калоит асубиект алагы, аобиект алагы. Акы затцәык излеипшым *арлахәыра хафәла ф-хафәк иреиханы ишәтнахуам шамахамзар.*

Зны и-аатгыло, зны и-қәасқәасуа... Цьара ишнәуаз бгахәычык, Айла ахьинтәи иа-хәит бжык (Б. Шь.); Ашыф-шыфхәа иеага (и)-дәықә-цә, Ахәыжә-хәыжәхәа анышә (-и)-рыгәзо. Уа дтәрашәон анхафы, и-ва(и)-ргыла иңацәа хәы (Б. Шь.); Айыхәа ду (и)-нышәта(на)реыла, Аңхәатә шыапқәа (и)-наңа(на)ргыла, Аңышә цәрыңса (и)хара-(на)куа, Абгахәычы иажәлеит уи (Б. Шь.).

Аикәыршәаратә жәеибаркыра иамоуп имачымкәа ачыдарақәа хафәк змоу акатцарбеи ахьзи рыбжьара, ахафә рацәа змоу акатцарбеи ахьзи рыбжьара, иара убас акатцарба аитатцреи аитамтцреи ирыбзоураны.

Аикәыршәаратә жәеибаркыра хафәк змоу акатцарбеи ахьзи рыбжьара

Хафәк змоу акатцарбафәи иарбоу асубиект ахафәоуп, убри афнытә ахьзи (асубиект) акатцарбеи рыбжьара ишыакәгылоит асубиекттә-арәиаратә еизыказаашьа. Уи аарцшхоит ахьзи акатцарбеи хафәла, хыпхъазарала, классла (инагзамкәа) реикәшәарала. Хафәк змоу акатцарба еитамтцуа катцарбоуп, убри афнытә ахьзи акатцарбеи хафәла, хыпхъазарала, классла реикәшәара аарцшуп «Д» ариад иатәу асубиекттә хафәйтә цынгылақәа рыла.

Ахафәи, ахыпхъазареи, акласси раарцшрафәи ара ихәмоуп авариантқәа ахьз апозициафәи игылоу ажәа аморфологиатә еилазаара иабзоураны. Ахьз апозициафәи игылоу ажәа морфологиала

иаарцшны иамазар ахафәи, ахыпхъазареи, акласси, акатцарба уи аеакәнаршәоит убарт акатегориақәа рыла:

*с-хатә с-цеит
у-хатә у-цеит
б-хатә б-цеит
и-хатә д-цеит
х-хатә х-цеит
шә-хатә шә-цеит
р-хатә и-цеит*

Ара классла аикәшәара агуп актәи ахафәи азатцә хыпхъазареи ахафәкәа зеггы арацәа хыпхъазареи рәи.

Ахьз апозициа ахатәи ма азеипш хьызкә ианнакылозар азатцә хыпхъазарафәи, акласси ахафәи морфологиала иаарцшзам, аха акатцарбафәи абарт ах-категориакгы морфологиала иаарцшуп. Иаххәап, *Алиас д-цәаждәоит*. Ари ахәоу афәи ажәақәа еикәшәоит морфологиала, хыпхъазарала (азатцә хыпхь.). Класслагы еикәшәоит, аха ахьзтә хәтәфәи акласс семантикалоуп излаарцшу. Ахафәи аарцшуп синтаксисла, ажәа *Алиас* хьыхцәажәо аилкаара ахәаанарцшуа афнытә.

Аикәыршәаратә жәеибаркыра ф-хафәк змоу еитамтцуа акатцарбеи ахьзи рыбжьара

Ф-хафәк змоу еитамтцуа акатцарба асубиектгы аеакәнаршәоит, ипиам аобиектгы аеакәнаршәоит хафәлеи, хыпхъазаралеи, класслеи.

Ускан аикәшәара аарцшхоит асубиект аганахьала Д ариад иатәу ахафәйтә цынгылақәа рыла, ипиам аобиект аганахьала – Л ариад иатәу аобиекттә хафәйтә цынгылақәа рыла

*Сара уара с-у-ацәажәоит
Сара бара с-б-ацәажәоит
Сара иара с-и-ацәажәоит
Сара лара с-л-ацәажәоит
Сара шәара с-шә-ацәажәоит
Сара дара с-р-ацәажәоит*

Актѣи, аѡбатѣи, ахпатѣи ахаѣкѣа рѣы ажѣак субиѣктсггы обѣектсггы изыѣкалом. Иаххѣап, *сара сара с-с-аѣѣажѣоит, уара уара у-у-аѣѣажѣоит узхѣом*. Ахагѣѣжѣратѣ тѣакы змоу ажѣакѣа рѣкны хаѣык еитахѣахар ѣалоит, аха ускан аѣхѣа игылоу ахаѣы адхаларатѣ тѣакы амоуп. Иаххѣап: *с-еѣила-с-хѣоит, у-еѣила-у-хѣоит, б-еѣила-б-хѣоит, и-с-ха-сѣѣоит, и-у-шѣ-у-ѣѣоит, и-шьѣ-и-ѣѣоит* уб. иѣѣ.

∂ -с-аазоум	у-с-аазоум
∂ -у-аазоум	б-с-аазоум
∂ -б-аазоум	∂ -с-аазоум
∂ -и-аазоум	и-с-аазоум
∂ -л-аазоум	и-с-аазоум (дара)
∂ -шə-аазоум	
∂ -р-аазоум	

с-у-з-л-ацѣажѣоит
с-б-ыз-л-ацѣажѣоит
с-и-з-л-ацѣажѣоит
с-л-ыз-л-ацѣажѣоит
с-шѣ-ыз-л-ацѣажѣоит
с-р-ыз-л-ацѣажѣоит

<i>u-y-c-ṡoum</i>	<i>u-c-y-ṡoum</i>
<i>u-ḡ-y-c-ṡoum</i>	<i>u-c-y-ḡ-ṡoum</i>
<i>(u)-u-c-ṡoum</i>	<i>u-c-u-ṡoum</i>

<i>д-у-з-л-а-с-ырцаажоит</i>	<i>д-с-ыз-л-а-у-рцаажоит</i>
<i>д-б-ыз-л-а-с-ырцаажоит</i>	<i>д-с-ыз-л-а-б-ырцаажоит</i>
<i>д-и-з-л-а-с-ырцаажоит</i>	<i>д-с-ыз-л-а-и-рцаажоит</i>
<i>д-л-ыз-л-а-с-ырцаажоит</i>	<i>д-с-ыз-л-а-ш-а-ырцаажоит</i>
<i>д-х-аз-л-а-с-ырцаажоит</i>	<i>д-с-ыз-л-а-д-ырцаажоит</i>
<i>д-ш-а-ыз-л-а-с-ырцаажоит</i>	
<i>д-р-ыз-л-а-с-ырцаажоит</i>	

Аидыларатә жәеибаркыра аан ацхыраара кӳртӳр рылшоит ашь-
тынгылакӳа, апынгыла-шьатакӳа, асуффикс-шьагӳйткӳа, ахыр-

хартатэ цынгылақәа, ахырхартатэ суффиксқәа. Урт акатдарба ар-
феиара ахырхартеи, атыпи аадырцшуеит: *Ашьха дхалеит*; *Афны*
дыфналеит; *Ақды дықәтәоуп*; *Азы дтәлеит*; *Адәы иқәуп (арахә).*

Акатдарбеи ацынгылеи реицааира Акатдарбеи акалашьатэ (ахаташьатэ) цынгылақәеи реицааира

Акатдарбеи акалашьатэ цынгылеи рыбжьара ишьақәгылоит
акалашьатэ тагылазаашьатэ еизықазашьа. Ацынгыла акатдар-
ба арфеиара хәаакәнатоит. Ара еихарак ахархәара рымоуп асуф-
фиксқәа **-хәа, -тцас, -за, -ны, -шәа, -ла** рыла иахырфеиау ацынгы-
лақәа, аха иахпылоит иахырфеиаам акалашьатэ цынгылақәагы.

Ахьхәхәа азиас ццакуан (Б. Шь.); **Акеиқәа** иасит ахахә асаркбал
(Б. Шь.); **Хьышыцбајас** дырхагыежьюан... (Апс. л.); **Лахәашәа** ижы-
шуа абцъар укәнуп (Ахьыр.); **Абас** шаанза аб игәакуаз, ифырпын гыз-
уан (Б. Шь.); **Цәгыала** иааиуа **цәгыала** ицоит (Ажәацқа); **Мала** шәа-
ра еиха, мала ныкәара еигьуп (Ажәацқа); **Дгәакуан цәгъаза**, данхалт
ицәартә (И. Кә.); **Сасрыкәа** сицхраап хәа **Цәыцә дықәкьа** днеиуан...
(Апс. л.); **Амфә** сықәуп **агәдыдыхәа**, иццакуеит аеыз... (Б. Шь.); **Арха**
газгоит саңхьа мишынцас... (Б. Шь.); **Ушьтоуп саңхьа учарыхәза**, Амза
тәуп **ишашаза** (Б. Шь.); **Сыфәуеит**, схәыцуеит са **слахәыхза**, **Иаартуп**
сҗенцьыр кьақьаза (Б. Шь.); **Автобус ықәха** илеиуан; **Ар жәылауан**
хаха; **Чкәына хәычык хьма-ңыма даафнаххит**; **Аңсабара даргәы-**
бзыгт хәычцас; **Оаңхьа агәалашәарақәа** изцәырцит (М. Л.); **Амра**
тәыла! Узбахә нафхьан хараза, **Гәырфә «сасцәагь»** иуызхьыцхьан
ижәпаза (Б. Шь.).

Акатдарбеи атыптэ цынгылақәеи реицааира

Акатдарба иацааиуеит еихарак иахырфеиаам атыптэ цынгылақәа,
еиха имачны иахырфеиау атыптэ цынгылақәа. Ускан ацынгыла
злахырфеиау асуффиксқәа ахырхартә ма атып аадырцшуеит, убри-
ала аидыларатэ жәеибаркыра иацхраауеит.

Тәкәажәык лабак кны **амфән** дтәан (Апс. л.); **Анышәгәал** ир-
шәыз ацә ашәпара иналкьан **нактәи аганахь** анышә инылашьыт

(Апс. л.); **Сасрыкәа хьхь** дыфхалан, **иабхәа дахьышьтәз** даннеи,
матъи еиқәайәа дук **иханы** икнахан ибеит (Апс. л.); **Хәи, рыцха**, аду-
неи уңсахуазаап, **нарицәы** иқаз аусқәа зегьы аргама иубеит, - лхәеит
(Апс. л.); **Саб** ифы уахьхалаз, **иханы** икнахаз **матзам**, **имакоуп**, **ус**
ула иунарбеит ауп... (Апс. л.); **Ауафы** данңслак, **нарицәынтәи** иуак
дааны, **уаала хәа** иахәаны **дигон** (Апс. л.); **Ахара**, **ңсуа маймыцъйас**,
Ейәацъаа фымт илашоит (М. Л.); **Арахь** шәыртран, **анахь** шәы-
ртран, **амфәсцәа** рзы **уахь** наңшыртан (Б. Шь.).

Аидыларатэ жәеибаркырала акатдарба иадхәалоуп иара убас
атыптэ тагылазаашьатэ функция змоу ахьызқәа. Урт атыпи ахыр-
хартеи узырбо ашьтынгылақәа рыцны, ирыцымкәагы.

Урт ирзымхәыцыз қбаф уа, **Ииартәфы** дышьтоуп дыңхәа (М. Л.);
Ақытәфы инхо зегь хатала, **Дыкоума** рымтәк здым (М. Л.); **Қытәк**
афы хар змамыз, **Хәйә** шыахәк дынхон (Б. Шь.); **Уи** дануп хәа дыңхәаза-
ма згәы шәауаз, **Игәы** мырхәйә зңа **аибашьрахь** дызмышьтәуаз (Б.
Шь.); **Дныкәафуп**, шәарыцара **шьха дук ахь** дцаны дыкоуп (Апс. л.);
Ажәытәза Аңсны дынхон ңирей-сахьей хьзи-ңишей згымыз ңхәыз-
ба ссирк (Апс. л.); **Атың афы** шыжьыза сгылан, **Ахица** сырхиалап (Б.
Шь.); **Ейәацъаагы** уа **шьхатәыла**, **Иңхашит** омашәа (Б. Шь.); **Аңтә**
еишьылза уақә ңслахәшәа, **Ахрақәа** еимнадоит (Б. Шь.); **Ашьха** цасым
длагырзышар, **Иалам** иңсатә (Б. Шь.); **Бжы-мишынк** рыңақәа дганы
дайәахит (Апс. л.); **Ақытәфы** зегьы «Қачбеи Лаз» хәа ишьтан (М. Л.);
Стампыл итәан аиҳабацәа, **аублаа** хусқәа **раха** рызтәодаз... (Б. Шь.);
Дышнейуаз дә-дук ақны дкылсит (Апс. л.); **Бзиарак**, **цәгыарак афы**
ргәы тынчны изеиқәшәомызт (Б. Шь.).

Акатдарбеи аамтатэ цынгылеи реицааира

Акатдарбеи аамтатэ цынгылеи реицааираан, урт рыбжьара
ишьақәгылоит атагылазаашьатэ аамтатэ еизықазашьа: **Краамтә**
ниаст дсымбазакәа... (Б. Шь.); **Цыхьа** исафсыз сымиқәа хьахәит...
(Б. Шь.); **Абри ашьтәхь** аңхәыс илхәаз ңасатә еиңшымкәа иахәит:
«**Уажә** исоуҳәо акырза еигьуп иманишәалайәкьаны уазааит. **Аңхьа** исо-
уҳәаз сцәыуадафын, иуцәызарыма,- сгәы тәнашьааит, **Уажә**, иудыр-
уаз, аиахәшыа қыа, узықәгәыгша уа дурхәит!» (М. Л.); **Лайан** иумхәаз
тәагалан иузхәом (Ажәацқа); **Җнак** Татей дычмазафәеит (Б. Шь.);

Шьхацан дықэын ашьхара, *Шьхыцын* дыкан агара (Б. Шь.); *Ачара руит, ажара руит, саргыи убра сыкан, иахьа* абрахь сықалан сааит (Апс. л.).

Амзытэ, ашэагазагатэ ухэа егырт ацынгылақэеи ақатцарбеи рыбжьарагыи ишьақэгылоит аидыларатэ жэеибаркыра: ...*Иаамта* аанза идунеи нсахны, *инарца мфа* дықэлеит *ихьыңха бзиахэ аґауад ду* ибзоураны (Д. Гэ.); *Шықэсык ахь* фынтэ-хынтэ лыблақэа...*гэыбзыгза икалон* (А. Гэ.).

Ақатцарбеи арлахэыреи реицааира

Ақатцарбеи арлахэыреи рыбжьара ишьақэгылоит аизыказаашьақэа фбаны. Ганкахыала, ақатцарбеи арлахэыреи ишьтырхуеит еицырзеицшу асубиект. Даеакала иаххэозар, ақатцарба асубиекти арлахэыра асубиекти еиқэшэоит: *И-нықэңало, и-аақэңало ... Азыс (и)-ишинеуаз и-мфакхьеит* (Б. Шь.); *Агэы итазам азыс с-шаап хэа. Уака и-файкхьеит и-ааицакын* (Б. Шь.); *С-шааңырхаңуа адэы с-ықэуп* (Б. Шь.); *Исцагэышвар, сыбжыи еиңы(с)хуа, И(с)ырқамызуа сара сйыхэа, Айла с-ықэтэа с-шаахэалап, Уара уеиңиңкьа қыаф зулап* (Б. Шь.).

Ус егыа иказаргыи, ақатцарба асубиекти уи иацааиуа арлахэыра асубиекти анеикэымшэогыи ыкоуп: *Ақьаңа хэыц (и)-кэаталеуа, Аґыс (и)-цон, ахы шьтакуа* (Б. Шь.); *Абас урт ңырхага (и)-рмоукэа, Азыс гэымишэа еиқэ-на-рхеит* (Б. Шь.).

Даеа ганкахыала, ақатцарбеи арлахэыреи рыбжьара ишьақэгылоит аидыларатэ жэеибаркыра. Даеакала иаххэозар, ақатцарба арфеиареи арлахэыреи еидхэалахоит аидыларатэ жэеибаркыралы, цакыла: *Айыхэа ду нышьтареыла, Аңхьатэ шыапкэа найаргыла, Аңыишэ ңарыңса харакуа, Абгахэычы натэеит уа* (Б. Шь.). Ари ахэоу афы арлахэыратэ еицааирақэа синтаксисла акалашьатэ тагылазаашьақэоуп, ихадам еижэлантэу хэоу хэтақэоуп. Убри аңнытэ, ихадам ахэоу хэтақэа зегыи реицш, ақатцарба-азхэа иадхэалахоит аидыларатэ жэеибаркыра.

Сишаңырхаңуа адэы сықэуп (Адэы сықэуп ииңа? – *сишаңырхаңуа*); *Акармаңыс нықэтэа-аақэтэа, Амаз гэатэ, ажыц гэатэ, Амфа шьтых ицоит, ицоит* (Б. Шь.).

Арлахэыреи арлахэыратэ еицааирақэа рыфнуткэа ишьақэгыло асубиект-обиекттэ еизыказаашьақэа реибаркышьақэа ара хрыла-цэажэом. Аидыларатэ жэеибаркыралы азхэа иадхэалоуп ахартэаа-га. Азхэеи ахартэаагеи рыбжьара усқан ишьақэгылоит амаругатэ, амамзааратэ ухэа реицш икоу аизыказаашьақэа: *Лаб даарыхуан жэйтэ цэмаңэала* (Б. Шь.); *Сеы дасит икамчала* (М. Л.); *Ханаишэ амакэан иртэит фатэыла* (М. Л.).

Аидыларатэ жэеибаркыралы азхэа иадхэалоуп иара убас аґагылазаашьатэ инфиниттэ еицааирақэа зегыи (акалашьатэ, аамтатэ, атыптэ, ахартэаагатэ, амзытэ ухэа уб.ит.).

Аидыларатэ жэеибаркыра ахэаакэнатцеи (ахьзи) ахэаакэтцатэ инфиниттэ еицааиреи рыбжьара

Ахэаакэтцатэ инфиниттэ еицааира ихэаакэнатцо ахьз ианаңынгылоу еиха ицсабаратэуп, аха уи иашьтанеиргыи калоит, ус анакэ-ха, урт позицияла акэымкэа аидыларатэ жэеибаркыра алоуп излеидхэалоу: *Ус дазнеит аказарма, аґаңэа рымца ахьыңкьауаз* (Б. Шь.); *Иахааит абри ажэа аныкэаф икьалаңалаха айх лашэ иалоу* (Алаша-ра); *Ишақь тахэтэида ибэа икыдын, Игэы змыртэоз, ила зымжэоз* (И. К.); *Амза ңыфаа аґашэамтаз азлагарахь дцон Махаз, Иаайэа дайан, аңи зтаз* (Б. Шь.); *Азынгыи иахьышэтуа агэил, зны дахьықэыз Абрыскыыл, Жэлар ирцэымгыз дынзырцэоз, Ирашь дақэтэа, цырла ичоз* (Б. Шь.); *Иками нас иззаз ажэларқэа, Аґоурых аңшатлакэ иагаз* (Б. Шь.).

Аидыларатэ жэеибаркыра акалашьатэ инфиниттэ еицааиреи ақатцарбеи рыбжьара

Акалашьатэ инфиниттэ еицааира ақатцарба-зхэа иадхэалоуп цакыла, аидыларатэ жэеибаркыралы, азхэеи аицааиреи рыбжьара ишьақэгылоит акалашьатэ еизыказаашьа: *Амй ңыруазар абжыи уахартэ иааңынчрахеит* (Н. Х.); *Шьоук аштахь инеиуеит, абирак рхаргыла* (Б. Шь.); *Мраташэара зегь ырлашьцо, Ддэықэлеит аґа қэыла* (Б. Шь.).

Аидыларатә жәеибаркыра азхәеи аамтатә инфиниттә еицааиреи рыбжьара

Аамтатә еицааира азхәа иадхәалоуп тцакыла, аидыларатә жәеибаркыралә. Азхәеи аицааиреи рыбжьара ишыәкәгылоит усқан аҭагылазаашьатә аамтатә еизыкәзаашьа: *Ихәйарақәа ртәы хәаны даналга, ақәаб иҭаз азы ахәарахәа иааилашит* (Апс. ф. ад.); *Изхара иҭсы анишьа, цқьа данба, иҭааилахәаны амхахы ддәықәлеит* (И. П.); *Басиат абрахь нхара хәа дылбаанза, цәышьхәа азәгыи иеимыркыцызт* (А. Г.); *Ус ааҭын лашо ианкаҭха, Аҭлашьап гәылтәаан ианазха, Наҭ икаҭсеит ацәа мыцхәхан* (Б. Шь.); *Уи азоума нас даргыи, Аҭхын, уара унаскьаанза, Хкаарашьтҭын абзгыц наҭшәаанза...* *Узынаскьарго есқынгыи* (Б. Шь.).

Аидыларатә жәеибаркыра аҭыцтә инфиниттә еицааиреи азхәеи рыбжьара

Аҭыцтә еицааиреи азхәеи рыбжьара ишыәкәгылоит аҭагылазаашьатә ҭыцтә еизыкәзаашьа: *Амра ахра ацакьа иахыбжьатәаз иааҭышәарччеит* (С. Ч.); *Махә ихәыцы еиҭбы агара дахьгараз арзаакьхәа аҭәуара даҭын* (С. Ч.); *Темыр алампа иақәҭиашоз уахынлатәи аҭарҭалыкь ссақәа дрыхәаҭшуа дахьтәаз Арсана дизхәыцуан* (И. П.).

Аидыларатә жәеибаркыра аҭатцарбеи ашьтҭынгыла зцу ахьзи рыбжьара

Аҭатцарбеи ашьтҭынгылақәа зцу ахьзи рыбжьара ишыәкәгылоит аидыларатә жәеибаркыра. Усқан аҭатцарба хадара аҭеит, ахьз уи иацааиҭеит.

Ашьтҭынгыла **-ла** зцу ахьзи аҭатцарбеи рыбжьара ишыәкәгылоит амаругатә еизыкәзаашьа: *каламла аҭра, цәматәала ацәагәара; Аканч лытәан Кәакәала, Абзгы ҭылхуан ҭрахәала* (Б. Шь.); *Бышьтәхька бца, Кәакәала, Амжәа сықәлап захәала, Амахә касҭар еихала, Уахь иназгоит еидхәала, Бара бтәаны, Кәакәала, Абзгы ҭылхәа ҭрахәала* (Б. Шь.); *Иуҭызгалап нас хмацырла ахырцәы зҭаны* (Б. Шь.);

Гәыҭхәышла акәызма схәыцы дшышәаазоз, цырла ауп дшаазатәу, ацыр ырسانی иҭашәй, - хәа аалыцхәит (Апс. ф. ад.).

Ашьтҭынгыла **-да** зцу ахьзи аҭатцарбеи рыбжьара ишыәкәгылоит амамзааратә еизыкәзаашьа. Арагыи аҭатцарба хадара аҭеит. *Мәа-да-шьтҭрада ишьтхысаа инеиҭеит са срашь саманы* (Н. Б.); *Мамгәду еыда шыапраха* (Ажәапҭка).

Ашьтҭынгылақәа **-нза, -кә, -ахь // -рахь, -нынтә // -нтә, -кнынза** зцу ахьзи аҭатцарбеи рыбжьара ишыәкәгылоит ахырхартатә еизыкәзаашьақәа: *аҭнынза, аҭныкә, ашкол ахь, агәыларанза, Акәака, Акәантә...*

Абас дара зегыи еиманы ахтҭныкә иааит (Апс. ф. ад.); *Ашәары-цара аан ҭ-мҭак ахьеихагылоу шәармарахьтәи абнахь шәымцан, арзгарахьтәи абнахь шәныкәала есқынагь* (Апс. ф. ад.); *Акы хнацхәп ргәахәын астол ахь рҭынархеит* (Апс. ф. ад.); *Уаргыи са сахь уеиха, саргыи уа уахь сеихоит, -ахәеит ирашь* (Апс. ф. ад.).

Ашьтҭынгылақәа **(-а)ҭы, (-а)кны** ухәа зцу ахьзи аҭатцарбеи рыбжьара ишыәкәгылоит аҭыцтә еизыкәзаашьа: *Ари аҭы Шәхеслам гаҭак аҭы ишьит* (Апс. ф. ад.); *Ианынаҭш, абна агәтҭаны, дәыҭизарак аҭы астол гыланы ирбеит* (Апс. ф. ад.); *Ирашь ахьыкоу адгьыл акны днеит* (Апс. ф. ад.); *Абригь-абригь адгьыл аҭы аҭса гылоуп, убри аҭса иаҭоу абзгы зегыи ашәа ахәоит* (Апс. ф. ад.); *Дааит уажәы азгәб лҭы* (Апс. ф. ад.); *Дышнәиуаз дә-дук акны дкылсит* (Апс. ф. ад.); *Дааит дырҭегь иахәшьа лкны* (Апс. ф. ад.); *Ари даара дкыдбымцылар дцом лара лкынза* (Апс. ф. ад.); *Усқан даахәхәеит имақәахәаранза, ирашь-гыи хәхәеит амгәацәа акынза* (Апс. ф. ад.).

Аҭатцарбатә асубиект-обиекттә еизыкәзаашьақәа реибаркыраҭы хадара аҭеит, хәарада, аиқәыршәаратә жәеибаркыра. Ара еилоу аҭатцарбатә шыәтәкәеи асубиект-обиекттә еизыкәзаашьақәеи рыҭ-нутқка ахархәара амоуп аидыларатә жәеибаркырагыи. Уи калоит аҭынгыла-шьәтәкәеи, асуффикс-шьагәйтқәеи, ахырхартатә цын-гылақәеи, ахырхартатә суффиксқәеи раобстракттә локативтә хыр-хартатә тцакқәа рхархәарала.

Иаххәап, ахәоукәа, *Сара аҭны сы-ҭна-ло-ит; Сара аҭны сы-ҭны-ҭ-уеит* ркны аҭынгыла-шьәтә **-ҭна(ы)** аматәар аҭнутқатәи аобстракттә тцакгыи аанарцшуеит, асуффикс-шьагәйтқәа **-ла, -тц** аобстракттә хырхартатә еиҭагыларақәа аадырцшуеит, тцакыла ажәеибаркыра иацхраауеит.

Аидыларатә жәеибаркыраҕы еидхэалоуп ахэаакэнатҕеи апшыи. Апозициатә ара аус ауам, избан акэзар урт ртыпкэа упсахыр ка-

Аңша унырдоит **аңра шлақәа**, аимцәаф изба угарамы (Б. Шь.);
 Ҡаскъя игылоуп **абакә дуззақәа** ишлаза... Урт ырылкъан **арѡаи**
хышәаишә еилатәоит (Б. Шь.); Уи **алаңи хаа** иакхьагы илхаиштуа-
 мызт (И. П.); Ахәшәтәырҭа **ѡын ҕыц** акайара иаҕуп (И. П.); Аубла-
 атәыла сыҕсадгьыл шықәгылаз, слахынңа **алахәа еиқәаӡәа** иафы-
 заха инышьтасын саашьтҕааны Тьрқәтәыла саанагеит (Б. Шь.);
 Уи **атуцъар беиа** схы инаркны шыапы аҕнынза блала сааимидеит

(Б. Шь.); *Лышьтыбжь* мыргазакэа ҥшьаала **ачанах ҥацэқэа** рымй-хуа, рхэы зну **аҕыцқэа** рымйаргыло рымай луан (Б. Шь.); Ибла ихаччо дназыҥшит фбаны еихагылаз **ашкол ҕыц** (Б. Шь.); **Асасцэа бзиақэа** ахатыр рықэырҕеит (И. П.); **Ауаф қыа** уи еиҥи ихы иатҕеишьо-мызт (И. П.); **Лара лаҥхьака аҥстазаара звыда** лзыҥшын (И. П.); **Урт ахашаалахэ зэҕэа** роуа икалеит (И. П.); **Абна кэаза** шэылиган, **Ақытахь** шэылиган (Б. Шь.); **Ацъабаа хьантја** иаҕагылоуп (Б. Шь.); Саида **лыбла ҥшаашаақэа** убри акара ихаахеит... (И. П.); **Ускан ауп ибла ҕаулақэа** аеыҥ-еыҥхэа ацыҥхь шырхэыҥкьозгы анҕэастја (Б. Шь.); **Арфааш ҥрысқэа** хыҥны ицэқэырҕоит (Б. Шь.); Ахы афада ирханы ишуаз **ала еиқэайҕэа** ааигэара даннеи, инацэақэа наҕаирхэмарын иааиргэыбзыҕит (Б. Шь.); Амгэахь ихалаз еиҳарак изыҥкьаз **ацъықэреи кэыкы, ацъықэреи баа** ахьырфоз ауп (Б. Шь.); **Ауада ҥбаатыцэ** ханыныфнала, мацэа-мацэа еилаҥсаз **ауархал еилыграа** хнылагылт (Б. Шь.); Абна иайҕэа иаҥишэылаз **ибла кэазқэа** рыла саамидеит схы инаркны сьапы аҥнынза (Б. Шь.); Ғыуаф хайҕак дкэаша-кэаши, **Бна дук** агэҕаны днеуан (Б. Шь.); **Иахэа хэыи ду** наидхало, Разныла ихиазан (Б. Шь.).

Иахьатэи апсуа бызшэаҕы атрибутивтэ жэеидхэалақэа абас реицааира ипсабаратэу пҕароуп. Аха иахпылоит акык-фбак аҕыр-пштэқэа, ахаташьбатэ кэзшьарба актэи апозициаҕыҕы игыланы: **аҕыц аамтја, ажэытэ аамтја...**

Ауха ҕхыбжьон даеазы **каҥшыы матэала** деилахэаны, ызык дақэтэаны даауан (Апс. л.); Ауха азэы **еиқэайҕэа матэала** деилахэоуп, дааиуеит (Апс. л.); Ратмир **шкэакэа матэала** иеишлахэаны, иеыхэа дақэтэаны ахҕатэи амацэазгы иҕеит (Апс. л.).

Апозициатэ жэеибаркыра ахьзи азыкашьбатэ кэзшьарбеи рыбжьара

Азыкашьбатэ кэзшьарба ианакэызаалак ихэаакэнатэо ажэа иапынғылоуп. Аригы иҕэҕэоу позициоуп, псахшьа амазам: **ахахэтэ фны, амғтэы каруат, ахьтэы саат...**

Иазгэартҕоит уи азакэан еилазго **ашьауҕатэи, атэылауафратэи, административтэи ҥакпхықэрақэа** ишрықэыршаахо зхэо ахэҕаҕ иҕегь идыргэзгэарц (Апсны); **Азакэанҕаратэ хеилак** ахантэафы

ари ахэҕаҕ дахцэажэеит (Апсны); **Апснытэи ах** Хамытбеи Чачба иеимҥсахит, ахэынҕқар дышидгылаз даанхеит (Б. Шь.); Сыбла иаах-гылеит **Уардатэи абжьаратэ школ ҕыц** (Б. Шь.); Абра идыргылеит **лашқытэи** акультура ахан (Б. Шь.); Сан даҕсуа ҥыҥхан, ҕабалтэи **Шатэа** ирылҕыз лакэын (Б. Шь.); **Ихьтэы саат** аатҕиган длахэаҥшит (Б. Шь.); **Зегь раҥхьаза** дырзыырфуан **ахэаанырцэтэи адырратэ-рақэа**, ҕыдала вьетнамтэи аибашьра (Б. Шь.); **Хара рҕышэныртэа-лара** хэҕуп **ганрацэалатэи ауаажэларратэ** еизыказаашьақэа (Апсны); Аҕыхэтэантэи лысалам шэҕэы излахэоз ала, уи киевтэи арратэ ҕарайуртэаҕы айара лҕон (Б. Шь.); **Аҕыхэтэантэи** аублаақэа рбыкы еиқэтэазаргы, аҕыхэтэантэи рымца еиқэуп макьана (Б. Шь.).

Азыкашьбатэ кэзшьарба афункциаҕы иахпылар калоит ахьызка. Ускангы ахьызка актэи апозициа ааннакылоит: **абырфын касы, аласа қлаҕад, аразны мхайҕ, ахьаца мҕы, аҕыц ҕэагэым.**

Апозициатэ жэеибаркыра аишьтагылатэ пхьаза-рахьызқэатэ кэзшьарбақэеи ахьзи рыбжьара

Аишьтагылатэ кэзшьарбақэа енаҕ ихэаакэыртэо ажэа иапынғылоуп, уи еиха ипсабаратэу еизыказаашьоуп, аха икалоит аишьтагылашьа псахзаргы, ускангы ажэеибаркыра пгазом, аха уи рацэак ипсабаратэым: **афбатэи афны – афны афбатэи; афбатэи аихагыла – аихагыла фбатэи.**

Абыржэы иҥхажьыз актэи аномер ишану еиҥи, ианахҕалароуп досу аус ишуа (И. П.); **Ахҕатэи абригада** аҕкыс хара хаҕысит (И. П.).

Ахэаакэнатэа иапынғыланы иахпылоит иара убас айкэшаратэ пхьазара хьызқэаҕы: **хҕа-хҕа шэҕэы, фба-фба тетрад** уб.ит.

Апозициатэ жэеибаркыра арбагатэ хьызцынхэрақэеи ахьзи рыбжьара

Арбагатэ хьызцынхэрақэеи ахьзи иалкаау позициала еибаркуп. Уи апозициа истабилтэу позициоуп. Ускан арбагатэ хьызцынхэреи ахьзи рыбжьара ишьақэгылоит ахэаакэтатэ еизыказаашьа. Арбагатэ хьызцынхэра ихэаакэнатэо ажэа иапынғылоуп: **Уа абри арҕыс дыцэоума?** (Б. Шь.); **Ант ашьхақэа** еидеырбало **Избац роума?** (Б.

Шь.); *Ех, уи ахаргь* агдаг сьмоуп... (Б.Шь.); *Уи аңхэызба* дызымдыруа Адунеиае дыказам (Б. Шь.); *Ари абцъар* иабцъар шаноуп (Б. Шь.); *Абри ахэа* шэыңсы адкылаз (Б. Шь.); *Урт арашыкэа* ирыкэнагахашаз аматэақэагы рхианы изыцэахын (Апс. ф. ад.); *Уара абри шэмал* есуаха ишазхауаз умбазои? - ихэеит Цэыцэ (Апс. ф. ад.); *Убри ауатгах* акны ионагылан быжъеишыцэа рахэшьазацэа лсахъа (Апс. ф. ад.); *Ари аңхэызба* лгэы италкыз иаразнак ашышкамскэа ирзызырфуаз иахаит (Апс. ф. ад.); *Абарт ажэакэа* иихэо иара ишитэым узымдырзои, урт Патыхэ иажэакэа роуп (И. П.).

Иалкаау аишьтагылашьа рымоуп адхаларатэ еизыкэаашъа зыбжьюу ахьызтэ атрибутивтэ жэеидхэалакэа. Хэаакэтцара зуа ажэа апхъа игылоуп, уи иашьтанеиуеит ахэаакэнатца: *ацафы и-шэкэы, аб и-хылца, ан л-хэычы*.

Ахэаакэнатца иацу адхаларатэ хафьтэ цынгыла иаанарцшуа адхаларатэ цакоеуп, ахафеи, акласси, ахыпхъазареи зыдхэалоу ахэаакэтца ауп. Убри акнытэ ара ахэаакэтцеи ахэаакэнатцеи рыбжьара иказам хафыла, хыпхъазарала, классла айкэшэара. Ишдыру еипш, ахъз классла аеапсахзом, ара ахэаакэнатца иацлоит акласстэ рбагакэа: *ан л-касы, аб и-хылца, уара у-шэкэы, бара б-ышэкэы*. Ари иаанагом ажэакэа ахылца, ашэкэы уб. итц. классла реырыпсахуеит хэа. Убри акнытэ ара иказам айкэыршэаратэ жэеибаркыра, ара ихамоу апозициатэ жэеибаркыроуп.

Адхаларатэ цакы ара ажэакэа реибаркыра иацхраауеит ухэо икам, избан акэзар ажэакэа реишьтагылашьа хапсахыр ажэеидхэала цгоит, адхаларатэ аффикс шыкоугьы: *л-касы ан, и-хылца аб узхэом*.

Апозициатэ жэеибаркыра ианацхраауа ыкоуп ахэаакэтцеи ахэаакэнатцеи хыпхъазарала реикэшэара. Ари калоит ахэаакэнатца ауафьтэыфса класс ианатэу. Ускан ахэаакэтца арацэа хыпхъазарафеи ишьтнахуеит акласстэ хыпхъазаратэ форма, ахэаакэнатца аеакэнаршэоит: *ацкэынцэа бзиақэа, арцафцэа фыцқэа, аусуцэа ңышэақэа*.

Классла айкэшэара зыкалом ахэаакэтца аказшьарба акласстэ форма ахьамам иахъаны. Класлагы айкэшэара калоит ахэаакэтца хьызкала иаарцшызар, аха ари имачны иахпылоит: *арцафцэа фарацэа, ашэкэыфцэа фарацэа*.

АЖЭЕИДХЭАЛА

Ажэеидхэала асинтаксис итнатцаауа асинтаксистэ аккэа ируакуп. Ишьақэгылоит ажэеибаркыратэ хккэа рыла еибарку фба инареихангы зхала икоу ажэакэа рыла. Ажэеидхэала иамоуп ахатэы грамматикатэ цакы, уи шыақэгылоит синтаксисла еидхэалоу ажэакэа рыбжьара. Иаххэап, *ашэкэы фыц*, ара позицияла еибарку ажэакэа рыбжьара ихамоуп ахэаакэтцатэ еизыкэаашъа, ари иаагаз ажэеидхэала аграмматикатэ цакы ауп. Ажэеидхэалафеи иаарцшызар калоит егырт аграмматикатэ цакэагы. Иаххэап, атагылазаашьатэ: *хара ацара, ирласны аңхъара, агъарахэа аказаара...*

Ажэеидхэала иамазар калоит ф-цакык. Иаххэап, ажэеидхэала *арцафы иабжьара* иаанагар калоит *арцафы икаицо абжьара ма арцафы изы икарцо абжьара*. Абарт рыфцакык ркынтэ иаарцшхо аконтекст ала еилкаахоит. Убас икоуп ажэеидхэалакэа *ацафы игдалашэара; Батал диқэымчит...*

Ажэеидхэалафеи ихамоуп лексикатэ грамматикатэ цакыла хадара зуа ажэеи уи иацааиуа ажэеи. Хадара зуа ажэа ажэахэа хэтас иахьатцанакуа иафьырцшыны икоуп акатцарбатэ, ахьызкатэ, ацынгылатэ жэеидхэалакэа. Акатцарбатэ жэеидхэалакэа ркны хадара ауеит акатцарба: *ацафы иабжьара, ашэкэы аңхъара, аеы аахэара, асаби иаазара, ажъа ашьра, ауаса атира, ала ацакыра...*

Ахьызтэ жэеидхэалакэа ркны хадара ауеит ахьызка: *ажъ еикэацэа, ажъ шкэакэа*.

Ацынгылатэ жэеидхэалакэа ркны хадара ауеит ацынгыла: *жэартэ цакыла*.

Акатцарбатэ жэеидхэалакэа ркны акатцарба иацааиуеит ахьызка, ахьызцынхэра, апхъазара хьзы, ацынгыла: *ажъ атаара, ататын аитахара, амхы атагалара, ауардын акацара, иара иацаажэара, лара лабжьара, хыхъ ахэнара, цака албаара, арантэ ацара, даара ирласны аныкэара*.

Ахьызкатэ жэеидхэалакэа ркны ахьызка иацааиуеит ахьызка, аказшьарба, ахьызцынхэра, апхъазара хьзы: *аб иуапа, ан лысаби, Алиас иаб иашъа, асқам ашьапы, абырфын касы, аласа қалңад, ахы мацэаз, аразны ңара, сара слаба, уара ушэкэы, хара хакласс, ауасақэа шэкы, гэартак араха, ажэабатэи ашкол, ахятэи афнеихагыла...*

Ацынгылатә жәеидхәалакәа ркны ацынгыла иацааиуеит ацын-гыла: *даара хара, мыцхәы ирласны*.

Икоуп зых иакәитү ажәеидхәалакәеи зых иакәитым ажәеидхәалакәеи. Зых иакәитү ажәеидхәалакәа ркны уи злашьақәгылоу ажәакәа хапсахыр калоит, ахы иакәитны. Даеакала иаххәозар, уи злашьақәгылоу абстракттә схема хахартәаар калоит еипшым ажәакәа рыла. Иаххәап, позицияла еибарку ажәеидхәалакәа иа-моуп ахәаакәтәи ахәаакәнатәи – *ахахәтә ҕны*, абри абстракттә схема хахартәаар калоит даеа ажәакәак рылагы: *амҕтәы кәасқәа, ахьатә гәы, ацьтә паркет, акәмызцәа хьлңа, иахьатәи амш*. Абарт ажәакәа зегы абстракттә схемак ала ишьақәгылоуп: ахәаакәтәи ахәаакәнатәи реицааира, уи злахартәау ажәакәа ахьахапсахыз асхема акгы иапырхагам. Избан акәзар урт ажәакәа рконкреттә жәартә тқакәа асхема иапырхагам, асхема абстракттәуп.

Зых иакәитым ажәеидхәалакәа ркны уи злашьақәгылоу ажәа абас иахзыпсахзом, ххы иахархәоит еснагь ишеибытоу, псахрада. Иаххәап: **ипсахы еибакит, игәы цжәеит, имч капсеит, ибла хна-кит**. Абас икоу ажәеидхәалакәа афразеологизмкәа рахь иатцанак-уеит. Урт шака ажәа рыла ишьақәгылазаалак ажәакны ипхьазоуп, убри акнытә ажәеидхәалакәа ирхыпхьазалазам, ажәеидхәалакәа ирылатцаны итыртцаазом.

Аилазаашьала ажәеидхәала шоит хцаны: имариоу, еилоу, еила-тцоу. Имариоу ажәеидхәала еибаркуп ажәеибаркыратә хкык ала: *амал бзиа, айых лашьца, актәи акласс, сара сөызә, аҕны ғыц*. Абарт зегы еидхәалоуп апозициатә жәеибаркыралә.

Еилоу ажәеибаркыра ахәтакәа еидхәалоуп ажәеибаркыратә хккәа ҕба ма иреихангы рыла: *ауастацәа идыргылаз аҕны ғыц, айаҕы иааихәаз ашәкәкәа, ашәарыцаҕ иишьыз ажьа, сара сөызә истәз ашәкәы*.

Еилатцоу ажәеидхәалакәа иамоуп еипшым хадара зуа ажәакәа. Ара ажәеидхәала ахәтак аҕы ихьыпшу ажәа егы ахәтаҕы ихадоу ажәаны икалоит: *Сара иаахәаны сөызә истәз ашәкәы; Амшцәгьақәа раан ихьыыз азқәа; Ала шәарыцақәа иңдыркьаз ашәарах; Азнырцә инхо анхаҕы; Даара хара зызбахә неиз аибашьы*.

Ажәеидхәала иамоуп (ацынгылатәкәа рыда) ажәапсахра, аеап-сахыр ауеит излашьақәгылоу ажәакәа рформақәа рыла. Позициала еибарку ажәеидхәалакәа ражәапсахра иамоуп ачыдарақәа.

Ара хадара зуа ажәа аматәар акласс иатәызар, ихәаакәызтцо ажәа иапынгылазар, аформа псахра морфологиала ишьтнахзом, аха тқакыла ихәаакәызтцо ажәа иакәшәоит: *аҕны ғыц – аҕны ғы-цқәа, ақалақь ду – ақалақь дуқәа*. Хадара зуа ажәа ихәаакәызтцо иашьтанеиуазар, аеапсахуеит, ихәаакәызтцо аформа шьтнахуам, аха тқакыла хадара зуа аеакәнаршәоит: *ахахәтә ҕны – ахахәтә ҕынқәа, ахьтәы мацәаз – ахьтәы мацәазқәа*.

Хадара зуа ажәеи иацааиуа ажәеи ауаҕытәыҕса иккласс иатәызар, рыҕбагы аформа еицышьтырхуеит: *айаҕы бзиа – айаҕыцәа бзиақәа, арҕаҕ бзиа – арҕаҕыцәа бзиақәа, ачкәын бзиа – ачкәынцәа бзиақәа*. Ара иамоу хыпхьазарала аикәшәара ауп, классла аикәшәара калом аказшьарба-хәаакәтә акласстә категория ахьамам акнытә.

Ахәаакәтцатә жәеидхәала аеапсахуеит егырт аформақәа рыла-гы, иаххәап, адхаларатә форма, арагы адхаларатә форма иапын-гылоу ажәа ишьтнахуеит еидхәалоу ажәакәа ирзеипшны: *сөызә бзиа – сөызцәа бзиақәа*.

Аиагаратә форма иашьтанеиуа ажәа ишьтнахуеит рыҕбагы ир-зеипшны: *ҕызә бзиас – ҕызцәа бзиақәас; ахьтәы саат – хьтәы саатс*.

Ахәаакәтцатә жәеидхәала аформапсахра асхема

<i>ахьтәы саат</i>	<i>аҕызә бзиа</i>
<i>ахьтәы саатқәа</i>	<i>аҕызцәа бзиақәа</i>
<i>хьтәы саатс</i>	<i>ҕызә бзиас</i>
<i>сыхьтәы саат</i>	<i>сөызә бзиа</i>
<i>хьтәы саатк</i>	<i>ҕызә бзиак</i>
<i>хьтәы саатқәак</i>	<i>ҕызцәа бзиақәак</i>

Акатцарбатә жәеидхәалакәа ркны иамоуп аикәыршәаратә жәеибаркыра, аха ара ари ажәеибаркыратә хкы инагзаны ахархәа-ра амам, ахәоу акны еипш. Иаххәап, акатцарбатә жәеидхәала **сза-цәажәо айаҕы** акны асубиект аарпшуп «Д» ариад ала, ишахәтоу еипш, аха ипиам аобиект обиекттә хаҕыла акәымкәа азыкашьатә хьызцынхәратә рбага з ала. Азыкашьатә хьызцынхәратә рбага з ахаҕи, ахыпхьазареи, акласси аанарпшуам. Убри акнытә ара иа-моу асубиект ахаҕала аитакра ауп:

сара сзацэажэо аїафы, аїафцэа
уара узацэажэо аїафы, аїафцэа
бара бзацэажэо аїафы, аїафцэа
иара дзацэажэо аїафы, аїафцэа
лара дзацэажэо аїафы, аїафцэа
ҳара ҳзацэажэо аїафы, аїафцэа
шэара шэзацэажэо аїафы, аїафцэа
дара зацэажэо аїафы, аїафцэа

Ари ажэидхэала ахэоу ахь ииаагар, инагзаны аиқэыршэаратэ жэеибаркыра арбахоит – ипиам аобиектгыи обиекттэ хафытэ цын-
гыланы иарбахоит: сара аїафы с-и-ацэажэоит.

Хадара зуа ажэа ғ-хафык змоу еитатцуа катцарбазар, ипиоу аоб-
иект, дырфеггых обиекттэ хафытэ цынгылала акэымкэа, азы-
кашьатэ хьызцынхэратэ рбага и ала иаарпшхоит. Ариггы ахағи,
ахыпхьазареи, акласси аанарпшуам, убри акнытэ ипиоу аобиект
ахағала ара аформапсахра калом.

Сара иаасхэаз ашэкэы, ашэкэкэа
уара иаахэаз ашэкэы, ашэкэкэа
бара иаабхэаз ашэкэы, ашэкэкэа
лара иаалхэаз ашэкэы, ашэкэкэа
иара иааихэаз ашэкэы, ашэкэкэа
ҳара иааххэаз ашэкэы, ашэкэкэа
шэара иаашэхэаз ашэкэы, ашэкэкэа
дара иаархэаз ашэкэы, ашэкэкэа.

Хадара зуа ажэа х-хафык змоу еитатцуа катцарбазар, дырфеггых
ипиоу аобиект азыкашьятэ хьызцынхэратэ рбага и ала иаарпш-
хоит, уи ахағала аитакра зыкалом.

Сара уара иустаз ашэкэы, ашэкэкэа
сара бара ибыстаз ашэкэы, ашэкэкэа
сара иара (и)истаз ашэкэы, ашэкэкэа
сара лара илыстаз ашэкэы, ашэкэкэа
сара шэара ишэыстаз ашэкэы, ашэкэкэа
сара дара ирыстаз ашэкэы, ашэкэкэа

Уара сара исутаз ашэкэы, ашэкэкэа
уара иара иутаз ашэкэы, ашэкэкэа

уара лара илутаз ашэкэы, ашэкэкэа
уара ҳара иҳаутаз ашэкэы, ашэкэкэа
уара дара ирутаз ашэкэы, ашэкэкэа

Иара сара исутаз ашэкэы, ашэкэкэа
иара уара иутаз ашэкэы, ашэкэкэа
иара лара илутаз ашэкэы, ашэкэкэа
иара ҳара иҳаутаз ашэкэы, ашэкэкэа
иара шэара ишэыстаз ашэкэы, ашэкэкэа
иара дара ирутаз ашэкэы, ашэкэкэа

Акатцарбатэ жэидхэалакэа ркны, иазгэатазар ахэтоуп, акатцар-
ба, ганкахьала хадара шауагы, даға ганкахьала асубиект-обиекттэ
компоненткэа акатцарба хадара атара шыкартцо хағыла, хыпхьаза-
рала, классла. Инагзаны иаххэозар, ара ихамоуп ғ-ганк рыла ахада-
ратара-акоординация.

Хадара зуа ажэа хағык змоу катцарбала иаарпшызар, асубиект
азыкашьятэ хьызцынхэратэ рбага и ала иарбахоит, убри акнытэ ара
хағыла, хьызцынхэрала, классла аформаитакра ҳамазам.

Ашкол ахь ицо

сара
уара
бара
иара
ҳара
шэара
дара

Ари ажэидхэалағи ахағи, ахыпхьазареи, акласси ахарбар ҳта-
хызар, ххы иахархэоит ахағытэ хьызцынхэрақэа:

Ашкол ахь ицо сара
ашкол ахь ицо уара
ашкол ахь ицо бара уб.итц.

Ахағи, ахыпхьазареи, акласси синтаксисла иаарпшызаргыи ка-
лоит: Ашкол ахь ицо атцағы, ара асубиект аарпшуп хазы ажэала, уи
ҳзыхцэажэо еилкаароуп, убри акнытэ уи ахпатэи ахағахыи иатца-
накуеит. Ахыпхьазара аноль формала иаарпшуп, акласс – жэартэ
цакыла.

Абызшәаҕы иҕоуп ажәидхәалаҕы ахәоу аҕы еицымааиуа ажәақәаҕы (ажәахәа хәтақәаҕы). Убас, ацынгылеи ахыызқәеи (ахыызқа, аказшырба, апхьазара хьзы, ахызцынхәра) еицааизом.

АХӘОУ МАРИА Азеипш еилкаарақәа

Ахәоу хәоуны иҕазто асинтаксистә категориакәа рышьақәы-ргылаара иамоуп итаулоу атоурых абызшәа атеорияҕы, аха уи азтаара ара аеалагалара атахым¹. Ари аусумтаҕы хара хрықә-ныҕәоит иахьатәи абызшәа атеорияҕы ишьақәыргылоу асеман-тикатә-асинтаксистә еилкаарақәа. Ахәоу хәоуны иҕаларц азы иамазароуп абарт ачыдарақәа: 1) ахәоу аконтекст ацхыраара атахымкәа иара ахала иаанарцшуазароуп инагзаны еилкаау аин-формативтә цакы; 2) ахәоу хымцада иамазароуп асинтаксистә апредикативтә цакы; 3) апредикативтә цакы еилоу синтаксистә еилкаароуп, ишьақәгылоит уи аркынаатә (амодальтә), аамтатә, ахаҕытә синтаксистә категориакәа рыла; 4) ахәоу иацааиуазароуп иара атцакы иашьашәалоу ахәоутә интонация.

Асинтаксистә модальтә категория апредикативтә цакы аарпшраҕы

Амодальтә цакы еилоу синтаксистә еилкаароуп, ишоит афнутқа абас: аобиективтә модальтә цакы; асубиективтә модальтә цакы; арреалтә модальтә цакы; аирреалтә модальтә цакы.

Аобиективтә модальтә цакы (Асинтаксистә индикатив)

Аобиективтә арреалтә синтаксистә цакы иаанарцшуеит ахәоу атцаки атцабырги шеикәшәо шыақәыргәҕәаны. Уи иамазар ҕалоит

¹ Ари азтаара инагзаны аилкааразы апхьаф ихы иаирхәар ҕалоит Арстаа Ш. К. имонография «Имариоу ахәоу апроблема апсуа бызшәаҕы» (урыс бызшәала), Қарт, 1982.

амапкрататә форма, амапкратә форма. Иаарпшхоит уи аҕаттарба аморфологиатә аркынаатә формақәа рыла. Ара ххы иахархәоит иалкааны еихарак аҕаттарба афиниттә формала иаарпшу тцабыргы-латәи аркынаа еиуеипшым аамтатә формақәа рҕы.

мапкрататәи аформа

уажәтәи	<i>анхафы дцәагәоит</i>
аорист	<i>анхафы дцәагәеит</i>
иасхь. инагзам	<i>анхафы дцәагәон</i>
иасхь. еилкаам	<i>анхафы дцәагәан</i>
иасхь. акрызх.	<i>анхафы дцәагәахьеит</i>
иасхь. акрызх. иац.	<i>анхафы дцәагәахьан</i>
иҕалаша I	<i>анхафы дцәагәап</i>
иҕалаша II	<i>анхафы дцәагәашт</i>

мапкратәи аформа

уажәтәи	<i>анхафы дцәагәом</i>
аорист	<i>анхафы дымцәагәеит</i>
иасхь. инагзам	<i>анхафы дцәагәомыт</i>
иасхь. еилкаам	<i>анхафы дымцәагәазт</i>
иасхь. акрызх.	<i>анхафы дымцәагәацызт</i>
иасхь. акрызх. иац.	<i>анхафы дымцәагәацт</i>
иҕалаша I	<i>анхафы дымцәагәап</i>
иҕалаша II	<i>анхафы дымцәагәашт</i>

Еилоу азхәаан асинтаксистә индикатив морфологиала иаарпш-хоит ацхыраагзатә каттарбаҕы:

Анхафы ацәагәара далагеит
Анхафы ацәагәара даҕуп
Анхафы ацәагәара иаҕшьеигеит
Анхафы ацәагәара иақәикит
Анхафы ацәагәара итаххеит уб.итц.

Азхәа астатикатә каттарбала ианаарпшу, асинтаксистә индикатив уажәтәи, иасхьоу еилкаам аамтатә формақәа рыла иаарпшхоит:

Анхафы аоны дыҕоуп
Анхафы аоны дыҕан

Миха дырѣаѡуп

Миха дырѣаѡын

Акатцарба азтцаратѣ форма шыоуки асинтаксистѣ индикатив иахырѣхъазалоит, даѣа шыоукых зхала иѣоу аркынааны иахѣаѣ-шует. Хара хгѣы излааного ала, акатцарба азтцаратѣ форма асинтаксистѣ индикатив иузадкылом, избан акѣзар уи иамам ашыа-кѣырѣгѣгаратѣ тѣаки, ажѣахѣаѣ ахѣоу атѣаки атѣабырги реизыка-заашыа ахызымдыруа акнытѣ. Урт реизыказаашыа аилкааразоуп ажѣахѣаѣ дзаѣаажѣо азтцара зиитѣ. Еиха атѣабырг иазааигѣахоит акатцарба азтцаратѣ форма аирреалтѣ тѣаки змоу аркынаакѣа ирхыѣхъазалазар¹. Убри акнытѣ акатцарба азтцаратѣ форма хх-ѣаажѣоит аирреалтѣ тѣаки змоу аркынаакѣа ирхыѣхъазаланы.

Асинтаксистѣ индикатив иадкыланы хрыхѣаѣшыр калоит акатцарба азааигѣаратѣ, абламбаратѣ аркынаатѣ формаѣа. Асинтаксистѣ индикатив излеипшым убри ауп, арт аркынаатѣ формаѣа тѣабыргылатѣи атѣаки инаѣтѣаны иаадырѣшует асубиективтѣ модальтѣ тѣакгы.

Акатцарба абламбаратѣ модальтѣ форма

Ари аркынаатѣ форма, ганкахъала, ахѣоу атѣаки атѣабырги шейкѣшѣо шыаѣырѣгѣѣаны иаанарѣшует. Даѣа ганкахъала, ари ашыаѣырѣгѣгаратѣ тѣаки ажѣахѣаѣ инагзаны агѣра шимго аанарѣ-шует.

Даѣакала иахѣѣозар, акатцарба абламбаратѣ аркынаатѣ форма иаанарѣшует аобиективтѣ модальтѣ тѣакгы асубиективтѣ модальтѣ тѣакгы еиѣтѣаны. Асубиективтѣ модальтѣ тѣаки аарѣшуп асуффикс **-заап**, **-заарын** ала, аобиективтѣ катцарба атѣаки ала, семантикала: *Схѣыѣра даара инаскъазаап*, *Са снырхара башыѣамзаап*, *Бнапѣа баша итатѣазаап*, *Амалазаггы быѣишѣазаап*, *Быѣишѣара*

¹ Аурыс бызшѣакны акатцарба иамазам азтцаратѣ формаѣа, убри акнытѣ акатцарба азтцаратѣ формѣи азтцарадатѣ формѣи хѣа аиѣагылара амазам. Ус анакѣа акатцарба азтцаратѣ аркынаа хѣа ахѣаѣшра анаукатѣ шыѣта амам.

Аѣсуа бызшѣакны акатцарба иамоуп азтцаратѣ форма, иѣоуп уи аморфологиатѣ рбагаѣаггы. Атѣаки алаггы тѣабыргылатѣи аркынаа иакѣшѣом, избан акѣзар иамам ашыаѣырѣгѣгаратѣ тѣаки

ауаѣы **дажъозаап** (Б. Шь.); *Чыхъа ибѣа заѣа еиѣихзеи, ѣѣушьѣ, ихѣыѣѣа изаазоит хѣа сыѣазамызѣ, ѣны хѣыѣыкгы **каиѣазаап*** (И. П.); *Ных абаак, акырѣырхѣа даачѣеит Миха, ухаѣазаап убама Темыр уара?* (И. П.); *Бзиа зымбаша Мыкыѣ, хѣаа ххихуазаарын, хѣа-хѣа маат хѣа акѣын ишаахѣѣоз асапын, адѣѣан иара ианитѣыз. Аѣооператив **бзиазаап**, шѣыѣсынѣры калааит уи аѣшыызгаз хѣѣкѣынѣа хѣѣежѣѣа!* (И. П.); *Аѣовет ахантѣаѣи дарѣи **еибадыруазаарын**, аѣшѣаѣа неибырхѣеит* (И. П.); *Ари аѣѣаад аредакѣа «Советская Абхѣазия» акнытѣ инарышыѣыз **ѣѣаадзаарын**...* (И. П.); *Излархѣо ала, **дыѣазаарын*** Аѣсны Абрыскыѣл хѣа хѣѣа зѣзѣак (Апс. л.).

Акатцарба азааигѣаратѣ модальтѣ форма

Аобиективтѣ амодальтѣ тѣаки асубиективтѣ модальтѣ тѣаки еиѣ-ны иаанарѣшует акатцарба азааигѣаратѣ аркынаатѣ формѣи аѣхыраагзатѣ катцарбѣи рыла ишыаѣгылоу еилоу акатцарбатѣ зхѣа. Ара акатцарба азааигѣаратѣ форма иаанарѣшует асубиективтѣ модальтѣ тѣаки, аѣхыраагзатѣ катцарба – аобиективтѣ модальтѣ тѣаки: *Саида зназы дааигѣырѣѣеит атѣахмада илеиѣааз ажѣа, аха нас деиѣырѣшыыхаа акы **деиѣѣнахѣалазшѣа дааѣалеит*** (И. П.); *Миха аѣѣаад акы **аниѣѣшѣа даѣын*** (И. П.); *Мыкыѣ аколнхара **деиѣырѣѣшѣа кайѣон*** (И. П.); *Уа ханаѣаныѣѣоз **иѣаѣѣхѣозшѣа аабон*** аублаатѣылатѣи амра хаакѣакѣараза (Б. Шь.); *Мзауѣ Абыхѣба, хара зегъ хѣиѣи, иарггы игѣы **ирѣынѣызшѣа аабон*** (Б. Шь.); *Аѣкѣын кѣа ибѣѣы ѣиѣѣа ѣарыхѣѣѣаза **хѣаак иахыѣѣуазишѣа иѣан*** (Б.Шь.); *Машѣыршѣа **иѣамлеит*** сара сыкнаѣара арѣзѣѣара (Б. Шь.); *Амшын еиѣѣа акѣара сыѣѣгыланы Кавказтѣи хѣшыѣа ссирѣѣа **сыргѣыдыѣшылозишѣа сааѣалеит*** (Б. Шь.); *ѣѣашѣатѣшѣа иубозарггы кѣлап, дад, уи аѣны иатѣаххалак кѣѣо сахѣдыѣѣыз* (Б. Шь.); *Мыкыѣ атѣатын аахѣара далагар, омак **илѣрашѣа игѣы иабон*** (И. П.).

Азоужьратѣ модальтѣ форма

Азоужьратѣ модальтѣ форма шыаѣгылоит акатцарба аморфологиатѣ азоужьратѣ ркынаа ала. Уи иамоуп асуффиксѣа ѣба: **-зааит**, **-ааит**. Синтаксисла ахархѣара аан асуффикс **-зааит** ала ишыаѣгы-

лоу аформа ареалтә цакы аанарпшыр алшоит ашыақыргәгәаратә цакы ацны: *даңхъазааит, ихәазааит, игазааит, дыказааит, дтәазааит*. Иареи сареи ауафшыра ихабжью *здыруазааит* (И. П.); *Уи уашытан еибакхәап, аха, иамоузеи, уажәгы ибдыруазааит* (И. П.).

Асуффикс **-ааит** ала ишыақыгылоу аформа цакыла икалаша аамта иадхәалоуп, макъана икамлац атцакы аанарпшуеит. Убри акнытә ари аформа аирреалтә цакы змоу ирхыпхъазалазар ахәтоуп: *Алиас абранза дысаааааит* (Д. Гә.); *Темыр сышәкәы иргъежъааит*; *Уаха ашәкәы ааумышьтааит, сажәа иакәым алумхааит* (Д. Гә.).

Архыпшратә модальтә форма

Архыпшратә модальтә форма шыақыгылоит морфологиала асуффиксқәа **-рын, -шан, -рыз, -шаз** рыла. Иаанарпшуеит ашыақыргәгәаратә цакы змам ахтыс. Иара ахала, атекст ацымхраакәа ареалтә цакы азаарпшуам, убри акнытә аирреалтә цакы змоу амодальтә формақәа ирхыпхъазалазар еиха ииашоуп (Л. П. Чкадуа).

Уртъыи жьымдырны ажәлар ирылазаарын (И. П.); *Темыр иусқәа еилфаца икан, зака еилататамхарыз* (И. П.); *Алиасраа ркнынза снейшан*; *Хамхы акнынза снейрын, сналаңшрын*.

Аирреалтә модальтә формақәа

Аирреалтә аркынаатә формақәа рахь иатцанакуеит адтцаратә, агәапхаратә, азоужьратә (асуффикс **-ааит** ала ишыақыгылоу), архыпшратә, ахыпшратә, ахыпшратә-зкратә модальтә формақәа.

Ақәтцаратә (адтцаратә) модальтә форма иамазам иара ахатәы морфологиатә рбага. Ишыақыгылоит ақатцарба ашыаа цыкала иашыашәалоу аинтонация ацны: **уца, ига, иаахә, икатца, уацхъа...**

Ақәтцаратә модальтә форма ихыпшыым, зхала икоу модальтә формоуп. Аирреалтә формақәа рахь иатцанакуеит, избан акәзар ақәтцаратә модальтә формақы ахәоу атцаки атцабырги реизыказаашыа шыақыргәгәаны иаарпшыым. Ажәахәаф адтца кайтцоит убарт еикәшәарц азы. Ақәтцаратә модальтә форма аарпшразы еихарак ххы иахархәоит ақатцарба аморфологиатә адтцаратә ркынаа, аха

ақәтцаратә форма еиха итбаауп адтцаратә ааста. Ақәтцаратә модальтә цакы аарпшразы ххы иахархәоит егырт ақатцарбатә формақәагы. Иаххәап:

Ақатцарба икалаша актәи аамтатә форма: *Шәааи иахъа атеатр ахь ҳиан!*

Ақатцарба икалаша хымцадатәи аамтатә форма: *Хусқәа ҳкыроуп фанпыкла! Иахъа ҳазхъымзас ҳеахъаҳагзароуп! Ашәеи ажәеи еицызароуп, Ашәа ахыикам ажәа нцәароуп* (Б. Шь.); *Уара ухала ужәлар реидкылареи рхақәитреи уазықәңароуп* (В. Ам.).

Ақатцарба агәапхаратә ркынаа: *Дамеираа рғынза унабжыысында! Акрыздыруа дагыуанда, дагыуағанда* (Ажәапқа).

Ақатцарба агәапхаратә модальтә форма

Агәапхаратә модальтә форма ихыпшыым, зхала икоу модальтә формоуп. Иаарпшуп уи ақатцарба аморфологиатә агәапхаратә ркынаатә формала: *Ҳаи шыыри, сыканда* Анкыеиңи схычны. *Уи аамта сыманда* Уажә снапакны. *Ҳаи шыыри, срықәлонда* Цлоутәи ахәқәа. *Сәы лаба сақәтәонда, Скамчы ахъауа. Ҳаи шыыри, стәлонда* Қәмарча захъзу. *Ҳаи, зегъы ирдыруанда* Қәмарча закә зу! (Б. Шь.).

Ақатцарба ахыпшратә модальтә форма

Ақатцарба ахыпшратә модальтә форма ихыпшу, зхала икам модальтә формоуп. Иахпылоит ируадаф ахәоу аструктурақы инфиниттә еицааира ҳасабла. Иаанарпшуеит ахәоу атцакы хада акала-ра зыдхәалоу аилкаара: *Хусқәа наҳагзар, цсышъара ҳцароуп; Ус акрыбзеилкаауазар, зегъы ҳабмыргәыргъози* (И. П.).

Ахыпшратә модальтә цакы шыатас иамоуп ахыпшратә ркынаа, ишыақыгылоит морфологиала асуффиксқәа **-р, -зар, -зтгы** рыла. *Сәысышърын, сыңсы тысхрын, бгәы ишалымсуа здыруазтгы* (И. П.).

Ахыпшратә-зкратә модальтә форма

Ахыпшратә-зкратә модальтә формагы ихыпшу, зхала икам формоуп. Иахпылоит ируадаф ахәоу аилазаарақы инфиниттә

еицаaira хасабла. Ишьақэгылоит морфологиала асуффиксқаа **-рацы // -рцы, -рзы // -разы, -ртэы // -ртэ** рыла. Иаанарпшуеит ахәоу ахадаратә хәта атцакы хықәкыс иамоу.

Нхыцқа **ицарц** амәа иқәлеит; Шәнатәақәа, шәыңсы ааиташәк, ахәынтқар иааицхәит шәааңшырц (В. Ам.); Леон асасцәа **дырңыларц** ифәинеихеит (В. Ам.); Иустиниан Бесс Фракиатәи инапы ианиңеит абазгыиаа **рышьамхнышгыларазы** абцъарла ибзианы еиқәыршәаз ар **ишьтырц** (В. Ам.); Абартә атәылақәа рнапәфы **иааргарц**, Абазгыиақа **икылсырц**, уа хырғәғәартәс иқайаны, шьхала ихыцны шәаргыы **ишәабашырц** ауп ргәы иңоу (В. Ам.); Лара лами лаңшыцәгыак **ақәымишәарц азы** апыцәқәа ацәха қәңшь рылазңазгыы (В. Ам.).

Асинтаксистә аамтатә категория

Асинтаксистә аамтатә категория ахәоу апредикативтә цакы ашьақәгылара иацхраауа категориоуп. Иаарпшхоит ақатцарба аморфологиатә абсолюттә аамтатә формақәа рыла. Аамтатә категория иаанарпшуеит ахәоу атцакы аграмматикатә аамтә ишазыкоу: *икалахьоума, иқалаша, иқалараны икоума*. Ииасхьоу асинтаксистә аамтә аарпшхоит ақатцарба ииасхьоу аамтатә формақәа 5 рыла:

аорист	<i>ала шит</i>
иасхь. инагзам	<i>ала шуан</i>
иасхь. еилкаам	<i>ала шын</i>
иасхь. акрызх.	<i>ала шхьеит</i>
иасхь. акрызх. иаң.	<i>ала шхьан</i>

Уажәтәи асинтаксистә аамтә аарпшхоит ақатцарба уажәтәи аамтатә формала:

уажәтәи	<i>ала шуеит</i>
----------------	------------------

Иқалаша асинтаксистә аамтә аарпшхоит уажәтәи аамтатә формей иқалаша актәи, афбатәи аамтатә формақәеи рыла:

уажәтәи
иқалаша I
иқалаша II

сара уайәы афнықа сцоит
сара афнықа сцан
сара афнықа сцашт

Аморфологиатә аамтатә формақәа синтаксисла ахархәара аан иаадырпшыр қалоит егырт аамтатә цакқәагы. Иаххәап, аорист иаанарпшыр қалоит иқалаша асинтаксистә аамтә. Уи аконтекстала еилкаахоит:

Сара сцеит, шәыми аабзиахааит.

Уажәтәи аамтатә форма иаанарпшыр қалоит ииасхьоу асинтаксистә аамтә: *Афәжәра рхәеит хәа ас убахьоума, иңастәеит ижәеит, иңастәеит ижәеит. Ирхәоит Ақәа мра сасыртәоуп* (Б. Шь.); *Ақалақь афәи абар шьтә хәба-фба шықәса афны дуқәа дыргылоит.*

Асинтаксистә хәфәтә категория

Асинтаксистә хәфәтә категория апредикатив цакы ашьақәгылара хымцада иалахәуп. Иаанарпшуеит уи ажәахәафәи, ажәахәафәи дзацәажәои, ажәахәафәи изыхцәажәои еилырганы. Иаарпшхоит уи лексикала (ахәфәтә хызыцынхәрақәа рыла), морфологиала (ахәфәтә цынгылақәа рыла), ахәоу асистемала (ақатцарба злам ахәоуқәа ркны).

Асубиективтә модальтә цакқәеи урт раарпшышьақәеи

Ажәахәафәи аобиективтә модальтә цакқәа рыдагы, иаарпшуп асубиективтә модальтә цакқәагы.

Асубиективтә модальтә цакы иаанарпшуеит ицәажәо иқайтәо аинформация дшазыкоу: ицәбыргуп хәа ицхьазоу, агәыбжәжәра, агәрамгара имоу, иқалар итаху итахыму, хымцадатәиуп хәа дахәапшүоу, иқамлар еигуп хәа агәаанагара имоу имаму ухәа убас ирацәаны аниуансқәа. Ара иарбоугыи иарбамгыи атцакқәа раарпшразы ххы иахархәоит: ақатцарба азааигәаратә, абламбаратә, ахыпшратә ркынаатә формақәа, ажәеицааирақәа, ажәаңқәа, афразеологизмқәа, ажәеитахәақәа, ажәа лагалақәа, ахәоу лагалақәа, аинтонация, ахәтацқәа уб.итц.

Акатдарба азааигэаратэ ркынаатэ форма.

Ари аформа иаанарцшует ажэахэаф итабыргуп хэа зыгэра хаимтэ аилкаара: *Ажалар ирылархэеит ари адин хазымтэ зеггы кнаханы ириуаишэа* (Б. Шь.); *Ахныкэгарта хамамшэа хакгоуп* (Апс. л.); *Надиа лгэы иаразнак Темыр инеишэазишэа лбеит* (И. П.); *Патыхэ уафы қыачақышэа, уафы гызмалшэа дыкан* (И. П.); *Нак шэнаскыаны шэтэеишь ура! – иаарыдицалашэа иуит* (Алашара); *Зина дызланеуаз амфа мөахэасташэа инашьтын* (И. П.); *Мыкыч Темыр ибара даргэакуазишэа иеыкаицеит* (И. П.); *Дгыл бжыхашэа хэычык хэагын, халгаанза хкамбашыкэа хэоужуамызт* (И. П.); *Арт зеггы збоз Миха, Темыр аашыара изнауазишэа игэы иабон* (И. П.); *Даапышэарччеит Темыр мчылашэа* (И. П.); *Уңсра мцушэа сгэы иабауан, Уңсы тоушэа са исыңхэазауан* (И. К.).

Акатдарба абламбаратэ ркынаатэ форма

Ари аркынаатэ форма иаанарцшует ицэажэо цкэа еилкааны изымдыруа ма дызлахэымкэа икалаз атдакы: *Аңшэа ихамитэаап рыцха!* (Б. Шь.); *Ауафы мыжда имоу пату изақэымтэозаап, ах ашыара илымшоаап* (Б. Шь.); *Ғырпынк пикарц днавалазаап Иахэызба хэыч кны, Дымышэу цырышын баша ишэазаап Арахэ ицэишэаны* (Б. Шь.); *Хэфны уаха ифнымфыриц иказаарын ашэахэабжэ, хаштэф икамлариц иказаарын ачара* (Б. Шь.); *Ихамоу ахэычгыи пхэашала иаахрыхит, амала уи ззеилымкаауагыи пытфык ыказаап!* (И. П.); *Ари арап ах иңхэыс длыцныкэозаарын, уи акэзаап ах иңхызгыи змааназ* (Апс.л.); *Цутак зкэынхоз жэашишэақызаарын Сасрыкэа ибла ихшэалазгыи, иара уи акэзаарын уи зыжэашишэақызгыи, ауарбажэ иафозгыи уи азыс акэзаарын* (ахырың.); *Сасрыкэа имацэаз иан ианлитэоз, ус леишэахэазаарын* (Ахыртэ.); *Шэынхашыа-шэынчышыа бзиазаап* (Апс. л.); *Хамахэ уафы хазынак иакэзаап* (Апс. л.); *Аңцэа ишихэара шэыказаап, шэмайцуртэ, шэкааскыа, шэырахэ-шэышэахэ зегь рыла шэеибытэаап, аңцэа ичышыоуп!* (Апс.л.); *Абри ахэычы уа уахэшыаңа иакэзаап* (Апс. л.); *Дыказаарын* Апсны Абрыскыыл хэа хайа гэгэак (Апс. л.); *Ами еилажэгазаап, сыңсында. Мзызуп Ахмат дказыжыыз* (И. П.).

Акатдарба азоужьратэ форма

Акатдарба азоужьратэ форма иаанарцшует ажэахэаф икаитэо аинформация икалартэ еипш атагылазаашыа шыкамгыи, икалоит хэа ишипхэазо: *Леуан қарала дышмачызгыи, абафчыдеи ахшыф цари шимоу фашыомызт* (В. Ам.); *Леуан уажэтэи итагылазаашыа, ауафы ажэа иага дазказаргыи, аарпышыа изатом* (В. Ам.); *Хара хажэлара иага мыкэмабара иакэишэаргыи, ахаан ргэы мцацызт* (В. Ам.); *Леон Исавр арахэ дшаафналаз еиңш, ахайгылара зынза рјас ишаламызгыи, Ахан-иңа Барцыль иаразнак дфагылеит* (В. Ам.); *Иара Леуангыи абыскатэи изгэакыоу ижэлара дышрыгэтылатэазгыи, дзыргэакуаз азцаара дуқэа рызбарафы дзайцушэа ихы аниңхэазоз ыкан* (В. Ам.); *Иашыцаа дуқэа шыказгыи, дзайцын Сасрыкэа* (В. Ам.); *Акэалзы аны-неишэырица, макыана дышкэытшызгыи, игэышпы ианаалеит* (В. Ам.); *Зина абас агэафра дыштэагылазгыи, лыхэз-лыңша азхауан* (И.П.); *Иагыа цэгара хэзнаузаргыи, хала ттраа хэзхэаңшуа иароуп* (И. П.); *Рыгэқэа иагыа итнэишыаахыазаргыи, еицэнарпсхыазаргыи, рыбзиа-бара фыцаауамызт* (И. П.).

Ажэапқақэеи ажэеицааирақэеи

Икоуп ажэапқақэа ажэахэаф икаланда ма икамланда хэа иипхэазо атдаккэа змоу: *Ухатэы збаны забра уца; Уаңхыа икахауа уихымыччан; Ушыапы уаңшыны уныкэа; Уцам злам умхайца алоумцан; Цкэа иузымдыруа дагбумырцан, дагбумырехэан; Абзиа кайаны азы иат, ацэгыа кайаны айды иахайца; Ацгэы ахэартэа ианызтамла, ашэ баауп ахэеит; Амц ухэарц ианақэук, анапы айайца, ашыапы айайца ихэа. Икоуп ажэапқақэа тагылазаашыак ашыақыргэгэаразы рхы иадырхэо: Тэа збаз тэа ихэхэеит; Айла иалыфрыз амат ицхаит; Шыыжыи игылаз иеан аеаб айеикит; Зхы хэымыз ихы ахэрыбгыиц ақэицон; Иатэоумбаша уапыжэк ишэуп; Ауаа иреицаоу дахэачаңафуп; Амшэ иакыз «дад» ихэеит; Аца иаблыз ахышэашэа датэхэон; Алашэ иитаху ф-блакы; Зацыл ааз иказшыа иңсахуеит; Инамзаша агара дакуам; Тэи млэшыи зеибадыруам; Азфа ззэз иңа дагеит; Ажра зжыз иңа дтахаит.*

Ажәиҥахәара

Ажәиҥахәара иаанарпшуеит ажәахәаф дыззыразым, дызкәым-чуа атцакы. Уи еснагь аекспрессия ацуп: *Мыкыч Мыкыч иоуп, днаурхәыргы – Мыкыч, дааурхәыргы – Мыкыч! Аңсра ңсроуп, аха уигыи арееира атәхуп; Дынтәлеит азы, дыхнаҥеит азы, Дагеит, дагеит, уаха дмаарацы! (Б. Шь.); Сара сгәишәахь агәра уамыхеит, Уҥеит, уҥеит, уҥаҥеит (Б. Шь.); Амәа сықәуп, сықәуп, сықәуп, Бзанҥы исықәым ааҥсара (Б.Шь.); Ииәизааит усқан сара сразкы, Сгәи итам, схы итам акрысхәозар абра! (Ал. Л.); Ҧишаала, Ҧишаала. Ҧишаала, Ҧишаала, Бааила бхала Беилыхха! (Ч. Ць.).*

Ажәа лагалакәеи ахәоу лагалакәеи рхархәара

Ажәахәаф ажәа лагалакәа рыла иааирпшуеит икаитцо аинформация ахынтәаагоу, уи ҥабыргуп хәа ипхьазауоу импхьазауоу уб.итц.: *Ҧабыргыҥкәыны, Надиа лгәи иаразнак Төмыр инеихшәазшәа лбеит (И. П.); Узлазбо ала, иахьа улахь еиқәуп, Төмыр (И. П.); Уртҥ реиҥи икоу абзиахәкәа сратәарымшьар калап, аиаша уасхәап (И. П.); Издыруада, сара исхтызгаз еиҥи иаргыи ихтҥизагар? (И. П.); Иишббо еиҥи, Ахматҥ дықәгыланы аколнхара халҥроуп хәа дцәажәеит (И. П.); Төмыр излеихәаз ала, уи шыкалаҥкәыз абас ауп... (И. П.); Хаскынк ҥара имырқәацакәа, Ани агызмал анс имцакәа (Б. Шь.); Уара сымш, иубаргәузеи, Уиакара зысхәарызеи, Уара иуеиҥишы ҥафла инхо, Дыкам амра ахькаҥхо (Б. Шь.); Ахәуа гәатәаҥа излархәо ала, сынтәа аарфара калоит (Агазет); Ага иҥынчу сныҥынгылан Ла слызхәицлап, изурызеи, Ацәкәырҥ былгьа, былгьа еишьталан, Сара схәицраз ирхәарызеи?! (Б. Шь.).*

Ахәтачкәеи абжыткәкәеи рхархәара

Ахәтач за. Ахәтач за ажәахәаф ихы иаирхәоит икаитцо аинформация аинтенсивтә ҥакы атаразы: ... *Дцеит, дцеит, дцазеит (Б. Шь.); Сыгәтыхақәа рацәазоуп. Сақәыҥыргыи ҥхашьароуп (И. К.); Сымфәхыҥыр саанхәзеит, Схәа сақәыҥыр ҥхашьароуп. Сыздыруагыи рацәафзоуп, сызрыхәамҥшуа саанхәзоит (И. К.); Сыгәтыхақәа зегь*

әтәуп, Дара уртҥыи рацәазоуп (И. К.); Сара сзыцәшәозеи, хьаа сымам, Сықәлеи сфызцәеи рацәазоуп (И.К.); Мфаныфала уртҥ еибытан, Рхырҥәи хәтақәа гәгәазан (И. К.); Уа хра маҥым, зегь зафәлом, бнатә шәарахыи рацәазоуп (И. К.); Иҥсуа шәақьгыи атәхәтҥеи иҥихит, днаҥишы-ааҥшуа днаскьазеит (И. К.).

Ахәтач гәишыа. Ахәтач гәишыа ажәахәаф икаитцо аинформация иазапнашьеит агәиҥамзаратә цәанырра (чувство сожаления): *Ааи сара дыстәгәишыоуп (И. П.).*

Ахәтач ишъ. Ахәтач ишъ ажәахәаф ихы иаирхәоит икаитцо аинформацияҥы адцаратә ҥакы маҥк арпсҥыеразы: *Ихәеишъ хгәаша ичымазшьоузишъ (И. П.); О, са с-Хьыкәыр, бааишъ!–ихәеит. Амхара аҥынза бааишъ!–ихәеит... Саҥхьа шыкоу бааскьеишъ!–ихәеит. Быҥхамшьакәа бнатәеишъ–ихәеит (Б. Шь.).*

Ахәтач ажә. Ахәтач ажә ажәахәаф иинформация иазапнашьеит атәамбаратә ҥакы: *Абгахәыҥажә аееиҥыхуа, Иашьтареылан иара айыхәа, Иахан амыг, афаса, Ицоит акәтыжъ ағазза (Б. Шь.); Адунеиажә, цәгьа уеижьагоуп, Ех, хәгоу дутоуп (Б. Шь.).*

Ахәтач моу. Ахәтач моу ажәахәа иаланагалоит ақәымчратә ҥакы: *Төмыр ичамадан ихы инаҥеиҥан, афны даныкоу еиҥи, даныкоу моу, иахагыи драхәтҥи дынҥахәахаа дыцәеит (И. П.); Аҥы моу, иуҥаххар, ауафгыи дузаазган,–ихәеит Мыкыч (И. П.); Хасабла ахныкәгара уашьтәлар, ҥаса аамстҥцәа шыказ еиҥи укалар алиоит, уимоу, райкыс уеиҥхәргыи калоит (И. П.); Ахәтҥыр ахьеиқәырҥацәоз иахькәны агәеицара ирымаз атәи аҥшьганы ирзеибыхәомызт. Уимоу, знызынла Надиа лыла ахҥишыла иеацәихьчон (И. П.); Ускан Мамсыр иҥа моу, аҥхәыс еиба Тақәшәишә лхәычгыи афны данааиҥкәа даарыхтҥишын агәиҥәишъ дагеит (И. П.); Зегьы неихәаҥишы-ааихәаҥишит, уимоу фыҥьакагыи адәахыи индәылҥиш-аадәылҥишит, аха азәгыи дрымбеит (Б. Шь. Ахь.); Уара ухьынап агәра сымго сыкам, уи сара моу Нарҥаа раҥацәагыи иҥваршьахьеит (Б. Шь. Ахь.); Ихауран хәакоуп акәатан бзиақәа, уимоу, атракторқәагыи хәауазар хәа хгәыгуеит (И. П.); Араҥлақәа рымҥан игылоуп гарақ, игыла моу, иара ахала айысра иаҥуп (Б. Шь. Ахь.); Мыкыч аҥхәыс длыхәаҥшуа даалакфакит, уимоу дагьаакаҥишьхеит (И. П.).*

Ахәтач х. Ахәтач х ажәахәаф иинформация агәиҥамзаратә ҥакы азапнашьеит: *Ари ацара-аара дақәымҥит, деиҥаахт!; Далагахт икам-ианым ахәара!*

Ахэтатч хэа. Ахэтатч хэа афункциа рацэа амоуп. Асубиективтэ модальтэ тцакы азы ххы ианахархэо, ианарпшуеит агэы зызтам, ажэахэаф дыззыразым атцакы: *Амицэгэа рхэеит хэа асцэ́кэа убахьоу, акэарацчақаагы хыцйт; Афыжэра рхэеит хэа ас убахьоу итэитэоит ижэуеит, итэитэоит ижэуеит!*

Ахэтатч ау. Ахэтатч ау асубиективтэ модальтэ тцакы атаны ххы ианахархэо ажэахэаф иинформация иазапнашьуеит ашьақэы-рғтэаратэ тцакы: *Надиа Төмыр игэы итэз аулымдырхуаз!* (И. П.); *Зина усда-хэысда даутэахуаз, лусқэа дырғын* (И. П.); *Мыкыч аколнхара дауалалахуаз, иалалозгы дрықэмақаруан* (И. П.).

Абжыткыақэа

Абжыткыақэа ажэахэаф ихы иаирхэоит иинформация ацъашьаратэ, аемоциатэ тцаккэа рзапшыразы: *Хаит амарца, ушьаға не-ицых, Уғамхароуп агэафра!* (Б. Шь.); *Ах, дышцеинаалоу апхэызба иаадэылцыз, Ах, лыбла итэаччо, хэыцра шэахэа зхым! Ах, ах, сгэы ишцалоу агазетқэа итэицыз, Лыцызара зегь зхэо лпатрет ахьырным!* (Б. Шь.); *Хаи, Сасыкэа цэгъарак дақэмышиаакэа дыкам!* (Ахьыртэ.); *Хаи, бкахауеит, ихэан Төмыр дналыдххылан, лмахэар днамцасит* (И. П.); *Уа, знызынла иаасырғызлап Уарада гэышьа уарада!* (Б. Шь.); *Уа, сыхаара, салам умоуп, Иахьа сара гэақрак сымоуп, Уааи саа сышка улбааны* (Б. Шь.).

АХЭОУ АШЬАТА

Ахэоу асинтаксистэ тцакы – апредикативтэ тцакы – аарпшра иалахэу ахэоу хэтақэа ишьақэдыргылоит ахэоу ашьата. Аха ара уадафрас ауафы ипыло убри ауп, абызшэадырыфцэа инагзаны рхэатэы еиқэшэом ахэоу асинтаксистэ тцакы аарпшра иалахэу асинтаксистэ категориякэа раарпшрафэы. Еихарак ара ахэатэеиқэымшэара зыдхэалоу асинтаксистэ хэфэйтэ категория ауп. Цёукуы ирыцхэзоит ахафэйтэ категория уи иалахэым хэа, аеа цёукуых ахафэйтэ категория хымпада иалахэуп хэа ирыцхэзоит. Фырпштэыс иааргоит ахафэйдатэ хэоукэа хэа изышьтоу ркнытэ: *зынроуп, қхынроуп, лашь-цеит, кэашароуп, шэахэароуп* уб.итц.

Ара ахэатэеиқэымшэара еихарак изыхкыо аморфологиатэ хэфеи асинтаксистэ хэфеи реифымдыраара ауп. Хыхь иаагоу афырпштэқэа ркны иашаттэкыаны ахафэйтэ еифеагылара ыказам, ирхэом *с-зынроуп, у-зынроуп, д-зынроуп*, аха ара икам аморфологиатэ хэфеоуп. Ахафэйтэ категория функциас иамоу ажэахэафэи, ажэахэаф дзацэажэои, ажэахэафэы изахцэажэои реифдыраара ауп. *Шеит, зынроуп* реипш икоу афырпштэқэа ркны ажэахэафгы ажэахэаф дзацэажэоггы ар-базам морфологиалагы синтаксислагы, ара иарбоу синтаксисла ажэахэафэы изыхцэажэо аилкаара ауп. Ажэахэафэы изыхцэажэо ианакэызаалак ахпатэи ахафэи ахь иатэанакуеит.

Убри акнытэ синтаксисла ара ахпатэи ахафэи хэмоуп. Еилкаауп, ажэахэафэы ицэажэои, дзацэажэои, изыхцэажэои еилыргамкэа ахэоу шыақэгылашьа амазам. Убри акнытэ хэра ахэоу апредикативтэ тцакы ашьақэгыларафэы асинтаксистэ хэфэйтэ категория хымпада иатахуп хэа ихапхэзоит. Ус анакэха, азхэа хэфэйтэ категориала иадхэалоу ахэоу хэтақэа ахэоу ашьата шыақэзыргыло ахэоу хэтақэа ирхыцхэзалатэуп.

Азхэафэы ахафэи аарпшрала урыхэапшуазар, абызшэақэа зегы еипшым. Хэра хбызшэақэа ркны хэфэйтэ пынгылала азхэафэи иарбахоит асубиект ахафэгы аобиекткэа рхафэагы. Индоевропатэи абызшэақэа рфэы аобиект азхэафэи хэфэйтэ пынгылала иарбазам, избан акэзар, ара акатцарба-зхэа ахафэирацэара амазам.

Асинтаксистэ хэфэйтэ категория апредикативтэ тцакы аарпшра ианалахэа, уи зыдхэалоу ажэагы ихэдоу ахэоу хэтақэа ирхыцхэзалатэхоит. Уи зыдхэалоу азххэааи азырхатэ хартэаагеи роуп. Азырхатэ хартэаага хэоу хэта хадас апхэазара абызшэаттэафцэа цёукуы ирыдыркылом. Урт зырфашьо ахэоу алогикатэ структура ауп. Логикала хэоу хэта хадақэас икоу асубиекти апредикати роуп. Аха ара иазгэататэу убри ауп, ахэоу логикала аилазаашьеи синтаксисла аилазаашьеи ахьеиқэымшэо абызшэақэа ыкоуп. Азххэааи азырхеи ахэоу ашьата ашьақэдыргыларафэы функционала зынза еизааигтэоуп: азххэаагы азхэа хадара анатэит хэфылеи, хыпхэазаралеи, класслеи (знызынла), азырхагы азхэа хадара анатэит хэфылеи, хыпхэазаралеи, класслеи. Ахэоу ашьата ашьақэдыргыларафэы зегь реиха ихэдоу ахэоу хэта – азхэа азырха аеақэнаршэоит хэфыла, хыпхэазарала, классла; даеакала иаххэозар,

азырха зегъ реиха ихадоу ахёоу хэ́та хадара азнауеит. Азххэаи азырхеи злеипшым: азххэаа-асубиект хадара азнауеит азххэа, азырха-ахартэаага хадара азнауеит азххэа. Зегъы реиха ихадоу ахёоу хэ́та – азххэа хадара азызуа ахёоу хэ́та ихадам хэ́а апхьазара иашам. Ара алогика хамфохнамкьароуп.

Компонентк ала ишыакёгылоу ахёоу ашы́ата

Компонентк ала ишыакёгылоу ахёоу ашы́ата хпылоит апсабаратэ тагылазаашыакёа раарпшразы, иарбанзаалак еилкаарак а́казаара ашыакёыргыларазы. Компонентк ала ишыакёгылоу ахёоу ашы́ата итбааны ахархэара амам, аха иара усгъы имачымкёа иахпылоит: *зынроуп, хьтоуп, шоуроуп, шейт, хэлеит; Шэахэароуп, кэашароуп, гыыргыароуп иахьа Алиас ифнатэфы.*

Абас и́коу ажэакёа хёоус ипхьазоуп, избан акэзар урт ирымоуп апредикативтэ т́акы ашыакёгыларазы иатаху асинтаксистэ катего-риа́кёа зегъы: амодальтэ, аамтатэ, ахафьтэ (ахпатэи ахафь, синтак-сисла иаарпшуп). Абарт ахёоукёа зегъы р́кны иарбоу хзыхцэажёо атагылазаашы́а ауп.

Компоненткны ишыакёгылоу ахёоу ихадам, апредикативтэ т́акы ашыакёгылара иалахэым ахёоу хэ́такэагы́: *Илашы́цеит абар илеихашэа; Ишылашы́цара илашы́цахьан Алиас аизарахьынтэ афны данааи; Еи́кэжэаны и́цаауеит; Аусхэартэа а́кнынза (и)цатэуп; Меы-шан. Аёны абжэаа́ны еи́шыымкёа ихьшэашэаран* (Б. Шь.).

Ф-компонентк рыла ишыакёгылоу ахёоу ашы́ата

Ф-компонентк рыла ишыакёгылоу ахёоу ашы́ата ф-хкыкны иахпылоит: акы азххэи азххэаи рыла ишыакёгылоу, егъи азххэи азырхеи рыла ишыакёгылоу.

Азххэи азххэаи рыла ишыакёгылоу итбааны ахархэара амоуп; азххэи азырхеи рыла ишыакёгылоу имачны иахпылоит.

Азххэи азххэаи рыла ишыакёгылоу ахёоу ашы́атафь азххэа аарпшуп хафык змоу а́катцарбала. Уи ахафь асубиект рбага ахафёуп: *Ала шуеит, аёы хэуеит; А́фыс шэахэоит.* Ара ишаабо еипш, азххэаа ама́тэар класс иат́данакуазар, азххэа иапынгылозар асубиекттэ рбага

быжышэоит. Ауафьтэыфсатэ класс иатэызар, азатэ хыпхьазарафь асубиект рбага быжышэазом; ахпатэи ахафь ара́цэа хыпхьазара иатэызар асубиект рбага быжышэоит: *Ахэы́чы д́цэуеит; ахэы́цкэа ц́эуеит.* Актэи, афбатэи ахафкэа ара́цэа хыпхьазарафь игылоу асу-биект рбага быжышэазом: *Хара х́ахэмаруеит; Шэара шэ-ыхэмаруеит.*

А́сны иаа́аз Абат́аа д-ха́йа гьёфын иаамт́ала (И. К.); *Ауха ла-цэааихьыш сзы́камцеит* (Б. Шь.); *Сафуп аублаа бызшэа ай́ара, зе-и́нш ды́казам ар́цафы са́пхьа дтэоуп* (Б. Шь.); *Заур́кан а́псышэала д́цэажэоит* (Б. Шь.); *Сан, зы́сатэ бзиахаша, ишуасхэаз еи́нш, да́п-суа ты́нхан* (Б. Шь.); *Урт а́ць ду́кэа ры́ца́ка и́тоуп «А́шы́азы» хэа изышы́таз азыхь* (Б. Шь.); *Сызхы́лйыз саба́цэа нха́цэан* (Б. Шь.); *Саб уахь д́ха́нгылан х́неигалон* (Б. Шь.); *Аублаатэ́ыла, А́псынтэ́ыла еи́нш, и́ншзан* (Б. Шь.); *А́тыркэ́цэа рыр р́хада Омар-на́шы́а А́кэа ды́зхы́цит* (Б. Шь.); *Абас а́ймак ай́ыхэа н́цэаны ианы́фэгыла, ахьу́хэа дёе́жэлеит* *Ха́цыы Кы́аранты́хэ* (Б. Шь.).

Азххэи азырхеи рыла ишыакёгылоу ахёоу ашы́ата

Имачны, аха усгъы иахпылоит азырхеи азххэи рыла ишыакё-гылоу ахёоу ашы́ата. Азырха ускан азххэафь обиект рбагала иар-боуп. Даеакала иаххэозар, азырха хадара ана́тоит азххэа хафьлеи хыпхьазаралеи (знызынла класлагы́): *Ахэы́цкэа и-р-ы́цхраатэуп; Ана́цэеи аба́цэеи и-р-а́цэажэатэуп.*

Ахафьтэ цынгыла -и абас и́коу ахёоукёа р́кны иарбанзаалак еилкаарак иадхэалазам, т́акыла ита́цэуп. Ара ишаабо еипш, аобиект и́циам зырхоуп, «Л» ариад иатэу обиекттэ хафьтэ цынгылала иаарпшуп азххэафь.

Еиха иуадафны еилоуп абас и́коу ахёоукёа: *Ахэы́чы д-а́азатэуп; Ай́аф́цэа аш́кол ахь и-дэ́ыкэ́йатэуп.* Арт а́катцарба́кэа ры́фбагы́ ф-хафык змоу еитат́уа ќатцарба́кэоуп, иаххэап, *Ахэы́чы д-с-а́азоит; Ай́аф́цэа аш́кол ахь и-дэ́ыкэ́-с-ц́оит.* Аха еилоу асуффикс -т́эуп анры́цахт́алак, ишы́тырхуеит астатикатэ форма, хафык р́цэ́ызуеит – асубиект ахафь, еитамт́уа ќатцарба́кэахоит: *Ахэы́чы д-а́азатэуп; Ай́аф́цэа аш́кол ахь и-дэ́ыкэ́йатэуп.* Иаанхаз и́пиоу аобиект ахафь грамматикатэ субиект ха́фхоит, избан акэзар еитамт́уа хафык змоу а́катцарба́фь иарбахо асубиект хафёуп, уи актэи аты́ц афь

игылоуп, «Д» ариад ала иаарцшуп. Аха ара еиѣагыларас иѣоу убри ауп, акатѣарба *даазатәуп*, астатикатә форма шамоугы, арѣиара аанарцшует, уи арѣиарагы аобиект ахь ииасует, убри акнытә семантикала ара иѣамоуп аобиекти еитатѣуа акатѣарбей.

Ара адагы иахѣылоит аграмматикей атѣаки ахьейвоу ахѣоу-кѣа. Иахѣап, *сара ашѣкѣы саѣхьоит*. Акатѣарба *саѣхьоит* тѣакыла еитатѣует, арѣиара иаанарцшуа аобиект (*ашѣкѣы*) ахь ииасует, аха грамматикала ари еитамтѣуа катѣарбоуп, асубиект рбага актѣи атѣп аѣы игылоуп, «Д» ариад ала иаарцшуп.

Х-компонентк рыла ишѣакѣгылоу ахѣоу ашѣата (аструктуратә схема)

Х-компонентк рыла ишѣакѣгылоу ахѣоу ашѣатаѣы иахѣылоит азхѣаа, азхѣа, азырха. Азырха иѣиоу хартѣаагала иаарцшызар калоит, ма иѣиам хартѣаагала. Уи зыбзоуруу акатѣарба-зхѣа аитѣтѣрей аитамтѣрей роуп.

Х-компоненткны ишѣакѣгылоу ахѣоу ашѣата итѣааны ахархѣара амоуп.

Азхѣаа апозиѣиѣаѣы ара иахѣылоит ахьызѣка (азеипш хьызѣкаѣа-гы, ахатѣы хьызѣкаѣагы), ахьызѣынхѣракѣа, иара убас иарбан-заалак аматѣартѣ тѣаки атѣаны ххы иахархѣо ажѣа, ажѣеидхѣала-гакѣа: *Аѣы изымаиаиз акѣадыр дасуан* (Ажѣапѣка); *Тѣа збаз тѣа ихѣхѣеит*; *Ахак дыѣкан хѣык аѣаѣа иман* (Аѣс. л.); *Аублаакѣа азѣы-рѣы атѣырѣшѣа бзианы ирдыруан* (Б. Шѣ.); *Нас ааизѣа-сигѣа иѣаз акѣытѣа ханрылалейт хѣеизѣеиуа* (Б. Шѣ.); *Аублаа кѣытѣак ѣраѣбак итѣалейт* (Б. Шѣ.); *Азыршы иаѣшѣаз амѣа даѣѣалт* (Ажѣапѣка); *Уи ашѣтахь раѣаак мырѣыкѣа Сахатѣѣери ихѣаѣыара шѣѣеиѣеит* (Б. Шѣ.); *Аѣиѣар ибжѣы тѣхауан, ибжѣы ихѣлашѣон, аха усгѣы асиа даѣхьон* (Б. Шѣ.); *Тѣоуп, аублаакѣа ахаангѣы хѣибашѣѣан, аха иа-накѣызаалак хѣаззейбашѣуаз аадыруан, хтѣыла хѣахьчон* (Б. Шѣ.); *Убри ауханахыс хѣртѣ атѣаѣѣа иахѣагы дрыѣхѣахьѣо хѣалагеит Мзауѣ* (Б. Шѣ.); *Мзауѣ ашѣышѣхѣа иааѣыригон аѣсуа ахѣра ашѣа* (Б. Шѣ.); *Шѣыбжѣонк хѣдашѣ иаадгѣылейт х-ѣык зѣаѣыз ѣаѣтонк* (Б. Шѣ.).

Иѣиоу азырха азхѣаѣы иарбоуп «Д» ариад иатѣоу обиекттѣ хѣѣытѣ цынгѣылакѣа рыла. Иѣиоу азырха, хьых ишахѣхѣаз еипш, хадара азнаует азхѣа хѣѣыла, хьыцхѣазарала, классла:

Ан ахѣыѣы д-лаазоит; *Акѣты ахьыш и-агеит*; *Асыс абга и-аѣеит*; *Х-Сулѣан ду ихьѣоит амсылманѣѣа рзин ѣшыа* (Б. Шѣ.); *Аублаакѣа хѣибашѣѣан, хѣаѣсадгѣыл хѣахьчон* (Б. Шѣ.); *Азѣы адѣѣыан ааиртит, даѣаѣзѣы акахѣуажѣырѣа еиѣѣикааит* (Б. Шѣ.).

Иѣиам азырха азхѣаѣы иарбоуп «Д» ариад иатѣоу аобиекттѣ хѣѣытѣ цынгѣылакѣа рыла, урт иааныркѣылоит аѣбатѣи ма ахѣатѣи атѣп акатѣарба-зхѣа шаѣа хѣѣы амоу еипш: *Аѣаѣы ашѣкѣы д-аѣхьоит*; *Ахѣыѣы ала д-а-сит*; *Ашѣкѣы с-у-з-аѣхьоит*.

Ахѣоу ашѣатаѣы еижѣлантѣоу азхѣааѣеи азырхаѣеи ыѣа-зар, урт ирзеипш рбагак рбагак роуп азхѣаѣы излаарцшу. Иѣи-ам еижѣлантѣым иѣиам азырхаѣа азхѣаѣы рхатѣ рбагаѣа рыла иарбоуп: *Батѣали Ахрей ашѣол ахь и-ѣеит*; *Аѣаѣы и-ааихѣеит атѣ-традѣѣеи аѣыгаѣѣеи*; *Арѣаѣы аѣкѣынѣѣеи азѣабѣѣеи д-р-аѣѣажѣоит*; *Асулѣан ду Али Хѣзретѣ-ѣашѣа адгѣыли азиаси хѣамтѣас и-иѣеит* (Б. Шѣ.); *Арѣаѣы с-у-з-л-аѣѣажѣоит*; *Ашѣкѣы с-у-з-а-ѣхьоит*.

Грамматикала ишѣакѣхѣаргѣылар калоит цшѣ-компонентк рыла ишѣакѣгылоу ахѣоу ашѣатагѣы: азхѣаа, азхѣа, иѣиоу азырха, иѣи-ам азырха (иѣиам азырхаѣа ѣба калоит, аха урт акы хѣа иуѣхѣазар калоит, иахѣап: *д-у-з-л-а-с-ырѣѣажѣоит*). Абас ишѣакѣгылоу ахѣоу ашѣата апраѣтикаѣы иахѣылазом.

АХѣОУ МАРИА АФОРМАКѣА

Ахѣоу мариа аформаѣа хѣа иѣхѣазоуп апрѣдикативтѣ тѣаки злашѣакѣгыло асинтаксистѣ формаѣа. Урт рахь иатѣанаѣует асин-таксистѣ модалѣтѣ, аамтѣатѣ, ахѣѣытѣ категориакѣа.

Асинтаксистѣ хѣѣытѣ формаѣа

Асинтаксистѣ хѣѣытѣ категория аан ѣажѣак (еихѣангѣы) рыбжѣа-ра ишѣакѣгылоит ахѣѣытѣ еизыѣазаашѣа. Ускѣан ахадаратѣра цѣит цѣахѣала арымарахьтѣ арыгѣарахь, асубиект-ахьз ма азырха-ахьз хадара анатѣит акатѣарба-зхѣа:

Сара с-рашѣоит
уара у-рашѣоит

иара д-рашэоит
ҳара ғ-рашэоит
шэара шэ-рашэоит
дара (и)-рашэоит

Апредикативтэ тҕакы аарпшра иалахэу асинтаксистэ аамтатэ формақәагы ихартоит аамтатэ формақәа ааба. Артҕы ахағытэқәа реипш, морфологиала иаарцшуп:

Алиас дцәағэоит
Алиас дцәағэеит
Алиас дцәағэон
Алиас дцәағэан
Алиас дцәағэахьеит
Алиас дцәағэахьан
Алиас дцәағэап
Алиас дцәағэашт

Ишаабо еипш, ахағытэ формақәа ыкоуп хҕа, урт хҕылоит азатэ хыцхьазара акынҕы арацэа хыцхьазара акынҕы.

Аамтатэ формақәа

Аамтатэ формақәа, хыхь ишахарбаз еипш, икоуп ааба. Урт зегы ахэоу аформақәа рахь иатцанакуеит:

уажэтэи	<i>саңхьоит</i>
аорист	<i>саңхьеит</i>
иисасхь. инагзам	<i>саңхьон</i>
иисасхь. еилкаам	<i>саңхьан</i>
иисасхь. акрызх.	<i>саңхьахьеит</i>
иисасхьоу акрызх. иап.	<i>саңхьахьан</i>
иҕалаша I	<i>саңхьап</i>
иҕалаша II	<i>саңхьашт</i>

Амодальтэ (аркынаатэ) формақәа

Ахэоу иамоуп амодальтэ формақәа ѿба. Цабыргылатэи – ари ахатэ рбага амазам, афиниттэ аамтатэ формақәа ирыцны иаарцш-хоит. Иара злаарцшу аамтатэ формақәа ааба шыкоугы, иара мо-дальтэ формакны ицхьазоуп;

адцаратэ – *уаңхьа*
агэацхаратэ – *исыманда, исымандаз*
азоужьратэ – *даңхьааит, дааңхьзааит*
архьыцшратэ – *изгарын, изгашан*
абламбаратэ – *дибазаап, дибазаарын*

Инеидкыланы ахэоу иамоуп аформақәа 17. Абарт аформақәа ихартоит ахэоу апарадигма.

АХЭОУ АПАРАДИГМА

Ахэоу апарадигма ари синтаксистэ парадигмоуп. Аморфоло-гиатэ парадигма ҕамоуп ажэак аонутҕа уи аформақәа реиҕагыла-рала. Ицоит хыхьынтэ тҕаҕа, иаххэап, ахағытэ:

<i>срашэоит</i>	<i>храшэоит</i>
<i>урашэоит</i>	<i>шэрашэоит</i>
<i>драшэоит</i>	<i>ирашэоит</i>

Асинтаксистэ парадигма ҕамоуп ахэоу аонутҕа, ахэоу хыхь иахарбаз аформақәа реиҕагыларала. Ахэоу апарадигма цоит цэа-хэала:

ахағытэ парадигма:

<i>сара срашэоит</i>	<i>ҳара храшэоит</i>
<i>уара урашэоит</i>	<i>шэара шэрашэоит</i>
<i>иара драшэоит</i>	<i>дара рашэоит</i>

аамтатэ парадигма:

сара срашэоит
сара срашэеит
сара срашэон
сара срашэан
сара срашэахьеит
сара срашэахьан
сара срашэап
сара срашэашт

амодальтэ парадигма:

*уара урашэоит
уара урашэа
уара урашэанда, урашэандаз
уара урашэааит, урашэазааит
уара урашэашан, урашэарын
уара урашэазаап, урашэазаарын*

АХЭОУ АКОНСТРУКЦИАҚАА

Ахэоу аноминативтэ, аергативтэ конструкцияқәа ацсуа-адыга бызшәақәа рҕы еипшымкәа иаарцшуп. Адыга бызшәақәа рҕы урт падежтэ формала иаарцшуп. Ацсуа-абаза бызшәақәа рҕы, ападежтэ система ахыкәам иахкәаны, ападежқәа рфункциақәа назыгзо «Д» ариад иатәуи «Л» ариад иатәуи асубиект-обиекттә хаҕытә цынгылақәа рыла иаарцшуп.

Аергативтэ конструкция, ишдыру еипш, азхәа злаарцшу акатцарба аитатцреи аитамтцреи ирыдхәалоуп. Ападежтэ система ахыкоу абызшәақәа ркны азххәаа аарцшхоит ҕ-падежтэ формак рыла: аноминативтэ, аергативтэ. Азххәаа аноминативтэ падеж ала иаарцшуп, акатцарба-зхәа еитамтцуазар:

*унэр ыыт
(унар шыыт)
аҕны ылоуп*

Аергативтэ падеж ала иаарцшуп, акатцарба-зхәа еитатцуазар:
*чэтыу-м цыгъ-р ыубытыгъ
(чатыу-м цыгъо-р ыубытыгъ)
ацгәы ахәынаң акит*

Аноминативтэ падеж афункциа нарыгзоит «Д» ариад иатәу ахаҕытә цынгылақәа, урт иааныркылоит актәи атыц: *Анхаҕы д-цаагэоит.*

Аергативтэ падеж афункциа нарыгзоит «Л» ариад иатәу ахаҕытә цынгылақәа, урт ылоуп аҕбатәи ма ахпатәи атыцкәа рҕы: *Ан ахәычы д-л-аазоит; Аңаҕы ашәкәы аа-и-хәеит.*

Ишаабо еипш, ападежқәа шыкәамгы, ацсуа бызшәаҕы аноминативтэ, аергативтэ система асхема нагзаны иаарцшуп морфологиатә матәахәыла – «Д» ариад иатәуи «Л» ариад иатәуи асубиект-обиекттә хаҕытә цынгылақәа функциалеи позициалеи реиҕагылара абзурала.

АХЭОУ МАРИА АСТРУКТУРАТЭ ЕИЛАЗААРА

Ахэоу мариа аструктуратэ еилазаара инагзаны итцаам асинтаксис апроблемақәа иреиуоуп. Ахэоу аилазаара тцаашәа амам, ахэоу захьзу нагзаны еилкаамкәа.

Ахэоу, ишдыру еипш, ганрацәала еилоуп. Уи еиднакылоит апсихологиатә, алогикатә, актуалтә хәташаратә, асинтаксистә убас итцегы еилазаашәақәа. Убри акнытә арт ачыдарақәа зегы еидызкыло цкарак ашәақәыргылара уадаҕуп. Иахьатәи абызшәадырраҕы, инагзаны акәымзаргы, ишәақәыргылоуп апсихологиатә, алогикатә, актуалтә хәташара, асинтаксистә еилкаарақәа рхәаақәа. Абызшәа атцааҕцәа егәа рәыршәаргы, абарт аилкаарақәа реинырра ацәцара, аеацәыхьчара рылшеит. Ара еихарак анырра гәгәа канатцоит ахэоу алогикатә еилазаара. Ари абас шакәу агәра хнаргоит абызшәақәа зегы ркны ихадоу ахэоу хәтақәа хәа ҕба ахьалыркаауа, алогикаҕы ишыкоу еипш. Ауаҕытәыҕса ихәыцра алогикатә структура ауаа зегы рзы еипшуп, ус анакәха ахэоу асинтаксистә структурагы абызшәақәа зегы рҕы еипшызароуп хәа изыцхьазо абызшәатцааҕцәа иахьагы иахдылоит. Аха икоуп ахэоу асинтаксистә структура ахатә чыдарақәа амоуп хәа изыцхьазо абызшәатцааҕцәагы.

Адыга бызшәақәа ркны ахэоу мариа аструктуратэ еилазаара инартбааны ититцаауеит У. Зекох идоктортә диссертацияҕы. Ахэоу аструктуратэ еилазаара титцаауеит, апредикативтә цакы шыатас икатданы. Ахэоу асинтаксистә цакы – апредикативтә цакы ашәақәылара иалахәу ахэоу хәтақәа ихадоу ахэоу хәтақәоуп хәа ицхьазоит. Ихадоу ахәтақәа ирхипхьазалоит азхәа хаҕыла, хыцхьазарала, хадара азызуа ахартәаага (азырха). Аха адыга бызшәақәа рытцааҕцәа ари агәаанагара ицеиҕыршом.

Апсуа бызшәаҕы ахәоу апредикативтә ҕакы ашыақәыргылара иалахәуп азырха хәа ипхъазоит Ш. К. Арстаа идоктортә диссертация «Ахәоу мариа апроблема апсуа бызшәаҕы» хәа хыс измоу аҕы. Ари агәаанагара ашколи аихабыра ҕареи ирызку артцага шәкәкәа ркнынза инеихеит.

Автор излеипхъазо ала, ахәоу захъзу ашыақәыргылара шыатас иататәуп асинтаксистә еилкаарақәа, алогикатәкәа ракәымкәа.

Абызшәа атеоретикцәа ргәаанагарақәа еикәшәом ахәоу апредикативтә ҕакы ашыақәыргылара иалахәу ахәоу хәтақәеи иалахәым ахәоу хәтақәеи рышыақәыргылараҕы. Аихарафык ахәоу апредикативтә ҕакы ашыақәыргылара иалахәу азххәаи азхәеи роуп хәа ирыпхъазоит. Атеорияҕы ахәатәы еикәымшәарақәа ыкоуп иара убас ахәоу апредикативтә ҕакы шыақәзыргыло асинтаксистә категорияқәа ралкаараҕы. Цьоукы излархәо ала, апредикативтә ҕакы шыақәзыргыло асинтаксистә амодальтә-аамтатә категорияқәа роуп. Егьырт, асинтаксистә ахаҕытә категорияҕы урт ирхырыпхъазалоит (ари азҕара инартбааны иарбахоит ҕақа, иахъатыңу). Ари абызшәа аморфологиатә еилазаара ачыдарақәа ирыдхәалоуп, избан акәзар асинтаксис шыатас иамоу аморфология ауп. Аморфологиатә еилазаара, ишдыру еипш, абызшәақәа зегы рҕы еипшым, ус анакәха асинтаксистә еилазаараҕы ахатә чыдарақәа амоуп.

Уи адаҕы асинтаксис атеориеи апрактикеи рҕы аиҕагыларакәа амоуп. Иаххәап, атеорияҕы апредикативтә ҕакы змам ажәа ма ажәеицааира хәоузам хәа ипхъазоуп. Апрактикаҕы апредикативтә ҕакы змамҕы ахәоу хәа ианырыпхъазо ыкоуп. Иаххәап, ахьызтә хәоуқәа хәа изышытоу, ажәа-хәоуқәа **мап, аиеи, ааи** роуп. Арт аконтекст рыцымкәа рхала еилкаау аинформацияҕы рзаарпшуам, апредикативтә ҕакҕы усҕы ирымам (урт инартбааны ҕақа хрых-цәажәоит).

Ари аграмматикаҕы ахәоу захъзу аилкаара хара итаҕтаауеит, асинтаксистә еилкаарақәа шыатас икатаны. Ускан асинтаксистә формақәеи урт иаадырпшуа асинтаксистә ҕакқәеи еицтаны хрыхәапшуеит. Ахәоу хәтақәа рсемантика азгәатаны, хәзаатгылоит ахәоу асемантикаҕы.

ХЫҚӘКЫТӘ ҘАКЫЛА АХӘОУҚӘА РШАРА

Ажәахәаф дзацәажәо аинформация иито хықәкыс иамоу иаҕыр-пшны, ахәоуқәа шоит ф-гәыпкны: азҕарадатә хәоуқәа, азҕаратә хәоуқәа. Азҕарадатә хәоуқәа хықәкыс ирымоу ажәахәаф дза-цәажәо аинформация итароуп. Азҕаратә хәоуқәа ажәахәаф дза-цәажәо икнытә аинформация адкылароуп. Уи арт афгәыпк рфунк-ция хадақәа роуп. Урт ирымоуп аиҕагылара реилазаашыа алаҕы.

Азҕарадатә хәоуқәа рахь иатданакуеит ҕабыргылатәи (ажәа-быжытә), адҕаратә, агәапхаратә хәоуқәа. Арт аххәоук злеиҕагыло модальтә ҕакыла ауп.

Ҙабыргылатәи ахәоуқәа иаадырпшуеит ахәоу атцаки атцабыр-ги шеикәшәо шыақәыргәҕаны. Урт ирымазар калоит мапкрататәи аформеи мапкратәи аформеи. Рфынтәҕы раан ашыақәыргәҕаратә ҕакы рымоуп. *Батал ашкол ахь дцеит – Батал ашкол ахь дымца-зеит*. Мапкратәи аформа аарпшхоит аффикс -м ала азхәаҕы.

Сапхьақа харацәамкәа қытқак салаңшуеит, алашбыжкәеи арбаҕь быжкәеи еилыкка исахауан (Б. Шь.); *Сара саб дысгәалашәазом, абыс сзаазаз Заурқан иоуп* (Б. Шь.); *Аҕеисңыхә аимхәыцкәа ахьеиҕаңсо ада бжык уахазом* (Б. Шь.).

Ҙабыргылатәи (ажәабыжытә) ахәоу егьырт ахәоу хкқәа излареи-пшым ачыдарақәа акымкәа-фбамкәа иамоуп.

1. Ҙабыргылатәи ахәоу акны азхәа аарпшхоит хымцада афиниттә форма змоу акатҕарбала: *Амиш шыьбжышыьтахьрахь инеихьан, аены ашоурацәҕьа иказ мацк акара ихехьан, зны-зынла аладантәи аңша иааиуаз – аңхзы азырбомызт, амфақәа рҕы бла иамбо хәымсаг дуззак еиңш асаба ныпхьанахәхәон* (Б. Шь.); *Сгылоуп ахаан сахьым-неиц, сахьазымдыруа тәым тәылак аҕы. Ицьасишьоит, сахәаңшуеит, сеитҕахәаңшуеит* сзықәгылоу адгьыл (Б. Шь.).

2. Ҙабыргылатәи ахәоу акны азхәа аарпшуп еихарак асинтак-систә индикатив ала. Уи ахәоу атцаки афакти шеикәшәо шыақәыргә-ҕаны аарпшра еиха иазыманшәалоуп, акатҕарба егьырт аркынаатә формақәа рааста: *Иааит харт абыргцәа хгәы хытхытүа хаззыңшыз аңшыаша. Тагалан ахь инеихьан, ажәфәан алфа аңчызшәа аңстхәа еикәйҕақәа идырлашыңон, ақәоура азыгәаҕыуамызт, ичкәахауан. Аңслага-фәгара хьантәан, ицәыңақәкыран* (Б. Шь.).

3. Асинтаксистә индикатив табыргылатәи ахәоу аҕы иштнах-
уеит аҕатарба иамоу аамтақәа зегъы. Урт аҕатарба аамтатә фор-
мақәа еиларыгзоит арҕиара аамтагъы, уи амҕапысшыагъы.

Үажәтәи аамта. Ари аамтатә форма иаанарпшуеит ацәажәаратә
момент иакәшәо адагъы, иашьтанеиуа арҕиара, имаҕны ацәажәа-
ратә момент иапынгылоу арҕиарагъы, ххы ианахархәо ыкоуп
аамтала ипкым арҕиара аарпшрағъы.

*Амҕа сызқәу лашоит,
Ацәажәлар рзыхәан иңхоит!
Ацәажәлар рымҕа лашоит,
Ашьажәцәа рзыхәан ихәлоит (И. Ашх.).*

*Згәы шьтҕыңуа ацәкәырҕақәа,
Уа урҕысуа урымами,
Аңша унырдоит аңра шлақәа,
Аимҕәаф иҕба угарамы (Б. Шь.).*

*Аңсынтәыла икаҕцоит амра каңхара,
Игәырғоит иахьа, ишәтҕеит аңсабара,
Алада ихәмаруеит ага цәкәырҕара,
Аҕада иҕыз-гәызуеит ашьха ҕаскәара,
Лыхны ашҕа иазымкуа еизеит жәлара,
Ныхәоуп абраҕа, илашоит Аңсынра (Б. Шь.).*

*Цьара дцәырҕоит нас Батәкәа,
Ғеиқәак сақәтәоуп, сәысзахамкуа,
Ханиф дсыма сыццакүеит,
Цслахә хасабла дсыма ццоит
Зны сшәарыцоит наҕ шьхатәыла,
Зных ақытәғ хәык сықәгылоуп... (Б. Шь.).*

*Есымшааира ашьха скыдуп,
Аҕадара уалны исыдуп,
Уахь сызцозар, са сеибытҕоуп
Мыц зымхәазо абцәар сытҕоуп.
Ажәоуп уи нас, ажәа хысгоуп,*

*Уи лабашьоуп, ахра ҕысгоуп,
Ихәрыбҕыңуп, игәырдысгоуп,
Итҕоурыхуп, шьаҕамырзгоуп.
Ажәа – хыҕырҕа каҕәароуп,
Жәҕан иаҕәароуп, имҕаңҕәароуп,
Ажәеи ашәеи еилазароуп
Ажәа аныҕам, ашәа нҕәароуп.
Ажәа изышо изыхәан зыхуп,
Иҕаулоу мшын еихсыгъуп.
Уарлахәыратә еиңш иара зыхуп,
Иара гәыхуп, иара хыхуп.
Ажәа жәҕысуп, игәырғәғхәашоуп,
Даҕазныхгъы лагырзышоуп.
Ажәа тҕынчроуп, имза шашоуп,
Ажәа хәңхәа икалашоуп.
Ажәа амалқәа зегъы ирмалуп,
Зны ихарамуп, зны ихалалуп
Зны инасытҕуп, зны иацәалуп
Зегъ еизызго уи саркәалуп! (Б. Шь.).*

*Са сызцәшәозеи, хьаа сымам,
Сҕызцәа-сҕызцәа рацәаҕзоуп
Сыззгәдуу саңхәа игылоуп,
Сымҕа иаша ңхәаҕа игоуп,
Са сыздыруа сҕызцәа сымоуп,
Сгәы аздырхәйҕоит цәгъа дара,
Са саңсуоуп, са сгәы еицакуам,
Сазгәдууп Аңсынра (И. К.).*

Икалаша асинтаксистә аамта аарпшраҕы ххы иахархәоит аҕа-
тарба аморфологиатә аамтатә формақәа ҕа: икалаша актәи, ика-
лаша аҕбатәи.

Икалаша актәи иаанарпшуеит хымпада икаларц зыхәтҕоу ар-
ҕиара: *Схынхәыр унаган са саназзеи улыстҕан аазатәыс* (Б. Шь.);

*Уи шаатҕкәаз аҕықьхәа,
Са сынахәап ахыңхәа!*

Сыхәда ахәызба најеикып,
Адәи инықашып сшәзагъы!
Са сцәа хәымсыс кәахьчаитәып,
Нак иазигап ахьчагың!
Шәан даныкам шәыңабгап,
Асабицәа шәныңиркәап,
Шәнапы, шәыхәда дрымңасып,
Уака далгап шәынасың!..
Абна кәаза шәылигап,
Ақыңа рахь шәкылигап! (Б. Шь.).

Еиғыңуа аңацәа умазар, тызшәа камңакәа еиғыңып, имаң-ирацәа
ирзынужьыз амазарагъы еимаң-еиғакыда иршап, анкәа зны угәи нха-
ны азәыр душәихьазаргъы, уңсымңазы уныхәа-ныңхьаны дғухып, уара
ухаңа угәнахәкәагъы нкоуңсап. Уңсы анааухыңлак, напы халалла уеи-
қәыркып, удырғеип, урңәуап-урхьып... (Б. Шь.);

Сғырпын абжыи уасархәыган,
Урт рзы икалап. (Б. Шь.);
Исоуҳәалап нас уахынла,
Сасыкәа итызшәа. (Б. Шь.);
Ахра иавңны амза ангыло,
Сгәырғо сазыңшлап,
Акаңқаңкәа аныңхьарыло,
Рыбжыи саҳалап. (Б. Шь.);
Ус наиеиҳәеит ичкәын иҳәаз:
«Узгап, дад, узгап» (Б. Шь.).

Икалаша афбатәи еиҳа имаңны иаҳдылоит:
Саннеилак сыхәмарышт,
Сылдырыртә сылбашт,
Сыбжыи ңарза иналаҳашт,
Сказшәа еиллыргашт (И.К.);
Иайәаңаагъы уа шьхатәыла
Иңхашт омашәа.
Асахьагыҳы
асахьа изтыхшам...
убла хыркуеит. (Б. Шь.);

Ағазны дмаар
Игәи иаушам,
Илацәа нңаар
Ибла ихыңшам (Апс. п. ант., ад.334).

Ииасхьоу асинтаксистә аамта аарпшразы ххы иахархәоит
акаңдарба аморфологиатә аамтатә формақәа хәба: ииасхьоу инаг-
зоу (аорист), ииасхьоу еилкаам, ииасхьоу инагзам, ииасхьоу акрыз-
хытңуа, ииасхьоу акрызхытңуа иаңынгылоу.

Ииасхьоу инагзоу (аорист) иаанарпшуеит знытрысны инагза-
ны икалахьоу арғеиара:

Уа сахьхалаз сзықәымгылеит,
Сахьцарыз хә мға сымбеит.
Насгъы ғыңа сҕынкасыжыын,
Суапа ськәыршаны снаиеит...
Аңхарцәхәа сааңшын снықәтәеит,
Шьхеи мардареи снарғаңшит...
Сыла аңыхәа сәмеишжартәи
Шәарах хәынгак снахьыңшит.
Слабашәа ңра сшәақь нықәырс,
Сгәабжыиңацәа сырңысит,
Ахылға еиқәа ңысаанза,
Сыла сшамжъаз еилсыргеит. (И. К.).

Саб, Хамырза, енак имхәа-имырза ашышыхәа иғынеихан, аң-
нынза дҕеит. Ихәыңға, Алоу-иңа Шьардын, иеишкәлажыны диҳәеит
(Б. Шь.); Иаразнак иааңынчрахеит, ираҳаз рңаымыгхеит зегъы (Б.
Шь.);

Лгәи, лшәамхи мкәараңеит,
Лгәи иңалкыз налыгзеит,
Ихы иадкыла дагыхыст,
Егъызымхәа далыргеит,
Аңшатлакәгъы насфаст,
Мзауң иаңвал аанагеит,
Нафеи иңхәыс дылңабан,
Иуасиатгъы налыгзеит (И. К.).

Ииасхьоу инагзам, ииасхьоу аамта адагъы, иаанарпшуеит ар-
ғеиара нагзаны ишықамлац, аңдыхәтәа амырбазакәа:

Акармара ыцэан тынч ышыыала,
Айых **еимыггон**.

Ийкыан ажэван зыжы ыштэыла,
Митэы бла **лбааччон**.

Амза хэмаруа, ахра иахысуа,
Алаҥи **ахнакьон**,
Аалзга хышэашэа аџаа итысуа,
Ацыпхь **канакьон**.

Пхэыск дмыцэа лымацара,
Ѡнык аџы ашэа **лхэон**.

Лысабигыы тынч агара,
Илацэ **еикэнаҥсон**... (Б. Шь.);
Уи **сарҥыруан**, ажэван ахь **сагон**,
Сгэы **тҥнагон**, ааҥын са сахь иааскьон...

Уи анысхэоз сгэырџа **хэаши-хэашон**,
Сымра хаара иахагыы **илашон**.
Сыкэша-мыкэша иахагыы **ипшзахон**,
Иахагыы сгэы **разхон**, **сыгэгэахон**. (Б. Шь.);
Хэык ахацэа аць ду **ҥырфон**,
Аха амахэқэа **еибаргэырҥьон**,
Аихаҥсыхэ бжыы башаз **цьыршьон**,
Айларкэыкэ нас-насуаз **цьыршьон**. (Б. Шь.).

Ииасхэоу еилкаам аамтатэ форма ацыдарақэа амоуп. Астатикатэ каттарбақэеи азхэа апозицияџы игылоу ахыызқэеи егырт ажэақэеи рџы азхэа афункциа нанагзоит иара ахала. Адинамикатэ каттарбақэа рџы уи иашьтэнеиуазароуп еилкаау аамтатэ атцакы змоу даеа каттарбак. Ускан азхэа афункциа нанагзоит, иара ахала азхэа афункциа еилкааны иазынагзом, даеа каттарбак ацымхраакэа. Ари зыхкьо ииасхэоу еилкаам жэартэ тцакылагыы, аамтатэ тцакылагыы инагзаны иахьеилкаам ауп. Ииасхэоу еилкаам хэа изашьтоугыы убри азоуп.

Мџа башамызт, дгьыл **еиџыцэын**,
Хахэи мақьей **рацэазан**,
Хра башамызт, цлак убомызт,
Хаҥи хаџалеи **ихиазан**.
Илабашыагы аҥса **ахарсын**,

Ахы ҥыҥса ийарза,
Ижэцэеимаарйэы айытэа **айан**,
Ишыапы дамшыуа, ипхаза.
Иара иеиҥицэкьа иџызцэа **еибытан**,
Ршыапы матэа еилфаца.
Рлабашыақэа зегь **неибеиҥишын**,
Хахэык иазымго ийарза.
Мџаныфала урт **еибытан**,
Рхырйэы хатэақэа **гэгэазан**.
Цыаҥханыла даара **ибзиан**,
Ркаштатлақэа зегь **ртэын**. (И. К.);
Наџей Мзауци **еикэлацэан**,
Еигэылацэан, **еиуацэан**,
Уахи-ени дара **еицын**,
Рынхашыақэа **пшзазан**,
Мазарала **ихиазан**,
Нхыйи-аахыйи **ирыбжыан** (И. К.).

Ииасхэоу акрызхытцуа аамтатэ форма иаанарпшует ииасхэоу акрызхытцуа арџиара:

Ахэсеибацэа **цэирхэхьейт**,
Ахацэақэа **ижыахьейт**,
Реихараџык **хиртэахьейт**,
Иаанхазгыы **иршэахьейт** (Д. Гэ.).

Сыҥишэма ачымазара хталкит, саргыы **сымч сиэахьейт** (Б. Шь.);
Сгэы сыртынхьейт урт рзы, даргыы сара сзы ргэы дыркычхэазар акэхан (Б. Шь.); Амра лаша жэхан еиҥи **иџеихьан**, Цыырхэа ақытэа азаза **бахьан** (Б. Шь.); Даара еисыр стэаны **сазхэыцхьейт**, Уи аус са схы азцоит (Б. Шь.).

Ииасхэоу акрызхытцуа иапынгылоу даеа каттарбак иапынгылоу акрызхытцуа арџиара аанарпшует:

Аца хьантэа **дабылхьан**,
Дабылхьан цэгьаза,
Дыцэахьан гэырџала
Назаза Беслан (И. К.);
Нхыйи-аахыйи **ихьз неџхьан**,
Аханиҥацэа рџгыы **иназахьан**,

Аңсуа хайа Беслан ихъз хара **игазахъан** (И. К.);

Наџеи дкъыңа дыцэан,

Даара **дааңсахъан** (И. К.).

Амра лаша жэхъан еиңи **иџеихъан**,

Цъырхэа ақыта азаза **бахъан**. (Б. Шь.);

Уи еиңи ара ҳааижътеи **икамлацызт** (Б. Шь.).

Цабыргылатэи (ажэабжытэ) ахэоукэа рахъ иатцанакуеит абламбаратэ ркыынаагъы. Уи шыақэгылоит абламбаратэ аморфологиатэ ркыынаала. Абламбаратэ ркыынаа злашыақэгыло асуффиксқэа **-заап, -заарын** ақатцарба еиуеипшым аамтатэ шыатақэа ирыцлоит. Иаанарцшугеит ажэахэаџ цкъа инагзаны изымдыруа, дызлахэымкэа икало ма икалаз, икалараны икоу арџиара. Ажэахэаџ ахэоу атцакы дшазыкоу субиективтэ ркыынаала иаарцшуп.

Излархэо ала **дыказаарын** Аңсны Абырыскыыл захъыз (Д. Гэ.); Ахъшь амала **ишытамсуазаап**, Акака ртэаны **ицалозаап** (Д. Гэ.); Аамта есымшааирагъы иацуп агэхаштра. Уи ус икамзар ауаатэыџса рыбжаџык **агэыткъа иагахъазаарын** (Б. Шь.).

Ихъзеи, миэан, Хоцъан ду?

Илалазаап азџа ду,

Иннарцэазаап итаацэа ду,

Иқэазаазаап ирахэ, иџна ду! (Д. Гэ.).

Анцэа ицъшыоуп, **бахъхэызаап**,

Бажэақэагъы **хынбырхэызаап**,

Бых сара сахъ **ибырхэазаап**,

Бышинеуаз **ибгэагъызаап**. (Б. Шь.).

Атырас цлас иңхэазаны

Ирықэланы икарџозаап...

Цшас хэа акгъы амысзозаап.

Аха зны цшак хэа аайысын,

Абагъ аңаца **арцысызаап**.

Цэгъарак шыкалоз **идырзаап**,

Ижэлар дрыцакъан **ибнеицазаап**,

Уи нахыс иаргъы **дыбжъаззаап**,

Абамба шкэакэа зны **иаузаап**,

Кэицк шаңшаңуа **илбаашэазаап**,

Бамбеи тэылеи амца ркын,

Цсы зхаз хэа уаџ **днымхэазаап**,

Абартқэа рышытаҳъ иантынчха,

Аңсуа жэлар абрахъ **иқэлазаап**. (Д. Гэ.).

Ажэала **сңыбқазаап**,

Снапи сшыапи **џабхэазаап**,

Сара амала **сгэыгуазаап**,

Хыда агэырџа **сымазаап!**

Бнапы амала **итатазаап**,

Бхахэ амала **иңиқазаап**,

Бгэы ахахэ еиңи **икъакъазаап**,

Бажэа мыцхэы **икэамтазаап**,

Анцэа иахъ **бңагызаап**,

Уаџ **дызбықэымгэыгуазаап**,

Былабара **смоузаап**,

Сара сзыхэа хэшы **ыкамзаап**,

Исықэнамго **сбырхэозаап**,

Саамта аанза **сыбышуазаап!..** (Б. Шь.).

Цабыргылатэи (ажэабжытэ) ахэоукэа рахъ иатцанакуеит иара убас аморфологиатэ азоужьратэ ркыынаала иаарцшу азхэа злоу ахэоукэагъы. Уи знызынла адцаратэ цакгъы акыр ипсыгены ианышътнахуагъы ыкоуп.

Шьардын гэымишэа **ианашызааит** ихайара иақэнагахаша ахамта (Б. Шь.); Са сзы икоу азэ лакэзар, **Дыңааит** хыхъынтэы! (И. К.); Сгэы салмыргаразы, **Сылбааит** лара (И. К.); Уаха злахъынца хазбо ахэыцы **насыңс имазааит** абас... (Аңс. л.); Усгъы бзиарак **ибазааит**, гэакра икоу зегъы ихигахъан (Аңс. л.).

Зтаарадатэ хэоукэаны, ажэабжытэ хэоу атцакы иазааигэаны иахпылоит архыпшратэ ркыынаа ала ишыақэгылоу азхэа злоу ахэоукэагъы. Архыпшратэ ркыынаа усқан афиниттэ форма амоуп.

Хтэыла иалцыз ахацэа ожэы урыхэаңшуазар, уағайэкъа иакэзаргъы **дрыцхаушыарын** (Б. Шь.).

Зегъ аасхаритңы **сидтэлаларын**,

Сгэы ирхышэашэаз **иркэандарын**,

Сгэала дуқэа **насхаириштрын**,

Ла гэыбзыгла **хнеицэажэарын!..** (Д. Гэ.).

Ак уасхэашан, сажэеинраала,

Сџыза бзиа, са стаҳы! (Б. Шь.).

Адтцаратә хәоу

Адтцаратә хәоу аан ахәоу атцаки атцабырги рыбжьара ишыакә-гылоит адтцаратә еизыказаашья. Адтцаратә хәоу ажәахәаф ихы иаирхәоит хтыск калар ма дзацәажәо ак ииркатцар анитаху. Адтцаратә цакы ара иаарпшуп азхәала, мапкрадатәи аформафы уи иа-мазам арбага, ишыакәгылоит акатцарба ашьата цыкәеи, ихараку, ихыркәшам, ифәхтәоу аинтонациеи рыла. Мапкрадатәи аформафы акатцарба-зхәа ашьата цыкәа иацлоит амапкратә суффикс –**м**, антцәамтә –**н**:

Шәхы шәахә ирласны, **шәхы шәахә!** – Сима лыбжьы иналџит абри еиңи ажәа (И. П.).

Ахы, сышәкәы **уеиңамхан!**

Гәышьамхыла **укамхан,**

Гәарпбжьарак **убжьамхан,**

Узтаху рзы **уцәахымхан!**

Жәа хаала **ирччала**

Жәа ркәышгала **уцәажәала**

Ажәабжъ фыцкәа хкыхкыла

Исызрәәала аңсышәала! (Д. Гә.).

Ушнецуа унеи! Уус гәырџагаз,

Уакәымйын, уаишьтаз, инагза!

Иуцәыхъантәоугъы мчыла **уайаз,**

Узхьымзо цасхәа **уеахьыгза!** (М. Л.).

... Аха, сымра, **уааи** умңшыкәа,

Сылахъ **иқәырш** ушәахәа.

Са сызхьымзаз сускәа-схәысқәа,

Саңхәа **ииаг** еицрыхәхәа!

Суҳәоит усқан: ан лыбжьы хаа

Слымҳа итјарыџ «ишьишь наани!»

Слымҳа итјарыџ арџаи мчымха,

Ғеихак шамам уахи-ени!

«Уаридада!» днаргоит тјацак

Уи ашәала **сгәы шыишьы!**

Урт **инрыцја** ңсыуа хайақ,

Апқацахәа **икамч** абжьы! (Б. Шь.).

Шәааи нас шәара, **ишыишәтаху шәныкәа** (Б. Шь.).

Адтцаратә цакы атаны ахархәара анамоу ыкоуп икалаша актәи аамтатә форма. Ускан адтцара изхазар калоит ажәахәаф ма уи дза-цәажәо.

Шәааи цыкәа **хаитјазхәыцын** (А. Ць.); **Хаалап**, аангылашья **хамам** (А. Ць.); **Сара сакәым**, саб ихәонгыи исмахац абна ахала амца аки-т **хәа**, **сцапишь**, икоу баны **саап** (Апс. л.); **Уааи** дад, **Шәарах**, хус **халагап!** (Б. Шь.).

Асуффикскәа **-з**, **-зар** рыла ишыакәгылоу акатцарба ахьыпшратә форма иацны иахпыло ацхыраагзатә катцарба **акәзаара** уажәтәи аамтатә формафы (усқан ацхыраагзатә катцарба ашьагәыт ацәыз-уеит, иаанхоит асуффикс **-уп**), адтцаратә цакы анышьтнахуа ыкоуп.

Арт руа иаамыстоу, руа итјауаду еилырганы **исоухәароуп** уайәы! (Б. Шь.); **Ажәлар** иргәаңхаз **дакәшахатхароуп** (И. П.); **Амсылман** дгьыл гәтылса хәкәуп, уи адин ду атәы **нахагзалароуп** (Б. Шь.); **Сгәы** еилахынхәуазишәа сыкоуп, сиартја **кабјароуп** (И. П.); **Акармайыс** гәырзәоит даара, **ирзахәароуп** аишәа хаара (Б. Шь.); **Ма аеаџра** барақбат **аахрыхроуп**, ма **хаңсыроуп** (И. П.); **Сара** усура **сцароуп**, ахәыцы **дызбароуп**, абазар ағы афатә **аазгароуп**, – лхәеит Есма (А. Ць.).

Азхәа злаарпшу акатцарба азоужьратә формагы адтцаратә цакы аمانы ианахпыло ыкоуп.

Сара исхылыз рхы ахынахо **ицааит**, бызишәалагы еибамкуа **ика-лааит** (Апс. л.); **Иухәаз** амин ақзааит, **дузылңхааит** анцәа ду (И. П.); **Уажәыцәкәа** дџио днықәлозар акәхан уи адгьыл, анцәа **дирџиа-лааит**, анцәа **дықәиргәацааит** (А. Ць.); **Ихыбааит** итјахызар ич-кәын Сырбеи! (А. Ць.); **Хадгьыл** анылара азин хартәеит, ожәишьта **рхы** **иахәааит!** (Б. Шь.); **Амшын** еиңи **итбаазааит** уара угәы, мшынишәа **игәатџеилааит**, **ицәкәырңааит**, Аха амшын еиңи **днәғасны** ахәы, **Иишьтахька** дгьежылоит **рымхәааит...** (Б. Т.).

Адтцаратә хәоу иамоуп егырт ахәоу хккәа излареипшым ахатә чыдарақәа.

1. Адтцаратә хәоу ағы азхәа злаарпшу акатцарба иамазам афиниттә форма, аха ахәоу иамоуп инагзаны еилкаау атцакы.

2. Адтцаратә хәоу иамазам аамтатә парадигма, аамтатә форма зынза иамазам, аха цакыла уи еснаг икалаша аамтә иадхәалоуп.

Шәабцъар шьтәйәны, **шәыҭхашәт**, шәхы еикәшәырхарц шәтәхы-
зар! (Б. Шь.); О, анцәа ду **хрыцхашьа**, **хәтәумјан** ари ауаф иихәо
агазара! (И. П.); Уажәшьтә афныка бца, дад, **акрыжәуы** бани барей!
(И. П.); **Уааи** са сышкә улбааны! (Б. Шь.); **Уааи**, абааңсы, уаахацхраа
(А. Ць.); **Ихәала**, **ихәала** аңхәа узлагаз! **Ухы уахә**, сашьцәа рахь **уца!**
(А. Ць.); Ашьшьыхәа убрахь умхахьы **уцеи!** (А. Ць.); Уизахәо афныка
удәықәла, Уишеилак хәыц еикәйәа злам ауасашьтәа кәырбанс
иуқәйә! (И. П.); Ақәеи аси ашьхака **шәца**, Амра иңхоу арахь **уааи!**
(Б. Шь.).

3. Адтцаратә хәоу аҭы азхәа злаарцшу акатцарба еитатцүазар, асу-
биект рбага азатцә хыцхязара мапкратәи аформаҭы ибыжышәоит.

Сара сшәахәоит, **узырәла**,

Сашәа хәашьақәа **бала!** (Б. Шь.);

Абар, сңышәаҭ иалалт амыз,

Уц хәыц ала нақ **исзалх**,

Нас **исзақәйә** ахәрыбзгыц! (Б. Шь.);

Икасцәо зегь **кайала!** (Б. Шь.);

Уи дшысхагылоу сара анцәа **сшы!** (Б. Шь.); Лыңха хәзтәз ишьап-
кра **улырша** (Б. Шь.); Иахәтәи ами хара хзы **ирманишәал!** (Б. Шь.);
Кәбина аңшахәа иавоу уеанқәа иаарылыхны жәаба **сыт!** (Б. Шь.).

Асубиект арацәа хыцхязараҭы ибыжышәазом акатцарба еитатц-
үазаргы.

Ахы, уажәшьтә шәеидарақәа **шьтышәх!** (Б. Шь.); Ашьра зқәугы
ажәак иртәхәеит, икалозар сажәа ахәаха **сышәт!** (Б. Шь.); Шәа-
бцъарқәа **шәырмәзеи!** (Б. Шь.).

Асубиект рбага быжышәазом иара убас акатцарба мапкратәи
аформаҭы, нас еитамтцүа акатцарба ақынгы.

Уца уара адгьылгы амынгы урхыңрааны Радоска! (Б. Шь.); **Ус**
угәы коумыжын, дад! (Б. Шь.); Алажә еиңш қамчыла **сумпқан!** (Б.
Шь.); Агәашә нақ **утыц**, агәашә! (Б. Шь.); Аеы **уаах**, аеы! (Б. Шь.);
Сумишын, абааңсы, **усыцхраа**, **усыцхраа**, санишьа! (Б. Шь.); **Ус** анакәха
сышьтә **ухыла**, Санычырчыр, **учырчырла**, Санышәышәуа **ушәышәла**,
Икасцәо зегь **катцала!** (Б. Шь.); **Уи** хәхьзәп, хәаас **ибымкын** (Б. Шь.);
Лакәк уасхәоит, ихәаны салгаанза **сумишын!** (Аңс. л.); Дызустәоу **еи-**
лышәкаа! (Б. Шь.); Башаза ацәбаа **ибмырбан** баб! (Б. Шь.); Убриак
сыдумјан, сухәоит! (Б. Шь.).

4. Адтцаратә хәоу аҭы азхәа аарцшызар акатцарба адтцаратә
ркынаала, субиектс икалоит хымцада афбатәи ахаҭы, избан акәзар
ажәахәаф адтцә зитә дзәцәажәо иоуп.

Абри анхафы иахәызбоуп, **и-у-мырәашьан!** (Б. Шь.); Утәхызар
уца! (Б. Шь.).

Агәацхаратә хәоу

Агәацхаратә хәоуи атцәбырги рыбжьара ишьақәгылоит агәацха-
ратә еизықәазашьа.

Агәацхаратә хәоу ажәахәаф ихы иаирхәоит хтыск қаландаз ма
икамландаз хәа агәахәара шимоу аарцшразы.

Хәи шыри **сықанда**

Анкәа еиңш схәычны,

Уи аамтә **сыманда**

Уажә снап ақны!

Хәи шыри **срықәлонда**

Цлоунтәи ахәқәа!

Сәы лаба **сақәтәонда**

Сқамчы ахкәауа!

Хәи шыри **стәлонда**

Қәмарча захьзу!

Хәи шыри **ирдыруанда**

Қәмарча закә зу! (Б. Шь.).

Агәацхаратә хәоу аҭы азхәа аарцшхоит хымцада акатцарба
агәацхаратә морфологиатә ркынаала. Уи иамоуп ахатәы суф-
фиксқәа **-нда**, **-ндаз**. Арт асуффиксқәа еибапсахыр рылшоит, цакы-
ла еизааигәоуп.

Хәбаф **хәцәымаашьондаз**,

Шьа-ңхзыла аус **аауандаз**,

Тәым цәбаала **хәеиамхандаз**,

Хәатә ула **хәәхәреиндаз**,

Хәлшарақәа **хәрцәымаашьандаз**,

Ихәлшауа зегьы **хәлхәришандаз**,

Гәнахәракгы **хәбжәамындаз**,

Гәеибаблыртас **хәибакындаз**,

Ах шыыри, сытсны **скаршэындаз**,
 Исымоу зеггы **хырхэахандаз**,
 Бааигэа-сигэа **сгыландаз**,
 Быкэша-мыкэша **сышытэалондаз**,
 Бажэахэ ала **сыбзааигэандаз**,
 Барей сарей **хаиыхыбаамындаз!**
 Бзиарақэакгы **ханрықэшэандаз**,
 Зынза ҳагэқэа **каубайцандаз!**
 Гэыла-ңыла **хаимадандаз!**
 Адунеи лаша **хаицықэындаз**,
 Ханыкамгы **хаицыкамындаз**,
 Ханңсуагы **хаицыңсындаз**,
 Ханырцэуагы **хаицырцэуандаз**,
 Ханырхаштуагы **хаицырхаштындаз**.
 Абарт зеггы **бырзыразхандаз**,
 Исхэаз ааигэа **базааигэандаз**,
 Гэнахарасгы **икабымцандаз**,
 Гэеицахарас **ибымкындаз!**
 Атак ажэа **сыгымхандаз**,
 Ихамфоуггы **хаицықэландаз!**
 Баргы саргы **хаиқэгэырғыандаз**,
 Акыр аамтагы **ххаагауандаз**,
 Хахшаралагы **хаиқэшэандаз**,
 Хашытахькагы дара **инарыгзандаз**
 Харгы ус **хархадмырштындаз!..** (Апс. п. ант., ад. 219).
 Амфа ухэама, амфа башоуп,
Хрыламышэонда агыгшыг! (Б. Шь.).
 Иарей сарей хакхэибамбаши
 Хаицрыганы **хаканда** (И. П.).
 Абри аилыхара икоу Фелдышь **дысзалгонда!** (Б. Шь.); **Иагацаа ды-**
рғыхыамшэанда! (Б. Шь.).

Асуффиксқэа **-нда**, **-ндаз** еиуеипшым аамтатэ шыатақэа ирыцлоит: **дызбанда**, **дызбонда**, **дызбахьанда...**

Агэапхаратэ хэоу адтцаратэ такы цыгены ианыпшыр калоит ахэаратэ такы нацтаны: *Уара Дамеираа ркнынза унбжысында!* *Зык сбыржэында!*

Агэапхаратэ хэоу ағы азхэа афиниттэ рбагақэа ацлазом, енагы иамоуп аинфиниттэ форма, аха инагзаны еилкаау атцакы амоуп, иамоуп ихыыпшым аамтатэ такгы. Ара иацхраауеит мацк ихараку, ифахтэоу, ихыркэшам аинтонация.

Агэапхаратэ хэоу егырт ахэоу хкқэа рааста имачны иахцылоит.

Настгы агэапхаратэ хэоу ағы азхэа иацлазом акатцарба аинфиниттэ формахы ииазго аффиксқэа – азыкашыатэ хызыцынхэра рбагақэа **и**, **з**; атагылазаашыатэ элементқэа **ахь**, **ан**, **и** ухэа убас егыртгы.

Азтцааратэ хэоу

Азтцааратэ хэоу ағы атцаки атцабырги рыбжьара ишыақэгылоит азтцааратэ еизыказаашыа. Ажэахэаф азтцааратэ хэоу ихы иаирхэоит дзацаажэо икнытэ изымдыруа аинформация иоуразы.

Ацкэын цэатчышэа уа игылоу, иахыа **узымнеизеи** ахтныка? (Б. Шь.); **Шэхы зышэзымдыруазеи**, баша ашыа **зкатэоузеи**, харт ишэабашыуа хамчи ххыңхызареи **згэашэымтэозеи**? Хара хиааира ишэылымшо еилкааны иумазар, нас баша ужэлар **тэаурхэозеи**? (Б. Шь.); *Уара нас ари ағы уаха ашыхака* **имцазои**? (А. Ць.); **Иухэзузеи**, **иужэлоузеи**, саншыа ду? (Б. Шь.); **Шэышпакақэоу шэеибгақэоума** бхыцкэеи бареи? (И. П.).

Азтцаара шықэыргылоу еипш азтцааратэ хэоуқэа фбаны ишоит: а) атак хымпада изтаху азтцааратэ хэоуқэа; б) атак зтахым азтцааратэ хэоуқэа. Атак зтахым азтцааратэ хэоуқэа ртакқэа ажэахэаф идыруеит, убри акнытэ урт атак аиура иазкзам. Атак зтахым азтцааратэ хэоуқэа ажэахэаф ихы иаирхэоит литературатэ-сахьаркыратэ матэахэы хасабла. Урт еснагы ирыцуп ажэахэаф икнытэ ацэанырра чыда, аемоция, ринтонациягы егырт азтцааратэ хэоуқэа ркны ааста акыр ихаракуп. Абас еибытоу азтцааратэ хэоуқэа ажэахэаф дзацаажэо ма атекст иацхыо еиха иааигэаны, имарианы игэникилоит. Абас икоу аемоция атцатаны иоуп Д. Гэлиа иажэеинраала «Сыпсадггыл»:

Сыхаара сыңсадггыл,
Икалазеи, закэызеи?
Иуңшаауазеи, иуцэызеи,

Абас улахъ зеиқәузеи?!
 Нырцәка ицаз угәырфома?
 Мишын нырцә икоу уцәабома?
 Сылашара сыңсадгьыл,
 Абас улахъ зеиқәузеи?
 Уахьцарадоу цхоушьома,
 Ма даеакы гәнугома?
 Сылашара сыңсадгьыл,
 Абас улахъ зеиқәузеи? (Д. Гә.).

Абас икоу азтцааратә хәоукәа ариторикатә зтцааратә хәоукәа хәа ирышьтоуп. Урт асахьаркыратә литератураҕы лассы-лассы иахцылоит.

Жәларык дырҕынцәауазар? – схәыцуан сара. Дыказар акәхап ауафы лагәыгра? (Б. Шь.); Уи разкызар акәхап, сара уи еицш сызтагәышьода? (И. П.); Изхәада Ерцахә цқьа иҳаракым? Зыхьла имацьяноушәа хашьхақәа рымцә? Хпатырқал фежқәа ееила ихьзыркым? Ицшзамишәа, иршанхагамшәа Рицә? Аңсуа ичеицьяка мап хзацәкру? Игәы тырхаха дицылон асас. Шьафала, версла азәыр изишәару Ахатыр бзиахә ажәлар иаңырцаз? Цқьа изылашом хазхәару хара, Ианвар азы акәзааит амра каңхара? Мац изомыдоума, сцаауеит сара, Агаҕа ахауа, амшын иацәара? Ацәаңшь иаомызаами хтатын? (Б. Шь.).

Икоуп имацымкәа ажәахәаф дзацәажәо иакәымкәа иара ажәахәаф ихата изку азтцааратә хәоукәа. Уртгьы атак зтахым зтцааратә хәоукәоуп.

Хҕызхуада хара рыцхақәа? (Б. Шь. «Ацынтцә.»); Иууазеи, иабахәа, хәишәа имаза анихәа, дыңсуеит, нас хара хныкәызгода? (Б. Шь. «Ацынтцә.»); О, зылңха хәура, сызладагәамхазеи уи абжьгәаҕ ансаха? Сыблақәа зламцазеи зан илтиуаз ахәыцқәа санрыхәаңшуаз? (Б. Шь.); Еибашьроуп хазҕу, аха абас хабанзаказауеи? (Б. Шь. «Ацынтцә.»); Хәи иараби, исыхьзеи? – ихәан абарцяхъ дындәылит (Б. Шь. «Ацынтцә.»); Ииңаҕиәаи ахахә кәамцә? Иназгазеи уака абри? Зытра хәуаз ашьха уарба, Иаҕыишәазар камлари? (Б. Шь.); Хнапалацқьа иаабылрыма нас хөынқәацқьагьы? (Б. Шь.); Ицәатәума уи злабқамлаз, ма изламгьежьыз аблахац?! Ахра агәы амоуп, ахра иалиааз, Ахра иаласоуп адац! (Б. Шь.).

Азтцааратә хәоукәа инфиниттә каларақәоуп, азхәа азтцааратә

хәоукәа рҕы афиниттә рбагақәа ацыршәоит, ишьтнахуеит аинфиниттә форма. Аха азтцааратә интонация иабзоураны азхәа иаа-нахәоит ихьыпшым абсолюттә аамтатә цакы, убри акнытә ахәоу атцакы нагзаны иаарцшхоит, апредикативтә цакы амоуп.

Афиниттә форма змоу ажәабжьтә хәоу азтцааратә интонациала азтцааратә хәоу ахь ииаагар калоит. Аха ускан азхәа иацзам азтцааратә аффиксқәа, убри акнытә аинфиниттә формахь ииасзом.

Уаңхьеит уара абри ашәкәы? – Ааи, саңхьеит. Утәлеит, уара сынтәа аинститут? – Ааи, стәлеит.

Апсуа бызшәаҕы, адыга бызшәақәа рҕы еицш, азтцаара аарцшразы азтцааратә интонация имачны ахархәара амоуп. Уи зыхкьо убри ауп, ихәмоуп имацымкәа азтцааратә аффиксқәа. Урт акатцарба-зхәа иацны иахцылоит. Убыскан азхәа афиниттә рбагақәа ацыршәоит, ишьтнахуеит аинфиниттә форма.

Миха аизарахъ дцеит – Миха аизарахъ дцама?

Апсуа бызшәакны иахцылоит абарт азтцааратә аффиксқәа **-ма, -ба, -зеи, -зи, -и, -у**. Убарт рнафс ххы иахархәоит азтцааратә хьыз-цынхәрақәа, ахәтацқәа, азтцааратә ажәақәа.

Азтцааратә суффикс **-ма**. Ари еснагь акатцарба-зхәа суффиксны иацлоит. Ирыцлоит еиуеипшым акатцарба аамтатә шыатақәа. Азхәа иаанарцшуа арҕиара иазхоуп, аклассқәа еилнахзом.

Дца-ма, дцаз-ма, дцоз-ма, дцахьоу-ма, дцашаз-ма, дцарыз-ма...

Шәыиңакақәоу, шәеибгақәоума бхәыцқәеи барей? (И. П.); Иахьа абра азәыр дааихьоума? (И. П.); Адахәтырцәа рахь азәыр дшәышьтхьоума? (А. Ць.); Икалаз шәахама иацы? – ихәеит итәашьеиңи иажәақәагьы ртынчны Едрыс (А. Ць.); Бара зныкыр Аңсны бнеихьоума? (И. П.); Саңсуоуп ухәама? (Б. Шь.); Акрухәарц утахызма? (И. П.); Амҕаду акынгьы аиҕахәара халагома? (И. П.); Абас ҕбака-хҕака шықәса раңхьа ацкәын хәычы дышәцәызхьазма? (Апс. л.); Уаа, Абрысқыл, укоума? (Апс. л.); Аңсны иқәиаазама атырас? Икоума азахәа бжәаандақәа? Дыкоума Ақацба? (Б. Шь. Ахь.); Иудысцаз узеилыргама? – дцааит Инаңха Кьагәа дудыруама? (Б. Шь. Ахь.); Кьарантыхә изы ирхәо цабьргума? (Б. Шь.); Дубама, лыңсы тәоума Аишьа? (Б. Шь.).

Азтцааратә суффикс **-ма** ахьызқәа, ацынгылақәа ухәа ианрыцлогы ыкоуп. Ускан урт азхәа афункциа шытырхуеит.

Ахьча иааиз дыңшаргәума?

Иаргъа иаку абцъарума?
 Ибга икыду хъатражәума?
 Дызвагылоу қыдбаажәума? (Б. Шь.).
 Ладароума, җадароума?
 Дыршанханы хабналома?
 Ладароума?
 Җадароума?
 Лашьцароума?
 Лашароума? (Б. Шь.).
 Хароума? Ааигәоума?

Азтцаратә суффикс **-ма** ацхыраагзатә катцарба **акәзаара** иацны ажәакәа (ахьызцынхәракәа, ахатәы хьызкәа, ацынгылакәа цьоукы) ирыцааир калоит. Ускан ацхыраагзатә катцарба **акәзаара** уажәтәи аамтәҗы ашьагәйт ацәызуеит.

Сымыш боума сзыргәатәиуа...? (Б. Шь.); Аброума уара уахьыз? (Б. Шь.); Уара Хаут уоума? – хәа җыртит (Б. Шь. Ацынтә.); Сара соума абга иацәшәо? – ахәеит ажьа (Апс. л.); Иахьоума шәанеибаба? (Апс. л.).

Азтцаратә суффикс -да

Азтцаратә суффикс **-да** азыкашьатә хьызцынхәратә рбагакәа **-и, -з** рыла ишьақәгылоу алахәыракәа рҗы мацароуп иахьахпыло. Уи азтцара зызхоу ауафытәыфса класс иатцанакуа азххәаи азырхақәеи роуп. Иахцылоит алахәыра мапкратәи аформаҗгы. Алахәыра аамтәтә шьатакәа ирышьтәнеиуа суффиксны иахцылоит.

Узмилатда нас уара? (Б. Шь.); Хара иаххылаңшуада, хьыхьчода Абраскыыл еиңи? (Б. Шь. Ацынтә.); Ирҗагылода архәцәа, ақәылацәа? (Б. Шь. Ацын.); Ибыцу дызустәада? – ихәан дҗааит иара (Б. Шь. Ацын.); Абарт зегьы уазхәода, иуабжьызгода? – хәа дҗааит ах (Б. Шь. Ацын.); Илыхшаз арахь дшаанагаз лазхәода ма уи здырхуада? (Б. Шь. Ацын.); Икалазеи, анацәалбеит, иңсыда? (Б. Шь.); Усымдырит, узустәада уара? (Б. Шь.); Уара ухәатәы хәхамцозар, уаха хаззызырфорыда? (Б. Шь.); Ашьарфаш икатәаз ахә шәода? (Б. Шь.); Темыр ихатыңаҗы икарҗада? (И. П.); Абасгыы шаанза игылада? (Б. Шь.); Изтәыда, нанду Мсыгәда, абри аҗы? (А. Ць.); Иара ариакара иҳараку ацла дзықалом, изеилизхуада? (А. Ць.); Дызустәахыда абнахь

исыңхьо? (И. П.); Сзызҗаарыда, исазхәарыда тәаацәа зықәшәаз? (Б. Шь.); Ари еиңи аус затәазымышьода? (Апс. л.); Измаҳацда ари абыкь абжьы?! Иақәшәахьада арт зықәшәаз агәәкра еиңи (Б. Шь.).

Азтцаратә суффикс -зеи // -зи

Азтцаратә суффикс **-зеи** иаанарцшуа азтцара амаҗәар класс иатцанакуа ажәакәа ирызхоуп: азххәаи, еиуеипшым азырхақәеи, ахартәаагеи. Уи еснагь азхәа афункциа назыгзо ажәа иацуп суффикс хасабла. Ирыцааир калоит акатцарба аамтәтә шьатакәа. Азтцара зызхоу ажәа лассы-лассы ианбыжышәо ыкоуп, аха уи арбага азхәаҗы иаанхоит.

Азтцаратә суффикс -зеи акатцарба ашьаҗа иацны: Иңсы итәз адамреиңи икоу аҳаңы нхартәс изалихзеи? (Б. Шь.); Изақәы-зеи ибзеилымкааз? (И. П.); Сара уара уҗасхәазар, уиакара хьымзгьыс изушьазеи? (Б. Шь. Ацынтә.); Иҳадуҗо (и)зақәызеи? – дҗааит иара (Б. Шь. Ацынтә.); Аа, уанацәалбеит, сара сизымхоз адау, уара ара уаазгазеи? (Апс. л.); Сызнузыказеи? – ихәан ашәарыцаф дҗааит (Апс. л.); Харҗарцәа иреиңьыз шакаф тәаада! Шакафгы дьырбаандафызеи? (Б. Шь.); Излоугәагызеи уара убзыцәашьа гәакьа иңха уадалықь нхәыс лытира? (Б. Шь.).

Азтцаратә суффикс -зеи акатцарба уажәтәи аамтәтә шьаҗа иацны: Нас исоухәозеи, Хәҗы Шәлиман-ңашьа? – дҗааит авизир ду (Б. Шь.); Иухьзузеи, иуҗәлоузеи, санишьа ду? (Б. Шь.); Шәхы зышә-зымдыруази, баша ашьа экашәтәозеи, харт ишәабашьуа хамчи хьыңхьазареи згәашәымтәозеи? Хара хиааира ишәылымшо еилкааны иумазар, нас баша уҗәлар тәаурхозеи? (Б. Шь.); Уара изугәамҗхозеи? (А. Ць.); Шака дьыңтәы цәыбзахәузеи?! Аҗықәтәара, анеиааира шака инаалозеи, Аеиилахәара дамбар шака инҗәозеи? Иоура, итәбаара шака деиқәшәоузеи? (Д. Гә.).

Ииасхьоу акрызхьытцуа аамтәтә шьаҗа иацны: Адауажә ус дҗааит: Уара Сасыкәа хәа хәа гәгәак Аңсны избахь рхәоит, уахәла дудыруама? Дузымдыруазаргы, ихаҗара хәа иуахәхьоузеи? (Б. Шь. Ахьыр.); Уажәыгы уғарымҗыци? (Д. Гә.).

Икалаша I аамтәтә шьаҗа иацны: Иухәаша ухәахьеит, уажәшьтә уаха иацуҗарызеи? (Б. Шь.); Ага итәнчу сныҗынтәалан,

Ла слызхэыцлап, изурызеи? Ацэқэырң былгъа-былгъа еишьталан, Сара схэыцраз ирхэарызеи? (Б. Шь.); Ацарахыи уандэықэырңа узым-царызеи? Измаанарызеи ари? (Б. Шь.).

Азтааратэ суффикс **-зеи** зцу ақатцарба-зхэа иаланы иахпылоит амзызтэ, амчымхаратэ, ахықэкытэ цакқэа змоу ажэахырфеиаратэ морф **-з**. Аморф **-з** иашьтанеир калоит амыругатэ морф **-ла**. Ускан ихауеит амзызтэ, амчымхаратэ, ахықэкытэ, амаругатэ цакқэа змоу азтааратэ хэоукэа:

Жэохэ цыма ыкан, акы анишь, еицах жэохэ злакалазеи? (А. Ць.); Бырзыкыаа рыжэла уыхра злаулиарызеи? Иудызгалазгыи уи злеи-гэагызеи? (Б. Шь.); Улахь зеиқэузеи? – хэа даниазцаа, ихыиз акакала илеихэеит (Б. Шь. Ацынтэ.); Арт ачкэынцаа зутахузеи? – хэа диаз-цааит (Б. Шь. Ацынтэ.); Сызнуылазеи? – ихэан ашэарыцаф дцааит (Апс. л.); Излоугэагызеи уара убзыцаашыа гэакыа иңха уадалықь нхэи-сыс лытира? (Б. Шь.); Уара изугэамнхозеи? (А. Ць.); Изузыкамцазеи сара иустаз адца? (Апс. л.).

Азтааратэ суффикс **-зеи** азыкашьатэ хызцынхэратэ рбагақэа **-и**, **-з** рыла ишыакэгылоу алахэырагыи ишьтнахуеит: Абрагым-зар уаф дахымфамсуа атыңаф иназгазеи? (А. Ць.); Дугэалазырша-зеи уажэы Абга Мамсыр? – диазцааит Едрыс (А. Ць.); Изеиңшироузеи **егыртң бхатэ усқэа** (А. Ць.); Икалазеи, нас иараби, бзиа сбымбазои? Имабкузеи шыоук рысаби, Уаха бгэы мбылзои? (Б. Шь.).

Азтааратэ суффикс **-зеи** атагылазашьатэ катцарбақэа ишьтырх-зом.

Азтааратэ суффикс **-и**

Азтааратэ суффиксқэа **-зеи**, **-и** функционала еизааигэоуп, рыфба-гыи зтааратэ суффиксқэоуп, иахьеибацсахқэо ыкоуп, аха иахьеи-бампсахуагыи ыкоуп: иихэазеи // иихэеи, икаицэзеи // икаицеи, дзықэшэазеи // дзықэшэеи. Асуффикс **-и** астатикатэи адинамикатэи катцарбақэа рфы еивгарас ирымоу убри ауп, асуффикс **-и** ақатцарба мапкратэи аформа ианацу, мапкратэи аффикс **-м** мапкратэи атцакы анацэызуа ыкоуп, ускан уи еиха ашыакэыргэгэаратэ тцакы аныпш-уеит, мапкра ааста: дымцеи, икаицэеи, имхэеи, имбеи, иааимгеи, иаа-имцеи, иара иоуми, лара лакэымзи.

Сара схатэ кауарла исымхыби (Б. Шь.); Ара хазгылоузеи, афныка хамнеуеи? (Б. Шь.); Даара уафы деигэыргэаратэи иками ари? (И. П.); Арт ахыибфэар узлатэоу уара утэқэа роуми? (И. П.); Иууазеи Заурқан, ииңасыңсыхэоу захьзузеи, хара ара хаками?! (Б. Шь.).

Азтааратэ суффикс аффикс **-за** анапынгылоу, мапкратэи аф-фикс **-м** мапкратэи атцакы азынхоит.

Дымцазеи, имхэазеи, икаицэзеи, димбазеи; Бакаымцэои бара убри избахэ?! (А. Ць.); Уара нас ари аеи уаха ашьха имцазои? (А. Ць.); Угэы ииңаанаго, аинрал, ас ихацэоу рахатыр батэзами? (Б. Шь.); Иабоу-гэалашэои, уажэыгыи уухамыиңцаи? (А. Ць.); Азакэан ғыи хайка-ранатэит, ибмахазаи? (И. П.); Аңсны ах Псхэытэи ацха дазхыи хэа умахазаи? (Б. Шь. Ацынтэ.); Хара хажатыр умбаргыи, ажэлар урцэың-хамышэзои? (И. П.); Уаха акгыи уарымхэазеи урт рыхэаабжықэа? (Б. Шь.).

Хыхь иаагаз ағырпштэқэа реипш икоу ркны асуффикс **-зеи** ахархэара амазам. Асуффикс **-зеи** хпылазом иара убас атагыла-заашьатэ катцарбақэа ркны. Ара ахархэара змоу асуффикс **-и** ауп.

Уара уааимтаз ари иңабли? (Б. Шь.); Аублаатэылака ахынхэра акэын хэыцыртас имаз. Африка дабақэнагалей? (Б. Шь.); Чынк азыхэан ухыжэла иңашьтоуцэи? (Б. Шь.); Нас ииңасыңсыхэоу, ииңакасца-ри? (Апс. л.); Сахыишэаңшуа хар змам уаауп, шыиңацныкэеи ухэан-схэан? (Б. Шь. Ацын.); Хаи, ибуазеи, саңхыа быиңашыамхнышлоу? (Б. Шь. Ацын.); Уаха иңоузымфеи? – дцааит ани ауаф (Б. Шь.); Шэабанцаи? – дцааит амашына арныкэаф (А. Ць.); Дад, уара уабантэауеи? (Б. Шь.).

Алахэырақэа рфы асуффиксқэа рыфбагыи (**-зеи**, **-и**) хпылоит: икалазеи // икалази, дзықэшэазеи // дзықэшэази, даазгазеи // даазгази.

Асуффикс **-и** еиуеипшыи аамтатэ шыатақэа ирыцлоит: Миэан, уаб дызышыз асултанцаа ракэымзи, ожэы ухы рыхтнуйоит, ииңака-леи? (Б. Шь.); Ицэашьатэзами абартқэа зегыи угэалашэарафы иахын-хаз? (Б. Шь.); Дабакалари Бинагэ? (Б. Шь.); Уажэыгыи уухамыиңцаи? (А. Ць.); Азакэан ғыи хайкаранатэит, ибмахазаи? (И. П.).

Азтааратэ суффикс **-у**

Азтааратэ суффикс **-у** еиха астатикатэ катцарбақэа ирызчыда-роуп: Адгыи цысит, афнқэа еилахаит, уи айкыи еицэоу акаамет ар-бану? (А. Ць.); Уарбану исацлабуа? (И. П.); Амухтар дабакоу? (Б. Шь.);

Иабакоу хаңсадгьыл, хабакоу хара? (Б. Шь.); Ихала дыкоу азэыр ицу? (Б. Шь.); Уи нханы икоу аңацха иалаблут? (Б. Шь.); Нас сара сыгара угом акэу? (Б. Шь.).

Адинамикатэ каттарбақеа ркынғы иахпылоит, аха еиха имачны: Иаразнак сыесырзару, маңк акара сааңиру? (Б. Шь.); Бңықареи сынтэа еафратәгаланза базнагару? (И. П.); Оыңа анаңа ираазаруаэ еиха бзиа дизбару? (Б. Шь.); Ишдыхъзеи, уара, лашқытаа, Шәхабар аабазом. Еилкааны ишәмахау ма даеа рыцхарақ калоу? (Б. Шь.); Удәықәламтәз нас уаахьахәны Са сыбзиоуп хәа узхәару? (Б. Шь.); Сабисареи хәхьзарушь, анаңалбеит, уи инасың? (Б. Шь.); Уи аус имч ақәхап угахәуоу? (И. П.); Унеуоу умнеуоу уи аизарахь (Б. Шь.).

Асуффикс -у алахәырақеа ирызчыдаразам. Атагылазаашьатэ каттарбақеа ркны иахпылазом.

Азтааратэ суффикс -у аамтатэ шыатақеа цыоуы ианрыцааиуа ыкоуп: Ус акәхару? (Б. Шь.); Удәықәламтәз нас уаахьахәны, Са сыбзиоуп хәа узхәару? (Б. Шь.); Оыңа анаңа ираазаруаэ еиха бзиа дизбару? (Б. Шь.); Шәкәыңхьарыла мацара игәы узыртңынчларызу? (И. П.); Унеуоу умнеуоу аизарахь (Б. Шь.); Аизара қаңқар, хбеахару нас? (И. П.).

Аиагаратэ аффикс -тә зцу атагылазаашьатэ каттарба иацны знызынла иахпылоит азтааратэ суффикс -у: Нас уажәшьта ишәкайәтәу? (И. П.).

Имачны, аха иара усгьы иахпылоит асуффикс -у ацыбжыка н ацны -ну. Ускан асуффикс -ну, азтаара адагьы, ахәтач афункциа нанагзоит, иаанарцшуеит азтааратэ-агәрамгаратэ тәкы: дцану? ихәану? икайәцану? дигану?

Агәрамгаратэ тәкы аныцшуеит иара убас акаттарба икалаша актәи асуффикс -у ацны ишыақәгылоу азтааратэ форма. Уи ахәтач -шь анацугьы ыкоуп: Изыкхьарыз уи еипи агәкаршәра иңигаз? Иааңсара ихьама, уи иахкьарызушь? (И. П.); Изыңиузеишь Наөеи иаңхьака? Иаби сареи хәхьзарушь, анаңалбеит, уи инасың? (Б. Шь.).

Азтааратэ аффикс -ба

Азтааратэ аффикс -ба хпылоит атагылазаашьатэ каттарбақеа рғы. Ускан уи атагылазаашьатэ элементқеа **ахь, ан, ш** ирышьтанеиуа

акаттарба ашыагәыт иапынгылоуп: Нас уажәшьта ишәкайәтәу (б идагәоу **ш** аныррала, ассимилиация абзоурала ииасуеит **ң** ахь); Ухәра шәкоу, сыбзыцәашьа (Б. Шь.); Дабакоушь ожәы Ната? (Б. Шь.); Хцарацы абоутәху? (у аныррала **а о** ахь ииасуеит); Шәышәкақәоу? – иааркьағзаны дразцааит Алоу-иңа Шьардын (Б. Шь.); Аа уанаңалбеит, уабакоу? – ихәан аб иңа дааизцааит (Апс. л.).

Азтааратэ суффикс хазы ианахпыло ыкоуп. Ари калоит аитазтаараан адиалогқеа рғы, еихарақ: дцеит ба, ихәеит ба; Мыкыч иакәхап ари зхәаз? – Мыкыч ба? (И. П.); Хәра иахьатәи амиш иалыршаны ихәургы хтәхуп. – Иахьатәи амиш ба? (И. П.).

Интонациала азтаара аарцшра

Ишдыру еипш, интонациала азтаара аарцшра, абаза, адыга бызшәақеа ркны еипш, имачны иахпылоит апсуа бызшәағы. Уи зыхкьо азтаара азтааратэ суффиксқеа рыла иахьаарпшу ауп.

Уаха уафы шәышьтәимхит? – дцааит арныкәа. Иареи уареи хәычык бзиа шәеибабоит хәа сыкоуп? (Б. Шь.).

Интонациала азтаара аарцшраан азхәа еихарақ иарбахоит асуффиксқеа -зар, -р рыла ишыақәгылоу акаттарба ахьыпшратэ формала: Мәа харақ дықәлозар шыжыңаңы? (Б. Шь.); Иара иахшазар, иара ианаалозар абри абжызаңә? (Б. Шь.); Кәбина архака албаара еиха еиңыоушьозар? (Б. Шь.); Ашәак схәон, икалозар? (Б. Шь.); Хәшды хәа акыр бымазар цыара иңәахны? (Б. Шь.); Мырзаканраа ынәтә-хынәтә дзынңышыло асаркьа аслан бафыш итәсазар? (Б. Шь.); Тырқәтәылака иузықәгозар, уңсы тәнаңы, уара ухәта удагьы, умәтаңәа, уртә рмәтаңәа ирызхаша ахьы уахтәоит хәа Кьарантыхә дхырхзар? (Б. Шь.).

Апсуа бызшәағы азтааратэ интонация антәамтәғы ихрыкәшам, иеахтәоуп, аха ускәк ихарақым, аурыс бызшәа акны еипш. Уи зыхкьо азтаара еихарақ суффиксла иахьаарпшу ауп.

Амапкратэ тәкы ахәоу мариа аструктурағы

Икоуп амапкратэ тәкы зыструктура иалоуи зыструктура иалами ахәоуқеа. Амапкратэ тәкы зыструктура иалоу ахәоуқеа

Амапкратə аффикс **-м** хпылоит егьырт ахəуу хəтəкəа иры-
цынгы. Иаххəап, атагылазаашьа, ахартəаага, азххəаа, аинфи-

Абарт ахызыцынхэрақәа ирызкны Кумахов М. А. иџеуит: «Ады-га бызшэақәа рыртцага шэыӀкәқәа ркны иалыркаауеит амапкратэ хызыцынхэрақәа, аха урт мапкратэ хызыцынхэрақәазам, ақатцар-ба амапкратэ форма иацааиуа ахыцхьазаратэ цхьазара хызыкәа **-зи -зыри** роуп. Арт шыақәгылоуп ахыцхьазаратэ цхьазара хызы **зы** (акы) аффикс **-и** аццарала – **зи, зыри**. Иаххәап: **зи слъэгъ-**

уырэп «акгы (азэггы) збазом». Амапкратэ форма -зи, -зыри ирымазам, акатцарбаѳоуп амапкра ахьяарпшу – **слъэгъуырэп «я не вижу»¹**.

Апсуа бызшэа артцага шэкэкэа ркынгы иалыркаауеит амапкратэ хьызцынхэрақэа хэа **акгы, азэггы**. Артгы ирымазам амапкратэ форма адыга бызшэақэа рыкны еипш, акатцарбаѳоуп амапкратэ форма ахьяарпшу: **Акгы** сымбеит, **азэггы** дсымбеит; *Аха уи зеицшира усыз азэггы издыруамызт* (И. П.); *Пытрак азэггы ҕитуамызт* (И. П.); *Уаха икаҳѳо акгы ыкам! – рхэан изқэынхоз адгьыл иахаѳауа иалагеит* (Ацынтдэарах). Арт ахьызцынхэрақэа акатцарба амапкратэ формагы иацааиуеит: *Зеггы еизаны икан, азэггы аганахьшэа дгылан; Зыкэыри сареи аколнхара айыхэала хаилацаажэеит, аха акаггы аҕы хьышьяқэидбамыргылеит* (И. П.).

Амапкратэ хьызцынхэрақэа ирхыцхьазалазар калоит **акымзарак// акымзаракгы, азэымзарак//азэымзаракгы**. Арт, ишаабо еипш, амапкратэ форма рымоуп, амапкратэ катцарба иацааиуеит, амапкратэ катцарба иацааизом, ирхэом **азэымзарак дааит** хэа. Хьыцхэажэо амапкратэ хьызцынхэрақэа еихарак ацэажэаратэ бызшэа иазчыдароуп, иара уагы имачны иахпылоит.

Амапкратэ хэоуқэа реквизиентқэа хэа ирыцхьазоит аиҕцэажэара аан иахпыло амапкратэ ажэақэа **мап, мамоу**:

– *Иахья сара гэақрак сьмоуп, Сааит ууасхэарц сеиханы, Уааи са сышка улбааны.*

– **Мап**, сахьықэтэоу са иҕырхагам, Ицэыргала, сара сдагэам, Кыр умазар нас хэатэыс,–ахэеит хыхьтэ акармаҕыс (Б. Шь.);

– *Улаңицэозар калап, уи ауп иухь!–даахыхэмарны, дьичча-ччо ҕааи-тит Миха.*

– **Мап**, уи сыздырзом сара, аңхэысаагара сашьтам (И. П.);

– *Сара избахьеит, уамажэ дук ауп уи атрактор,–ихэеит Зыкэыр* (И. П.).

– **Мап**, атрактор ускакѳэа идум, уара ишухэо еиңи (И. П.);

– *Астол изахатэоузеи аҕы ржэуашэа?*

– **Мап**, Арсана, уа ҕыжэра ыкоу цьумшьан (И. П.).

¹ Кумахов М.А. Морфология адыгских языков. Синхронно-диахроническая характеристика. Москва-Майкоп, 1964, с. 212-213.

Иашатцэкэаны **мап, мамоу** зхала икоу хэоуқэоуп хэа иупхьазо икам. Урт ахэоу хэоуны икастцо асинтаксистэ категориакэа – амодальтэ, аамтатэ, ахаҕытэ – рымазам, аконтекст рыцымкэа аинформациягы рзаарпшуам.

Апсуа бызшэакны иахпылоит амапкратэ, азтааратэ цаккэа еицны иазырпшуа ахэоуқэагы: *Арсана Акэака дьмцеи, иудыр-уеи, иҕызеи иареи уа еиқэшэаргы; Сынтэа аарѳара камлеи, аеаѳра иаңырхагахозар акэхап; Згэы шьтыҕуа ацэқэырҕақэа, Уа урҕысуа урым-мами, Аңша унырдоит аңра шлақэа, аимҕэаѳ иҕба угарами* (Б. Шь.). Абас икоу ахэоуқэа шьатас ирымоу акатцарба амапкратэ-азтааратэ формақэа еицны иахьышьтнахуа ауп: *дымцеи, имхэеи, икаимҕеи, иааимхэеи* уб.итц.

Абас ишьяқэгылоу ахэоуқэа чыдарас ирымоу убри ауп, амапкратэ цакгы иашатцэкэаны иаадырпшуам, азтааратэ цакгы атак зтаху зтаарам, ариторикатэ зтааратэ хэоуқэа рахьгы иатцанакуам.

Ахэоу Арсана Акэака дьмцеи иаанагом Арсана Акэака дьмцеит, уимоу, Арсана Акэака дцеит хэа ауп иаанаго. Азтааратэ формагы азтаара атира иазкзам, избан акэзар ажэахэаѳ идыруеит Арсана Акэака дышцаз. Убри акнытэ абас еилоу ахэоуқэа амапкратэ, азтаарадатэ хэоуқэа еиха ирзааигэоуп цакыла.

АХЭОУ ХЭТАҚЭА

Азххэаа. Азххэаа азхэа арҕиара зхылтцуа, уи хаҕылеи, хыцхьазаралеи, класслеи хадара азто, апредикативтэ цакы ашьяқэгылара иалахэу хэоу хэта хадоуп.

Ахаҕы азххэааҕы. Азххэаа апозиция аанызкыло ажэа лексикалагы, морфологиалагы ахаҕытэ цакы амамзаргы, азхэаҕы морфологиала асубиектэ хаҕытэ цынгылақэа рыла иарбахоит.

Цакылагы морфологиалагы ахаҕытэ цакы рымазам ахьыз-кақэа, арбагатэ хьызцынхэрақэа ухэа убас итцегы, аха урт ахэоу аҕы азххэаа апозиция аананыркыло, ирауеит синтаксисла ахаҕытэ цакы, убри атцакы ироуз ала азхэа хадара артоит. Иаххэап: **Алиас**

д-цагзэоит. Ари ахэоу афы ахатэы хьзы **Алиас** ахпатэи ахафэйтэ цакы шьтнахуеит, избан акэзар уи хьхцэажэоит. Абри ишьтнахыз ахафэйтэ цакы ала синтаксисла азхэа хадара анатоит, убри акнытэ азхэафэи уи арбоуп ахпатэи ахафэи азатцэ хьпцхьазара арбага, ахафэйтэ цынгыла **-д** ала. Абас ахэоу афы ахафэйтэ цакы синтаксисла изоуз ажэа ахэоу ианалххлак ахафэйтэ цакы ацэызуеит.

Убас икоуп арбагатэ хьызцынхэрақэагы: *Уи аңышэара иеа-зыкаицэоит.* Ара арбагатэ хьызцынхэра **уи** ахафэйтэ цакы амазам, аха ахэоу афы, азххэаа апозициафэи уи ишьтнахуеит ахпатэи ахафэйтэ цакы, азхэафэи уи арбоуп ахафэйтэ цынгыла **-и** ала.

Убас жэарлагы морфологиалагы ахафэйтэ цакы змам ажэақэа ахэоу афы азххэаа апозициафэи иалкаау ахафэйтэ цакы роуеит.

Жэартэ цакыла ахафэи аазырпшуа ажэақэа, ахафэйтэ хьызцынхэрақэа, азххэаа апозициафэи ианыкоу ахафэйтэ цакы ирымоу ала азхэа хадара артоит: *Сара с-захуеит; уара у-захуеит; бара б-захуеит; иара (лара) д-захуеит.*

Имачны, аха иара угыи иахпылоит ахафэи морфологиала ианарбоу азххэаафэгы азхэафэгы: *С-хатца с-цеит; у-хатца у-цеит; и-хатца д-цеит...* Ара ажэа ашьбатэ хатэ «Л» ариад иатэу ахафэйтэ цынгылақэа ацланы ахафэи аадырпшуеит.

Азхэа хьпцхьазаралагы, класслагы (афбатэи, ахпатэи ахафэқэа азатцэ хьпцхьазарафэи) азххэаа аеақэнаршэоит. Аха урт предикативтэ формақэазам: *Лара иаа-л-хэеит; иара иаа-и-хэеит.*

Азхэеи азххэааи рыбжьара ишьақэгыло асинтаксистэ еизыказаашьақэа хыхь иахарбаз азххэаа акнытэ азхэа ашка уи ганкалатэи аизыказаашьа ауп. Аизыказаашьа ыкоуп азхэа акнытэ азххэаа ашкагы. Аха уи ападежқэа ахыкам акнытэ азххэаа ианыпшуам. Азхэа акнытэ азххэаа ашка ицо аизыказаашьа аарпшуп «Д» ариад иатэуи «Л» ариад иатэуи асубиекттэ хэфэйтэ цынгылақэа рыла, урт ралкаареи рпозициақэа рышьақэыргылареи зыбзоуруу акатцарба-зхэа ауп. Азхэа еитамтцуа катцарбала иаарпшызар, азххэаа арбага «Д» ариад ала иарбоуп, настгы актэи апозициафэи игылоуп, еитатцуа акатцарбала иаарпшызар, азххэаа азхэафэи иарбахоит «Л» ариад иатэу асубиекттэ рбагақэа рыла иаарпшуп, настгы урт иааныркылоит афбатэи апозициа (акатцарба-зхэа ф-хэык амазар) ма ахпатэи апозициафэ (акатцарба-зхэа х-хэык амазар).

Ара ишаабо еипш, азххэаа арбагеи уи иааннакыло апозициеи зыбзоуруу акатцарба-зхэа ауп. Ус анакэха азххэааи азхэеи рыбжьара ишьақэгылоит нак-аактэи азыказаашьа, даеакала иаххэозар, аCOORDINATION.

Икоуп, азхэафэи асубиект рбага анбыжышэо. Уи калоит алкаа змам цкарала. Асубиект рбага быжышэоит уи азхэа еитатцуа катцарбала иаарпшызар, настгы адтцаратэ ркынаа амапкрататэи аформа азатцэ хьпцхьазарафэи: *ашэкаы аахэ: ааухэ, аабхэ* ацынхэрас. Асубиект рбага быжышэазом мапкратэи аформафэи, настгы арацэа хьпцхьазарафэи: *ашэкаы ааумхэан (аабымхэан), ашэкаы аашэхэ, ашэкаы аашэымхэан.*

Асубиект рбага **и** быжышэоит азхэа еитамтцуа катцарбала иаарпшызар, настгы азххэаа азхэа иапынгылазар: *Айыс шэахэоит; ала шуеит; аеы хэуеит; ахэычқэа хэмаруеит.* Азххэаа азхэа иашьтэнеиуазар, асубиект рбага быжышэазом: *Ихэмаруеит ахэычқэа; ишэахэоит айыс...* Асубиект рбага абыжышэара акгы иапырхагазам, ибыжышэаз асубиект рбага, настгы уи збыжышэаз ахэоу асистема иханахэоит.

Асубиект рбага иамоуп даеа позициагы. Еитатцуа зышьбатэ еилоу акатцарбақэа рфы уи ашьбатэ агэтэ иалалоит: *ихы-с-уеит, ифы-с-хуеит, иңы-с-коит, иав-с-хуеит.*

Азххэаа аарпшышьақэа

Азххэаа апозициафэи иахпылоит еихарак ахьызкақэа, ахьызцынхэрақэа, иара убас аматэартэ цакы зтаны ахархэара змоу ажэахэа хэтэақэа, аказшьарбагы убрахь иналатцаны. Ара иахпылоит иара убас азххэаатэ инфиниттэ еицаaira.

Ахьызка азххэаа апозициафэи

Азххэаа апозициафэи иахпылоит азеипш хьызкақэагы ахатэы хьызкақэагы.

Ара иахпылом ахьызка аиагаратэ формафэи, иара убас ашьтынгылақэа зцу ахьызкагы. Азххэаа апозициафэи иахпылоит ахьызка азеипш, еилкаам, адхаларатэ формақэа рфы. Ара иахпылоит азеипш хьызкақэа реипш ахатэы хьызкақэагы.

1) **Ахьызка азеипш формаҕы:** Аарҕареи азысаамтҕеи ҕаураҕаа аныҕаырхуаз ыҕан (Б. Шь.); **Аеҕэа** азы ирны наҕ адэи иҕэлэит (Б. Шь., Ахь.); **Адауцэа** анааҕиш, иҕалаз рбеит (Б. Шь., Ахь.); Кэбина нырцэ **адауцэа** нхон, аарцэ – Нартаа (Б. Шь., Ахь.); **Абз** бжыҕрак хнаҕоит (Ажэаҕка); **Ала** бзиа аҕхэыс илеишуам (Ажэаҕка); **Асыс** зыбз хааз ианызгы иацэеит ианмызгы иацэеит (Ажэаҕка); **Ала** егыымфаз ахаҕ шыала итэуп (Ажэаҕка); **Ахэа** аҕышэ ахыкылсыз иаргыы кылсуеит (Ажэаҕка); **Амкэыба** енагы азы аанагом (Ажэаҕка); Аҕсы ихэы абза ифоит (Ажэаҕка); Тырқатэылантэи **аиҕабыра** заманалайэкэа ирдыруан аҕсуаа рҕы тауади-аамтҕеи анхацэеи уалатыхыла, еибаазарала еилысны ишыказ (Б. Шь.); **Камлат** иусқэа ишакаым еилахэеит (Б. Шь.); **Ахэынаҕ** акылаара изкылсуамызт, амкэыба ацранахэан (Ажэаҕка); Уара угэы ишаанаго еиҕиш, ус ирласны абызшэа бжызуам (Б. Шь.); Аублаақэа иҕазацэан нацн-натэ аахысгыы (Б.Шь.).

2) **Ахьызка еилкаам аформаҕы:** **Кармайыск** шэахэоит, абжыы харакы, акарма тиаар хэа ишэошэа аҕырҕы (Б. Шь.); **Шьару-анааи** хареи иҕабжыысны илеуан **зиаск** (Б. Шь.); **Такэажэык** жьак ахыылбаз есымша дцон (Ажэаҕка); **Ғуаҕык** дкэаши-кэаши днеиуан бнак аҕы (Б. Шь.); **Қытак** аҕы инхон такэажэыки лыгажэыки (Апс. л.); Ус даацэырҕит ҕыцэа ахацэа наҕ-ааҕ извагылаз **таҳмадак** (Б. Шь.); **Такэажэы** шэпа-жэпак аҕны дааҕныҕын атэамада днеиҕылеит (Б. Шь.).

3) **Ахьызка адхаларатэ формаҕы:** **Саб Хамырза** адгыыл қэаа-рыхра нап аиркит (Б. Шь.); Сызхылҕыз **сабацэа** нхацэан (Б. Шь.); Иҕбақэаза иаартын ацэаама ашэ (Б. Шь.); **Саб** избеит Стэампылынза дцарц (Б. Шь.); **Сани** сахэшыцэеи хтацэыха рымамкэа аутратых ларҕон (Б. Шь.); Уи **иабацэа** иархэахэан ҕык иадамхаргыы Кэбина ианыр, адауцэа ишыршыуаз (Б. Шь., Ахь.); **Сабду** сихэзаанза дыҕсхэан (Б. Шь.).

Ахатэы хьызка азххэаа апозицияҕы: **Хсаутҕи Гэытсакьеи** аҕныҕа ихынхэит (Б. Шь., Ахь.); **Сасрыкэа** дныҕааҕын, геи-шь-хеи дрыбжэан (Б. Шь., Ахь.); **Нарт Гэытсакыа** иашыцэа иреиҕхэеит **Хсаут** икаицэз ахайара (Б. Шь., Ахь.); **Зауркан** макыана анеиааира даҕын (Б.Шь.); **Алоу-иҕа Шьардын** ахтныҕа дцеит (Б. Шь.); Уртҕ рах ду **Ерцахэ** шла ахара Ирхагылоуп уртҕ цаҕшыауа (Б. Шь.); Абас

дхэыцуа днеиуан **Саҕанеи Гэашыа** Нартаа раишэ еиужы дықэланы (Апс. л.); **Саҕанеи Гэашыа** лгэы ртынчны дхынхэит аҕныҕа (Апс. л.); Даазқэлаз аҕазшыа чыдақэа циге далагеит **Шьааб** (Ць. А.); Дал ажэытэан **Сукадла** хэа тауадк дыказаарын... (Ць. А.); Иара убра дышгылаз ажэцэеимаақэа наишыеицан, ахтырҕа неихеицэаап **Манча** (Ць. А.).

Ахьызцынхэрақэа азххэаа апозицияҕы

Уи дышқэыҕышызгыы Нартаа руахэад дрыцын (Б. Шь., Ахь.); **Шэара** шэыблала ижэбоит Баз Кызэсеи Рыд Уахситҕи жэацгыы хэизара иалахэымызт, иахыагыы икылымсит (Б. Шь.); **Иареи сареи** хэимҕалацэахеит...(Б. Шь.); **Уртҕ** азэгыы игэра ргазом (Б. Шь.); Хатала **дареи хареи** хэибамбацызт (Б. Шь.); **Зегыы** неиқэшахатҕеит (Б. Шь.); **Уи** иами нас ацынҕэарахгыы (Б. Шь.); **Уи** Қарбеи сареи хэҕкыс хэбака шықэса деиҕабын (Б. Шь.); **Уртҕ** тэуп, иҕхоуп, сыгэхэаа рымам, **Уртҕ** ирфоит акэац, акэтыжы, **сара** сзыхэа акгыы аанмыжы (Б. Шь.).

Ахьызцынхэра лассы-лассы ибжыажыуп азхэаҕы рбагала иахыар-боу азы: Аеыуардын сахыаақэҕыз сгылоуп (Б. Шь.); Сгылоуп ахаан сахыымнеиц, сахыазымдыруа тэым тэылак аҕы (Б. Шь.); Сыбла тэраа сылаҕиуеит иҕбақэаза иаарту аҕнашэ (Б. Шь.).

Аказшыарба азххэаа апозицияҕы

Аказшыарба азххэаа апозицияҕы амаҕэартэ цакы шытнахуеит: **Цэхэы** итэы **кыантэз** игон (Ажэаҕка); **Агэаҕ** дэжэахэаҕуп (Ажэаҕка); **Агазагыы** ажэа кэышк анихэо ыҕоуп (Ажэаҕка); **Ашкэакэа** ашэыга акуеит. **Ацэгыа** ацэгыа архэуеит (Ажэаҕка); **Амиш цэгыа** шыбзиахырыз, ауаҕыцэгыа дыбзиахонда (Ажэаҕка).

Амасдар азххэаа апозицияҕы

Цаара ҕхашыарам (Ажэаҕка); Аҕара лашароуп, **аҕарадара** лашы-цароуп (Ажэаҕка); **Хырцыара** хырехэара иатэуп (Ажэаҕка); **Лымишара** қыиароуп (Ажэаҕка).

Фыцъа зцомызт, **азэк** дрыхъзомызт (Д. Гэ.); **Фыцъа** сара сахъ иаа-газ амфэхэаста ианыланы рѣаархеит (Б. Шь.); **Хэба** фынтэ ишазом.

Аинфиниттэ еицааира азххэаа апозициафэ

Азххэаа апозициафэ лассы-лассы иахпылоит алахэыратэ инфиниттэ еицааира. Ускан аицааира неидкыланы аматэартэ тцакы шьтнахуеит, зтаарак атак анатоит. Азххэаатэ инфиниттэ еицааира азххэаа ачыдарақэа зегъы аныпшуеит:

1) Азхэа иаанарцшуа арѣиара иара иахылтцуеит: **Сѣара зымбаз** сажэрагъы имбандаз (Ажэапѣка);

2) Азхэафэ субъект рбагала иарбоуп: **Аца иаблыз** ахышэашэа д-атэхэон (Ажэапѣка);

3) Аицааира неидкыланы азххэаа апозициафэ ишьтнахуеит асинтаксистэ хафытэ, акласстэ, ахыпхъазаратэ тцакқэа. Убарт акаатегорияқэа рыла азхэа хадара анатоит: **Ар ирнымиац** д-хаѣа гэгэоуп (Ажэапѣка); **Шьыжыы игылаз** иѣан аѣаб айе-и-кит (Ажэапѣка); **Ахэа зышыз** итыше-и-хэалеит (Ажэапѣка); **Аѣы иазымиаииз** акэадыр дасуан (Ажэапѣка); **Шьыжыы ишыацэхныслаз** шыбыжыаанза дшыацэхныслоит. **Ахра иалиааз** ахрейиш дыгэгэоуп (Б. Шь.); **Сах хэа зоухэаз** стэы хэа уе-и-хэоит (Ажэапѣка); **Ачуан итэз** зымфашаз аца итэу дахыбаауан (Ажэапѣка); **Забраа ааигэаз** амишын дакэшон (Ажэапѣка); **Азы иаанахэаз** атэыц дахынхалоит (Ажэапѣка); **Азыршы иацэишэаз** амца дақэжалт (Ажэапѣка); **Ахы зымѣарѣаз** алымхэа ифеит (Ажэапѣка);

4) Азххэаатэ инфиниттэ еицааира ахэоу апредикативтэ тцакы ашьақэгыларэ иалахэуп, ихэоу хэтэ хадоуп.

Азхэа

Азхэа ахэоу ашьбатэ еидкылага хадас иамоу, апредикативтэ тцакы ашьақэгыларэафэ хадара зуа, азххэаа иахылтцуа арѣиара аазырцшуа ихадоу хэоу хэтоуп.

Азхэа шоит фбаны: имариоу азхэа, еилоу азхэа. Еилоу азхэагъы шоит фбаны: еилоу акатцарбатэ зхэа, еилоу ахызтэ зхэа.

Имариоу азхэа шыақэгылоуп катцарбатэ формак ала. Уи еихарак афиниттэ форма змоу катцарбоуп, аха иахпылоит аинфиниттэ форма змоу акатцарбагы.

Афиниттэ форма змоу акатцарба азхэа апозициафэ

Афиниттэ форма змоу акатцарба хпылоит азхэа апозициафэ аамтатэ формақэа зегъы рѣкны.

Уажэтэи аамта: **Аѣыс шэахэоит;** **Аѣы хэуеит;** **Ахэыцқэа ашкол ахы ицоит;** **Адуinei хызфаахыоу азэгъы дыкам** (Ажэапѣка); **Сахыраааз аз шьха қытхы са сцоит** ѣсышара, **Адгъыл ссирқэа сапхыа, сышьтхы избоит** сгэазхара (Б. Шь.); **Аѣуардын сахъаныѣыз сгылоуп** снаѣшы-ааѣшуа (Б. Шь.); **Сгылоуп** ахаан сахъымнеиц, **сахъазымдыруа тэым тэылак аѣы** (Б. Шь.); **Иѣыасишьоит,** **сахэаѣшуеит,** **сеитхэаѣшуеит** сзықэгылоу адгъыл (Б. Шь.).

Уажэтэи аамтатэ форма лассы-лассы ххы иахархэоит иѣалаша асинтаксистэ аамтатэ тцакы атаны. Ускан уи еилкаахоит аконтекст ацхыраарала: **Уаѣы сара Аѣаѣа сцоит;** **Амиш ааилшэар, ахацэа аѣафра атэгалара иалагоит;** **Ашкол салгар, аинститут стэалоит;** **Алмасраа рѣкнынза снейеит;** **Ари азгэб дахгэаѣхеит азы, Ачандараѣа даагоит.**

Ажэахырѣиаратэ морф **-ха** акатцарба ианацлалак, уажэтэи аамтатэ форма ишьтнахуеит иѣалаша асинтаксистэ аамтатэ тцакы: **Ари ахэычы дымѣсыр дуафхоит;** **Ахэуа гэатэафэа излархэо ала, амиш бзиахоит;** **Иираны иѣоу Нарѣаа рашы Нарѣаа азэгъы диеиѣишом,** **уи ишыа уаф ишыа еиѣишом,** **изхашыа зхашыа еиѣишом,** **ихаѣашыа хайашыа еиѣишом** (Б. Шь., Ахь.).

Уажэтэи аамтатэ форма ахархэара амоуп иара убас ииасхыоу асинтаксистэ аамта аарпцшразы: **Дцоит – даауеит, дцоит – даауеит,** **иго ыѣам, иааго ыѣам;** **Саазқэылаз хыхы бааѣсык сзыѣысын сагоит** (Б. Шь.); **Цэаишыда, цэымзада ахтны зегъы лырлашоит,** **амала ишымбара хыаас ишытхылит, шэыгэхыаалгоит** (Б. Шь.); **Зны-зынла адэы сықэлан сышнейуа, сахъыѣоу аасхаштэуеит.** Анкыа сахынхэз **Гагра Абатэа сыѣоушэа сааѣалоит,** **ахыхыахэа Жэкаара азиас хычы абжы сахэуеит,** **уи иацдыргызуеит ахыырчхэа амишын**

ацәқәырҭақәагы (Б. Шь.); Уаха шаанза сбарцьеуа аиартә **сылоуп**, сылацәа неихьысырьгы, сашьцәа роуп ҭхыз избо, сааҕыхаргы урт уажәы-уажәы сылаҭи **иҭашәоит**, сааигәара игылан ицәажәошәа рыбжьы **саҭауеит** (Б. Шь.); Аҕеи дызмам, иқарахь даннеилак, еиҭа-еиҭа игәы ҭшаауа **далагоит** (Апс. л.); Ара икоу збап хәа дынкылсызар, хәагәыжыла дҭах **дҕахәоуп** зҭаб ссирк (Апс. л.); –Ибзиоуп, бара ишыб-хәо **сныкәоит**, –иҭеит Қаблыхә (Апс. л.); Азҭаб агәлымҭаах ззырхәо лоуп, лыхцәы шықьыруа асаара **ишытасуеит** (Апс. л.).

Уажәтәи аамтатә форма ххы ианахархәо ыкоуп ицкым асинтаксистә аамтатә цакы атаны. Ускан уи ианарцшует азанаат ма апса-бараҕы атыц змоу еилкаарак: Зина **дсоит**, **дзахуеит**; Батал ашкол аҕы рҭафыс **аус иуеит**; Азы ианаго аҭша **иагоит** (Ажәаҭка); Анацәа ахәыцкәа **раазоит**; Агаза уиабжьар, **дуаҭахоит** (Ажәаҭка); Азынра ашьтәхь ааҭынра **ааиуеит**; Ауаа иреицәоу дахәа **чаҭафуп** (Ажәаҭка); Ажьра иара ахала **аеадыруеит** (Ажәаҭка); Акрыздыруа **акричха-уеит** (Ажәаҭка); Сах хәа зоухәаз стәы хәа **уеиухәоит** (Ажәаҭка).

Акатцарба ииасхьоу инагзоу (аорист) азхәа апозициаҕы

Азхәа апозициаҕы имачымкәа иахпылоит акатцарба ииасхьоу инагзоу асинтаксистә аамтатә форма: Амҭа **хнеицықәлеит**, хыхь-хыхь акәзаргы, **хаибадырит** (Б. Шь.); Хшынеицәажәоз-ааицәажәоз, уи ахә зҭаи алҭаҭцәартә **хнаҭагылеит** (Б. Шь.); **Снаҭиит**, аха хыбра хәа акгы **сылаҭи иҭамшәеит** (Б. Шь.); Авараҕе ишытәз ахахә ду снықәтәан, ськәшамыкәша сылаҭи **нахызгеит** (Б. Шь.); Иҭеисҭыхә **неиҭахит**, сара стәанаҭы, дацәыҭхашьазшәа, уахаҕе **ицәыримгеит**, илабашьа **аакыдихит** (Б. Шь.); Аҭны дныфналан, ацәашьы **аиркит**, амцагы ахы **неихәлеиҭеит**, саргы даасыҭхьан, уахь **сныфнеига-леит** (Б. Шь.); Зоуркан **алаҕимтҭит** (Б. Шь.); Даара **сеысшәеит**, аха **дсызмыртәеит** (Б. Шь.); Абар **иааргеит** алҭаҭцәа рхыкәкәо абыстҭеи акәаци (Б. Шь.); Ауа лацәааишь **сзыкамҭеит** (Б. Шь.); Абас еиҭи анасыҭ **сгәыдхәлеит** саргы (Б. Шь.); Сабгы, сашьагы, саргы абҭьар **ишҭаххит** (Б. Шь.); Нас аешьцәа Уахсит еигәыргьан, ачара **изыруит**, жәра **изыруит** (Б. Шь.).

Аорист ххы ианахархәо ыкоуп икалаша асинтаксистә цакы ата-ны: **Шәыми аабзиахааит**, сара **сцеит**!

Акатцарба ииасхьоу инагзам аамтатә форма азхәа апозициаҕы

Ииасхьоу инагзам аамтатә формаҕы акатцарба ианарцшует ихрыкәшам, зынтәамта арбам арҕиара: Ага **ирыҭказ ашьха дҭәыуон** (Ажәаҭка); Абнатә рбаҕе ааины аҭнатә рбаҕе **дәылнацон** (Ажәаҭка); Абзамыкә **икеиҭсон**, аҭыи **икәшәон** (Ажәаҭка); Абеиа данзарха, арыцха **дигәалашәон** (Ажәаҭка); Абгахәыцы акәтыжь уфараыма анырхәа, ачча **иакуан** (Ажәаҭка); Аашьаф аигәыишә аҭынҭала азы ахьшәашәара **гәеиҭон** (Ажәаҭка); Схәыцуа **схыҭишылон** игәааз амшын (Т. Аҭь.); Сышьтәа ихыришәлаҭәкьан **даауан** (Т. Аҭь.); Шәартә шәеилаххаа ирашь ахыҭша **ишәканажьуан** (Нарт С.); Ауарбажә тәаны **ирыхәаҭиуан** акыраамтәа (Нарт С.); Аҭахмада енаҕе Нартәа рабҭьар **ирыцкьон** (Нарт С.); Лылаҭи дацәызаанза дгыланы **дизыҭиуан**, иаргыы уажәы-уажә **дхәаҭиуан** (Нарт С.); Уи **иҭаиҭон** иираны икоу асаби игара (Нарт С.); Уи шыахәла **еиликаауан** хара хар рхада Хәҭыы Кьаран-тыхәгы (Б. Шь.); Аамтә-аамтала урт рхыргәзәартәкәа **дрықәлон**, ар ҕыц рызхыҭра **даҭырхагахон** (Б. Шь.); Ар рҭыза **иҭиҭәон** аҕхәара (Б. Шь.); Ибжьы мацара соуп зхәо азәы анышә **дыҭанацалон**, илакҭа ҭахәлакуан (Б. Шь.); Аамыстцәа рыхшара аазара анхацәа **иргон** (Б. Шь.); Амҭангы уи ислыҭҭаз абызшәала **сцәажәон** (Б. Шь.); Уантәи амзырха **даақәлон**, айлақәа днарыдгылан инапы **нарыкәиришон** (Б. Шь.); Азәы инапы наргзаны дикьысыргыы **изычхауамызт** (Б. Шь., Ахь.).

Акатцарба ииасхьоу еилкаам аамтатә форма азхәа апозициаҕы

Адинамикатә катцарба ииасхьоу еилкаам аамтатә форма азхәа аанарцшует уи иашьтанеиуа, инагзаны еилкаау арҕиара аазырцшәа акатцарба хада. Уи еихарак ииасхьоу инагзоу аамтатә формаҕы иахпылоит: Сывараҕе ишытәз ахахә ду **снықәтәан**, ськәша-мыкәша сылаҭи нахызгеит (Б.Шь.); Аҭны аҭхьа Бирам хнапкәа **аахирзәзәан**, астал еицарса лақә хнахатәеит (Б. Шь.); Анышә мардуан ала **хаҭхалан**, аҭны аҭхьа хәагылт (Б. Шь.); Лажәа аафамтәкәа **сынеыжәлан**, иргәзәа амҭа снықәлеит (Нарт С.).

Астатикатә катдарба ииасхёу еилкаам аамтатә формаёи иара ахала азхәа аанарпшыр алшоит: *Иара дтахәхәа **дыцәан**, арахь азхәра **дафын*** (Нарт С.); *Сара сайкьыс иара **деиҳан*** (Т. Ацъ.); *Сышьтахька ашьхақәа аңта **рхачын*** (Т. Ацъ.); *Убри ахы исхагылаз еснагь адгьыл ахь **ихан*** (Т. Ацъ.); *Амакеи акамеи иара **ихатәын*** (Б. Шь.); *Ажәфәан даңаңшуа, инанқәагьы уахь ирханы **дгылан*** (Б. Шь.); *Нартқыт инхоз ауаа зегьы уи ауаа ргәы ртынчны **ицәан*** (Нарт С.); *Иаргьа напы **иакын** аиха қар зхарсыз лабашьак* (Б. Шь.); *Иахьа цәгьаза **ишоуран*** (Б. Шь.).

Акатдарба ииасхёу акрызхытцуа аамтатә форма азхәа апозициаёи

Азхәа апозициаёи иахпылоит акатдарба ииасхёу акрызхытцуа аамта, ианарпшуеит икалеижьтеи акрызхытцуа арёиара: *Кавказтәык абас ҳафны ашә дхыңны даныкала, ҳаикәшәараны **еубаххәа-хьейт** дарей сарей* (Б. Шь.); *Улеихёума уара Аублаатәыла?* (Б. Шь.); *Арахьгьы даара **ҳаимдахьейт**, аха уи здыруа уда уаф **дсықәымишәацт*** (Б. Шь.); *Ҳағәцәа рабашьра аан афырхәцәра дуқәагь **аадырқихьейт*** (В. Ам.); *Уи адырра **илтәхьейт**, уаха афныка днаргоит ҳәа иалхәейт* (В. Ам.); *Дали Цабали ашьаза-гәаза тырквасо **утысхьейт*** (Б. Шь.); *Уда хәцә дыкоу дыкаму иацаахыс **иудырхьейт** ҳәа сыкоуп* (Нарт С.); *Ахьта, ацәа **сықәнахьейт**, аха, мап, сазымгазейт, афыртынгьы **сыжәлахьейт**, аха сгылоуп, скамхәзейт* (Т. Ацъ.); *Ацәқәырңа дуқәа анхалазоз, Амшынгьы зны **сыххалахьейт*** (Т. Ацъ.); *Сара агәәкра **сақәшәахьейт**, аха сыбга азымрхәейт* (Т. Ацъ.); *Зегь **анырқихьейт** ашәкәы* (Т. Ацъ.); *Адунеи уаароуп, егьафы **афнахьейт*** (Ажәапқа); *Адунеи **хызфаахьада!*** (Ажәапқа); *Иара акырынтә урт **дрыцхраахьейт**, акырынтә иара иғьы рағәцәа ркнытә рхы **ңхьаркхьейт*** (В. Ам.); *Избанзар **исаҳахьейт** урт рызбаҳәқәа, **иаҳахьейт** итәыла мраташәара-афадатәи аҳәақәа рғы ишакәым ацәырқәра **иалагахьейт*** (В. Ам.).

Акатдарба ииасхёу акрызхытцуа иапынгылоу аамтатә форма азхәа апозициаёи

Акатдарба ииасхёу акрызхытцуа иапынгылоу аамтатә форма имачымкәа иахпылоит азхәа апозициаёи. Уи ианарпшуеит,

даёа рёиарак иапынгыланы икало, акрызхытцуа арёиара: *Амшшьыбжышьтахьрахь **инеиҳьан**, аены ашоура цәгьа иказ мацк акара **ихехьан*** (Б. Шь.); *...Қыцәмыцәқәак рыда, аҳаскьынцәкьагьы узықәбаа-уамызт, амра цаҳә-цаҳә **иабылхьан**, азын иңжәаны ианңауаз, аңша цәыцәы **иархәашахьан*** (Б. Шь.); *Адәахьы ишылашьцара илашьцахьан, аейәақәа кәалкәацёо ажәфәан цамцам **дырхиахьан**, итынчран* (Б. Шь.); *Азын цхқәа раан инеимда-аимдо ажәала ишеисоз мацара егьараан икьакьаза **иаадыршахьан*** (Б. Шь.); *Егьараан ҳабацәа ирхәоны **саҳахьан*** (Б. Шь.); *Абна бызшәа заа **иаҳирқихьан*** (Б. Шь.); *Уи усқан адагьы фынтә-хынтә **дызбахьан*** (Б. Шь.); *Аеыбга иалаз **ңысишәахьан**, егьараан Ашәтәылан аназарантәи ауахьад цәәны **иаасцахьан**, аибашьра акынгьы ашәақьымца ихатәалоз салсны егьарааны саҳәа тқәыцәаа ажәыларахь **снеиҳьан*** (Б. Шь.); *Аублаатәыла аусқәа рзы **днеиҳьан*** Лондон, Петербург (Б. Шь.); *Афада иахьауазгьы акырцәара ахьшьцәа рааңтрақәа **рбахьан**, акырцәарагьы агәгәахәа цәа змам аңсаса, ашьамака **рңылахьан**, дара ахьшьцәа рбыжкәагьы рлымҳа **итәс-хьан**, аккаҳәа аңәәабжкәагьы **раҳахьан*** (В. Ам.); *Дара **ахазарцәа** рымшын аладахьтәи аҳәақәа рнафс акырынтә цәа змам арабцәеи ацәамқәеи рыр хыңны **иңжылахьан**, игәы **кыдырххьан**, акырынтәгьы аңсра дахыңейт уҳәартә **дырхәхьан*** (В. Ам.); *Уи знапы ианыз иахәтәз зегьы **еиғьыркаахьан**, иатәахыз зегьы уаф дзавамло **идырмәзеиҳьан*** (В. Ам.); *Амаалықь макьана **дрымныхәацызт**, азыңшыа **дзаарымхы-цызт*** (В. Ам.); *Аңсҳа асаби дахьгароу зныаңдыкьы **дымнеицызт*** (В. Ам.); *Кәбина ахаҳә цҳа ахьху данааиуаз аамтәзы аңх агәы **еиона-шахьан*** (Б. Шь., Ахь.); *Уара уианзагьы угара **каҳқихьан*** (Б. Шь., Ахь.); *Уи аңхәыс 99-фык ауаа **лыхшахьан**, аха абыскак гәамцрей гәырфәи **лымбацызт*** (Б. Шь., Ахь.); *Хәтәла дарей ҳарей **ҳаибамбацызт*** (Б. Шь.); *Хырңашьа змамыз Аублаатәыла аусқәа рзы акырынтә Асултан **дитәаахьан**, иара ишитәхыз аусқәа ртың иқәңаны **дхынхәхьан*** (Б. Шь.); *Ҳаидтәала аахыс **игәастәахьан**, иагьыасишьахьан Заурқан иара дызлахьыз, иблала иибаз ртәы ансеиҳәауаз игәалашәара тәашәарак ақәмызт* (Б. Шь.); *Егьараан Кәбина ма Бзың дығьынгыланы лңәцәа рыматәақәа **лызәзәахьан**, **илрышхәхьан*** (Нарт С.); *Уи аңхәыс 99-фык ауаа **лыхшахьан*** (Нарт С.); *Усқан Нартәа зегьы крйфа-крйжә **игылахьан*** (Нарт С.).

Акаттарба икалаша I аамтатә форма азхәа апозициафы

Акаттарба икалаша I аамтатә форма азхәа апозициафы хымпадатәи атцакы амоуп, иахпылоит имаҷымкәа: *Сашьцәа роуп, акы рхәазаргьы ирхаиштып*, ахаҗара ахыҗкарҗо саргьы *срывагылазаап* (Б. Шь., Ахь.); *Имахцәа снамҗасны дааныскылап* (Б. Шь., Ахь.); *Уалага, нас иулишалак збап* (Б. Шь., Ахь.); *Уи еиҗи икоу агара аҗаҗара сара сеазыскып* (Б. Шь., Ахь.); *Изакезыеи, аарфара хыҗкалама хәа ауаа еизҗаалап* (Б. Шь., Ахь.); *Закезыеи Аинар-жыи узфу хәа илаусны ур-кып* (Б. Шь., Ахь.); *Афны иазааигәахо ианалага хан хашнеиуа алалды-рып* рхәан *Нартәа рашәа аацәырыргеит* (Б. Шь., Ахь.); *Уажәыҗкәа ауаа дәықәсҗоит*, икәадырны арахь *иузааргап* (Б. Шь., Ахь.); *Уқәла-цәа хәычкәа рнапы уқәыргыла, рхы уқәыргыла уфны уааргап* (Б. Шь., Ахь.); *Уханы сәауа, ушыпананы саауа сыҗхамшыакеа усҗәуалап*. *Уи нахысгьы уҗьанат уафхап* (Б. Шь., Ахь.); *Тыси хәыҗәи ушәацхәаф-цәахап*, рашәа уалаҗаны аччәхәа ухьз *рхәалап* (Б. Шь., Ахь.); *Амаа-лыкь хәычы дганы дышәнатпып*, азыҗшыа *дзаашәхып*, Лзааныхафы *дыжәгап* (В. Ам.).

Акаттарба икалаша II аамтатә форма азхәа апозициафы

Икалаша II аамтатә форма еиха имачны иахпылоит азхәа апозициафы: *Ахы, сылухәаҗишыит* (Б. Шь., Ахь.); *Асҗәкәа инхажьыр, җахыарахашит* (Б. Шь., Ахь.); *Адоуцәа хаала ирушам, ара еи-башыарахашит* (Б. Шь., Ахь.); *Адауқәа угәартар, ихәхәашит, икаашит*, ашәи-җишыра *иалагаиш* (Апс. л.); *Сашьцәа аасҗымлар калашам* (Б. Шь., Ахь.); *Сәҗанеи-Гәашыа лгәы җнажәашит*, лхы *җнажәашит* (Б. Шь., Ахь.); *Агара кәсҗоит хәа ажыра уалагар, уахгьы-еынгьы амца хәажәжазәа иакызаашит*, иҗыҗуа аҗсыҗ ари аҗшахәа *ианыслаиш* (Апс. л.); *Уантәи аҗсуа аҗцәа имфәҗырго аполитика иабзоураны, маҗ-маҗ аманцәа ртәыла ахадараф игылоу зегь ақьырсианра рыдыркылаиш*, хәычы-хәычла уи ажәлар рылаҗәара *иалагаиш*, ус-ус *иааиш* гәын-наа ркнынзагьы (В. Ам.); *Шьтә лажәрахыгьы днықәлазашит*. *Уи лдунеи анылҗсахлак, Барҗыль иани уи вартәас дызмази лҗыҗ рзеимақыра-хашит*, аха иара иан аиааира лымгар *лушам* (В. Ам.).

Азхәа апозициафы иахпылоит асуффикс **-р** ала ишыақәгылоу акаттарба ахыҗшратә форма ацхыраагзатә каттарба акәзаара ацны

икалаша хымпадатәи атцакы аманы (ускан ацхыраагзатә каттарба ашыаҗа быжышәоит, иаанхоит антәамтә **-ун**: *сҗар акәуп* → *сҗароуп*): *Уи агара гара еиҗишымзароуп*, агәыдыхәа иара ахала *иҗысуазароуп* (Апс. л.); *Хазартәыла ду ахакан иатәам уафы иудибало укамлароуп* (В. Ам.); *Уи агара аихартәа иалхзароуп* (Апс. л.); *Уанза амбатә бжьоуп*, афыуардынқәа рыла *ицароуп* (В. Ам.).

Акаттарба аинфиниттә форма азхәа аарцшрафы

Азхәа апозициафы игылоу акаттарба аинфиниттә форма азтәа-ратә хәоу афы ихыҗышу аамтә ацынхәрас ишытнахуеит абсолюттә аамтатә цакы. Убри абзоурала уи азхәа афункциа анагзара алшо икалоит. Аха иара усгьы ахәоу атцаки атцабырги рыбжыара ишыақәгылазом ашыақәыргәгәаратә цакы, ара ишыақәгылоит азтәаратә еизыкәзаашыа: *Ианбакалахыоу Сәҗанеи-Гәашыа, сара бара ибхәо смахауа?* (Б. Шь., Ахь.); *Асаби афы агәра даҗаланы дахынеиуа жәбома? Закафы ахацәа хьзы ргәзеи? Закаф сабицәа абыда инхәзеи? Зака фнатә җеида инхәзеи? Зака хәса еибәцәахәзеи?* (Б. Шь., Ахь.); *Шәҗа-гәа-җасуа ишәхәашыоузеи? Иаалыркыаны изсаишәымхәәзеи? Уаа, иухьзузеи жәларык ршәацхәаф? Уаа, ишәгы иҗроузеи, ишәахыҗуоу хәибашыуоу?* (Б. Шь., Ахь.); *Хамзырха аҗыҗ иқәызәзәаашәа избоит, икалазеи?* (Б. Шь., Ахь.); *Ибуази Иатыр, бысхыччомә?* (Б. Шь., Ахь.); *Шәабаказ, ахәыхәкәа, ара шәысзаазгәзеи?* (Б. Шь., Ахь.); *Уа сахәшыа, сахәшыа, сыҗсы баҗишәымахама? Хьзыда-цәада Сасрыкәа дахытәзуа ббома?* (Б. Шь., Ахь.); *Уаа, Зартыжә мыжда, ашыана исурбаз аныхышәсгьы иастахуази?* (Б. Шь., Ахь.); *Уара Нарт Ситиҗа Хсаут уоума?* (Б. Шь., Ахь.); *Сахынеиуа сан иласхәарызеи, сашь-цәа рфы сыбла злацәырызгарызеи?* (Б. Шь., Ахь.); *Уаха хәҗашыас иудыруази, Сасрыкәа? Иууази, узынхуази, Бзоу?* (Б. Шь., Ахь.); *Сан, сыда хәҗа дыкоума адунеиафы?* (Б. Шь., Ахь.); *Ииҗахаури да-нымаагьы лассы?* (Т. Аҗ.); *Хәбакоу, хәбантәааи, хәзәузеи абра?* (Т. Аҗ.); *Сышәҗаказ* иахыанза абартқәа чхауа? (Т. Аҗ.); *Хәшәҗазныкәо* хләхынҗа, нас, хнап иаку? (Т. Аҗ.); *Сыбла ишәҗыбымх* бынтасны? (Т. Аҗ.); *Ас аҗынышкәа ртәыфәкәа хны? Иабыкәу* сахыкнархауа сара схы ларханы? (Т. Аҗ.); *Уи аҗхәагьы ашытахыгьы уа закантә деи-башыхыоузеи, закантәгьы закаҗара дырхәхыоузеи!* (В. Ам.).

Абламбаратэ ркынаатэ форма азхэа апозициафэы

Абламбаратэ ркынаатэ форма арбагакэа **-заап, -заарын** обиктив модальтэ тэакы инапынтэаны иаадырпшуеит асубиективтэ модальтэ тэакгы. Уи иамоуп ихыпшымы аамтэатэ тэакы. Азхэа апозициафэы иахпылоит: *Арт ахыцаз даара **иманишэалахазаап*** (Б. Шь., Ахь.); *Иаргыы **дцозаарын** сара сыззаауаз Зауркан Зоулак иахь* (Б. Шь., Ацынтэ.); *Цутак зкэынхоз **жэаашэафьазаарын*** (Б. Шь., Ахь.); *Сасрыкэа ибла ихшэылазгыы иара уи **акэзаарын**, уи зыжэаашэафьазгыы, ауарбажэ иафоз уи азыс **акэзаарын*** (Б. Шь., Ахь.); *Афонкэа мратшэаара афнытэи мрагыларахь ихо **иалагазаарын*** (Б. Шь., Ахь.); *Анцэа иишхэара шэыкэзаап, шэмайуртэ, шэкэаскыа, шэырахэ-шэышэахэ зегь рыла **шэеибытэзаап**, анцэа ицышыоуп* (Апс. л.); *Хэмахэ уафы хазынак **иакэзаап*** (Апс. л.); *Шэынхашыа-шэынцышыа **бзиазаап*** (Апс. л.); *Абри ахэычы уара уахэшыаңа **иакэзаап*** (Апс. л.); *Лыңсы **тэагэышыазаап** сыгэлымцэах Фелдышь* (Б. Шь.); *Аеңыс дара анца аштэа итэагэежыуа, зынза аеашыуа **иалагазаап**, ахтырңарцэа уиазы ихархэалак хархэалааит хэа аушэтра **ргэагыызаап*** (В. Ам.); *Ауафы мыжда имоу пату **изакэымцэозаап**, ахэ ашыарагыы **илымышозаап*** (Б. Шь.); *Иңхэыс ахкэажэ лакэзар, лычкэын Мансоу длыманы ныкэара Францызтэылака **дыкэзаарын*** (Б. Шь.); *Асултанңхэыс Шыаида лыхшараура аамтэа **ааигэаахэазаап*** (Б. Шь.); *Абри ах имайуцэа раң хайак **дрылазаарын** нхэыс матэала деилахэаны, дышхэаюу уафы изымдырзо **дыкэзаап**, убри иакэзаап айыхэтэанынза имааизгыы* (Апс. л.); *Уажэоуп иангэастэа, иарма шыапы акыр **иңишыуазаап*** (Б. Шь.); *Абри иңсны акэыба иңоу ах иңа **иакэзаап*** (Апс. л.); *Иусуф иңхэаиңбы нэа **длоузаап*** (В. Ам.); *Аракагыы **сманшэаламхозаап**, – ихэан Сасрыкэа дхынхэны ддэыкэлеит* (Б. Шь. Ахь.).

Акаттарба адттаратэ ркынаа азхэа апозициафэы

Акаттарба адттаратэ ркынаа афиниттэ форма амазам, аха уи ашыаата иалазам аинфиниттэ форма хэзтэ аелементкэа, ишыакэгылоуп акаттарба ашыаата цкыала, иамоуп инагзаны еилкаау атэакы, иара убас ихыпшымы абсолюттэ икэалаша асинтаксистэ аамтэа мапкратэи аформафэы иацлоит асуффикс **-н**. Убарткэа ирыбзоу-

раны азхэа иара ахала аарпшра алшоит: *О сыңшалас, са исызгэыку, аанфэасрада амфэа икэу, Инумфатэны Сыңсны ункыдгыл, сахэшыа хэычы дгэыдкыл-дхыдкыл, Башыазаңа деибгоуп хэа сызхэа, Ихэра шэартэам, даауеит хэа сызхэа. О сыңшалас, сухэоит насгыы, саб ицэумзан сыштэахазгыы* (Б. Шь.); *Ацэгыара уны аңды иахэа, абзиара уны азы иатэ* (Ажэапкэа); *Уаңхэа икахэауа уихымыччан* (Ажэапкэа); *Агэылаңхэыс улабжыошэа уңхэыс дыбжыа* (Ажэапкэа); *Цкыа иузымдыруа дагыумырцэан, дагыумырэхэан* (Ажэапкэа); *Азэы изы икаңа, ухаэы иңа* (Ажэапкэа); *Умхэаң злам умхэаңа алоумиан* (Ажэапкэа); *Сумшыын, сышытэахыкэа сдэыкэаңа, иудыруази цыара акы сухэар.*

Адттаратэ тэакы арпсыгэразы ахэтэч **-ишь** анацло ыкоуп: **Бнеишь** бара, быңха дырееишэа **баалыңхыеишь** (Апс. л.); **- Уааишь**, нан, - лхэан лычкэын дналыртэан, акакала иалхэеит (Б. Шь., Ахь.).

Акаттарба азоужьратэ ркынаатэ форма азхэа апозициафэы

Акаттарба азоужьратэ ркынаатэ форма азхэа апозициафэы рэцэак итбаааны ахархэара амам: *Абра иааины хэара хсаркыа згаз дхэацэар, **дыңхэысхааит**, дыңхэысэар **дхэацахааит*** (Апс. л.); *«Нан, аазатэыс **усоуааит**» хэагыы днэицэаныхэеит* (Б. Шь., Ахь.); *Изжэуа рылңха **уоуааит**, изымжэуа рырахэ **уоуааит*** (Б. Шь., Ахь.); *Абри сажэа **бдыруазааит**, Уаха гэхаштэрагэ **акэымзааит**. Уаанзагэ бымыш **бзиахааит*** (Б. Шь., Ахь.); *Уаха зынасың хыо ачкэын убас лахыныңас **имазааит... Икэалалак кэалааит*** (Б. Шь.).

Акаттарба азоужьратэ ркынаатэ форма ахархэара анамоу ыкоуп алабжыаразы: *Уахэ уахыцо машэырк **умыхыааит**.*

Ахархэара амоуп иара убас ашэиңшыиразы: *«Ааны **умнеиааит!** Фашэа **умоуааит!** Афаха ажэа **умоуааит!** Абгакэа **урыхэааит!** Аңсны фэаахэыра **умоуааит!** Иагыафы ирызхымгакэа иңсхыеит, рыңсатэа **бзиахааит*** (Б. Шь., Ахь.); *Уаргыы уишэадырхо **удыруазааит!*** (Б. Шь., Ахь.); *Диааит, ахэычы дырбааит ахэычы!* (Б. Шь., Ахь.).

Акаттарба азоужьратэ форма ххы иахархэоит адныхэаларакэа, ашэиңшыиракэа раан: *«Аанбзиала **шэнеиааит!** Агэабзиара **шэыгымзааит!** Ашыкэс фың агэыргыара **шэзаанагааит!**»*; *– Уцэбаа ада ари нахысгыы анцэа хашэала **уимтэаит**, – ихэан анхафы афыстэа*

дишәиит (Апс. л.); Шәжицәа заманақәаны шәсымоуп, анцәа **шәсы-гимырхааит** (Апс. л.); Ааит инцәара калааит, ари еитәх дысзаама! (Апс. л.); Убри аңсангьери ажәфәан ахь иаха иришәны изышьтәуа убри аиааира **имазааит**, амалгьы **имазааит** (Апс. л.); Нырцә акызгы иафәоу са **исымазааит**, – ихәеит афәстаа. Ибзиоуп, **иумазааит**, – ихәеит ан-хафәы (Апс. л.); Уртҭ ирыцыз аеҭыс жәла ссиргьы ихьзала **ираазааит**, деыжәлартә даныфеидаслак, иара ада даеа ҭык **деыжәрымҭааит** (В. Ам.); Уара уда уртҭ рыҭсы ҭызхуа ҭынха **дырмоуааит** (Б. Шь., Ахь.); Адау ихь инаркны ишьапы аҭнынза аҭаа **иагәылашәааит** (Б. Шь., Ахь.); Абартҭ зегьы адунеи **иахьзааит**, уртҭ азәазәала милатҭк милатҭк **рхылҭааит** (Б. Шь., Ахь.); Абартҭ исхылҭыз сара исызныкәгом усгьы, зегьы рхы ахьынахо **ицааит**, бызшәалагьы еибамкуа **икалааит** (Б. Шь., Ахь.); Узқәымгәыгуа агәырзәара ду уаҭхьака анцәа **иуҭига-лааит** (В. Ам.); Рамзыҭ ишьтәхькагьы цәара ак **камлазааит** хәагьы иаагәхьааигеит (В. Ам.).

Агәацхаратә ркынаатә форма азхәа апозициаҭы

Агәацхаратә формагьы афиниттә форма амазам, аха аинфиниттә шыаҭагьы амазам, аинфиниттә форма хәзто аффиксқәа уи ашьаҭа иалазам. Иамоуп ихьыпшым абсолюттә аамтәтә ҭакы, абартқәа ирыбзоураны уи азхәа аарцшра алшоит: Акрыздыруа **дагыуанда**, **дагыуағанда** (Ажәаҭқа); Амицәгьа шыбзиахарыз ауафьцәгьа **дыб-зиахонда** (Ажәаҭқа); Сәара зымбаз сажәрагьы **имбанда** (Ажәаҭқа); Уҭгагьы сыҭгагьы цыызгара **дсыманда** (Ажәаҭқа); Аҭхьа иузбо уара **иуманда**, ашьтәхь иузбо сара **исыманда** (Ажәаҭқа); Хаи, аҭсра **соун-даз**, икаҭҭаеи ихәан араҭ дьлҭежәҭеит (Б. Шь., Ахь.).

Архьыпшратә ркынаатә форма азхәа апозициаҭы

Аусхәартә аҭнынза **снабжьысрын**, аизараҭы излацәажәогьы **еи-лыскаарын**; Сара сакәзар икаҭҭара **здыррын**; Сара сҭазшьаз уара Аеаҭа Цьамхәхә дубар, егьа **дцәоушьарын** (Апс. л.); Ҥлак ашәа-ра амра аныфхалалак, **сгылаларын**, сееилахәаны, ҭшак аасфәрсны шыыбжхьа **сфалаларын**, шыыбжышьтәхь – уаххьа, нас **сышьтәла-ларын** (Б. Шь.); Агәыларанза **снеирын**, **ирыдысныхәаларын** Ашықәс

ҭыц; Зны дышиашоу афны **ддәылҭларын**, зны арымзаа тәазшәа ак **нареихәаларын** (Б. Шь.); Ақьтә сынрылалон сқәараанцәуа, азәы амҭы **изҭысқаларын**, егьы ирахә рхәы **изаазгаларын**, иборақәа **сры-цқьаларын**, кәрышьқәак **аасымҭарҭсаларын**, акрысфәҭаны уа хәа насазхәозгьы **дубарын** (Б. Шь.); Уи уаф ихаштәуа акы акәзар, иахьанза сыхышә хәаре **иазынкыларымызт** (Б. Шь.); Асҭәкьа **каларымызт**, цәара зеилибамкаарак калеит акәымзар (Б. Шь.); Убысқак афынқәа еизааигәан игылан иахьатәи хәқалақьқәа **угәаладыришәарын** (В. Ам.); Уажәы асеиҭи игәышьтәхьгоу ажәабжә ашьха кәҭәарақәа ирхыҭны арахь амфә ианықәу, уафы ишимбац ицәахәа ицәалашәарақәа **ишҭа-мырҭыхарыз** (В. Ам.); Ускантәи аамтәзы апатрәҭ ҭыхра захьзу адунеи иаздыруамызт акәымзар, абартҭ ауаа рахтҭынра ду агәҭаны рысаби дрыгәҭылак аеҭыси дарей аныхәаф дрықәныхәо иахьгылаз асахьа ҭыхызтҭы, иахьа зака ицәашьаны **иахәаҭиларызи!** (В. Ам.); Ллымхарыфкәеи, лмацәазкәеи, лыхәдахәҭа еимхәыцкәеи рымаца-ра уаф ихлахәҭ **дыргьежьрын** (В. Ам.); Бирам изааигаз аҭаҭын ихь **адырҭсыланы** аххра даҭын. Ус акәын есқьынгьы: ацигара иаманшәа-лахартә **ирыгәзаларын**, нас зәыцәмакьала амра ицәҭаны **ирфәла-рын**, иара инапала акәын хәа азә ишхуаз игәаҭхомызт (Б. Шь.).

Еилоу азхәа

Еилоу азхәа шыақәгылоуп ажәартә ҭакы хада аазырцшүа ахәҭеи ацхыраагзатә кәҭарбеи рыла. Ацхыраагзатә кәҭарба иаанарцш-уеит асинтаксистә категорияқәа: амодальтә, аамтәтә, ахаҭытә.

Еилоу азхәа шоит фбаны: еилоу аҭаҭарбатә зхәеи, еилоу ахьызтә зхәеи.

Еилоу аҭаҭарбатә зхәа шыақәгылоуп аҭаҭарбатә хәҭеи ацхыра-агзатә кәҭарбеи рыла, еилоу ахьызтә зхәа шыақәгылоуп ахьызтә хәҭеи ацхыраагзатә кәҭарбеи рыла.

Еилоу аҭаҭарбатә зхәа

Еилоу аҭаҭарбатә зхәа аҭаҭарба хәҭаҭы иахҭылоит амасдар, ахьыпшратә, ахьыпшратә-зкратә, азааигәаратә ркынаатә фор-мақәа, арлахәыратә формақәа уб. ит. Ацхыраагзатә хәҭаҭы иахҭы-

лоит ацхыраагзатə каттарбақəа *аказаара, амазаара, алагара, акəзаара*; ацхыраагзатə каттарбақəа рпозицияґы иахпылоит иара убас акаттарбақəа *ақəкра, аеазкра, атаххара, ағызаара, агəаңхара...*

Амасдари ацхыраагзатə каттарбеи рыла ишьақəгылоу еилоу акаттарбатə зхəа

Амасдар иацны иахпылоит ацхыраагзатə каттарбақəа: *алагара, алгара, ақəкра, ағызаара*, насгыи ацхыраагзатə каттарбақəа рфункциа назыгзо егырт акаттарбақəагы: *алшара–алымшара, агəаңхара–агəампхара, аеазкра–аеазыкайара, аңшьгара–ақəкра*.

Амасдари ацхыраагзатə каттарба алагареи рыла ишьақəгылоу еилоу акаттарбатə зхəа

Амасдар ара арғиара хада аанарпшуеит, ацхыраагзатə каттарба иаанарпшуеит асинтаксистə категорияқəа: амодальтə, аамтатə, ахағытə, иара убас амасдар арғиара алагамта, иахпылоит еихарак ииасхəу инагзоу аамтатə формағы. Уи еихарак амасдар иашьтанеиуеит, аха ианацынгылоугыи ыкоуп:

Нартəа аишьца латəан акрыфара иалагеит (Апс. л.); *Сасрыкəеи иареи аиқəңара иалагеит* (Б. Шь., Ахь.); *Убри аамта инаркны иалагеит ауаатəыџса рира* (Б. Шь., Ахь.); *Ашəа хаа ахəара иналагеит* (Б. Шь., Ахь.); *Агара ахала айысра иалагеит* (Б. Шь., Ахь.); *Алеи-ңси рыбжьара реаадырхиан Сасрыкəа иабашьра иалагеит* (Б. Шь., Ахь.); *Адəқьанхышьца рышəқəа лыцаркаца иаркны, рхы ахьынахо иқəңны ацара иалагеит* (Б.Шь., Ахь.); *Ацықəреи еимгəыцə агара иалагеит* (Б. Шь., Ахь.); *Анхаџ рыцəа ицкəын дызлешышыаз иахəызба ахра далагеит* (Апс. л.); *Аб ацə хышып анихəа ахəычы акьажыхəа айəуара далагеит* (Апс. л.); *Уртгыи хазы ицан, анхара иалагеит* (Апс. л.); *Сасрыкəа иахəа тгəыцəаа даақəгьежыын, агəылышыпи иареи аиқəңара иалагеит* (Б. Шь., Ахь.); *Уара уахəа кьачала сыхəда ахцəара уаламган* (Б. Шь., Ахь.).

Амасдари ацхыраагзатə каттарба ағызаареи рыла ишьақəгылоу еилоу акаттарбатə зхəа

Ацхыраагзатə каттарба *ағызаара* амасдар арғиара алагамтеи алгамтеи амырбакəа иаанарпшуеит. Уи иамоуп астатикатə форма, иахпылоит уажəтəи, ииасхəу еилкаам аамтатə формақəа рғы: *Ахəызба ахра дағуп ашьашəыр ағы дтəаны* (Апс. л.); *Ақəаңсата аура иағын* (Б. Шь., Ахь.); *Ашəаңыцəаң зегыи еилажьуп, амца рыцроуп, абылра иағуп* (Б. Шь., Ахь.); *Иашыцəа ашьха цəхəырак иқəнакын, айаа цəгьа рысын аңсра иағын* (Б. Шь., Ахь.); *Иара дтахəхəа дыцəан, арахь азхара дағын* (Б. Шь., Ахь.); *Зауркан макьана алеи-џеира дағын* (Б. Шь., Ахь.); *Кыраамта акыр-кырхəа аччара иағын* Нартəа (Б. Шь., Ахь.); *Сасрыкəа тəамџахə имамкəа аныкəара дағуп, аха иарбанзаалак шəарахк ахабар ибом* (Б. Шь., Ахь.); *Арахə агəарлара иағуп* (Б. Шь., Ахь.).

Амасдари ацхыраагзатə каттарба акəыйреи рыла ишьақəгылоу еилоу акаттарбатə зхəа

Ацхыраагзатə каттарба иаанарпшуеит амасдар арғиара антəамта. Иахпылоит еихарак аорист аформағы: *Ныгəгыи дгəырзəайəа даагылан, иғырпын дакəыйит архəара* (Б. Шь.); *Ахəычы иан даниба, дакəыйит айəуара* (Апс. л.); *Ахəычы игəамбзиара иахкьаны ашкол ахь аныкəара дакəыйит; Асы алеира иакəыйит; Лабгыи агьра дакəыйит; Хаазқəылаз ауаа анхара иакəыйит.*

Асинтаксистə амодальтə, аамтатə, ахағытə таққəа рыдагыи, ацхыраагзатə каттарба афункциа назыгзо егырт акаттарбақəа иаадырпшуеит еиуеипшыи асубиективтə цəаныррақəа:

Ахəычы иахьа ашкол ахь ацара игəампхеит; Ахəычы иан данимба айəуара, аешьра иақəикит; Абар, амра аташəара аеазнакит; Ар аибашьра реазыкарцон; Нартəа Сасрыкəа рыңсы шеикəирхаз арзара ртахымызт (Б. Шь., Ахь.); *Нартəаи дарей аибашьра иақəыркит* (Б. Шь., Ахь.); *Даргыи леин убра анхара карцеит, аңыра карцеит* (Апс. л.); *Саб Хамырза адгьылқəаарыхра нап аиркит* (Б. Шь.); *Уи аңхəыс 99-џык ауаа лыхшахьан, аха абыскак гəамйра лымбацызт* (Б. Шь., Ахь.).

Акатбарба ахыпшратә формей ацхыраагзатә катбарбақеи рыла ишыақәгылоу еилоу акатбарбатә зхәа

Убри зызбахә рхәо ахәынтқар иңха **дсымгар зуам!** (Апс. л.); Ајан ус **казшыас** ирыман, ихьчозаргыи зеггы **еицыхьчозар акәын**, аус руа-заргыи, зеггы **еицыруазар акәын** (Б. Шь., Ахь.); Ибыз **тимхыр камлеит** (Б. Шь., Ахь.); Уахь шәызгаргыи **шәтәхар калоит** (Б. Шь., Ахь.); Иахәшья еихабгыи дхәычын, аха иара дахьгараз **длырцыслартә дыкан** (Апс. л.); Уиггы иңхәыс **лхәатәы хеимјар камлеит** (Апс. л.); Абас атаҳмада хшыфла **ицкәынцәа дныкәыргартә икаицеит** (Апс. л.); Уфыцәа урцыцны **уаауазар акәхан** (Б. Шь., Ахь.); Афыстаа ант акызгыи **иафаз арахә дуқәа игар итаҳхеит** (Апс. л.); Шьыбжьон хәа **рыңсы ршьозар** акәхарын (Б. Шь., Ахь.); Ицкәын аиҳабы **ңхәыс дааигартә** дкалеит (Апс. л.); Цшыкаф-иңа Манча хайа иибаз **дикир акәын**, иикыз **дишыыр акәын** (Апс. жәл. рп.).

Акатбарба ахыпшратә-зкратә формей ацхыраагзатә катбарбақеи рыла ишыақәгылоу еилоу акатбарбатә зхәа

Акатбарба ахыпшратә-зкратә аркыынаатә форма иацны иахдылоит цхыраагзатә катбарбақәаны **атахра, азбара, ақәкра**.

Урт иаадырпшуеит, асинтаксистә категориакәа рыдагыи, асубиективтә цәаныррақәа – ауафы икаитцар иитаху, иеыззикуа ухәа уб. итц.: Амца **иацәцарц атахуп** (амат) (Б. Шь., Ахь.); Диааит, ахәычы дырбаит, уанза **исырзарц стахым** (Б. Шь., Ахь.); Ахәынтқар еихәеит абригь-абригь ауаф уңха **дигарц итахуп** хәа (Апс. л.); Ма-мышь ајан рахәшья **дигарц избейт** (Б. Шь., Ахь.); Ари еиңи абзиара рзызуз цәара акы **иртарц иақәыркит** (Б. Шь., Ахь.); Ускан Нартаа иааңсаха иказ **рыңсы ааитаркырц иақәыркит** (Б. Шь., Ахь.); Лхәыс **дизырхәарц ртахын** (Б. Шь., Ахь.); Сымфа ақыра **сыртарц стахуп** (Апс. л.); Рхәы акајара сөазыскырц **стахуп** (Б. Шь., Ахь.); Аинар-жыи, сара даеакгыи **уасхәарц стахуп** (Б. Шь., Ахь.); Сан, сөы абакоу, уажәшьята **сөыжәларц стахуп** (Б. Шь., Ахь.).

Архыпшратә формей ацхыраагзатә катбарбеи: Бзоу сақәтәаны снейуазар **исылымишарыз иказеи?** (Б.Шь.).

Амхацьыр ңыјәјәа-ңыјәјәаны атәыла иахьабалак **иахьыргызарц иақәыркит** (Б. Шь.); Саб **избейт** Стампылынза **дцарц** (Б. Шь.); Ускан **иатаҳхеит** амрагыла **даннакьарц** (Б. Шь., Ахь.); Ускан **иатаҳхеит** фаңхья ажәфан ахь **дагарц, ажәфан иайәара данкьаны дашырц** (Б. Шь., Ахь.); Нас иаалаган абгахәычы ацәа **ахырхырц рызбейт** (Б. Шь., Ахь.).

Арлахәыратә формақеи ацхыраагзатә катбарбақеи рыла ишыақәгылоу еилоу акатбарбатә зхәа

Арлахәыратә формақәа ирыцны иахдылоит ацхыраагзатә катбарбақәа **алагара, аказаара, акалара**.

Арлахәыратә формақәа ара иаадырпшуеит азхәа ажәартә тақы хада, ацхыраагзатә катбарбақәа – асинтаксистә категориакәа. Ара асинтаксистә хәфытә категория арбоуп арлахәыратә формақгыи ацхыраагзатә катбарбақгыи:

Нартаа аазқәылаз есыуаха быжьба-быжьба еы **рцәызуа иалагеит** (Б. Шь., Ахь.); Шьамханынза анышә **ијало иалагеит** (Б. Шь., Ахь.); Иашыцәа **дрыдрымкыло иалагеит** (Б. Шь., Ахь.); Ауахьад шәан, ацха **иқәымло иалагеит** (Б. Шь., Ахь.); Сасрыкәа адауцәа **драбашьуа далагеит** (Б. Шь., Ахь.); Ајаагыи иаха-иаха **иаргьейоуа иалагеит** (Б. Шь., Ахь.); Цлоу ахаңы итыңыз арфаи ауац **аанаго иалагеит** (Б. Шь., Ахь.); Ајей дызмам иқәрахь даннеилак иаха-иаха игәы **ңшаауа далагоит** (Апс. л.); Цытрак ашьтахь имахәгыи иңагыи **дыгәцара-рымкуа иалагеит** (Апс. л.); Сасрыкәа иашыцәа **дрыдрымкыло иалагеит** (Б. Шь., Ахь.); Хаи, Сасрыкәа, цәгыарак **уақәымишәкәа укам** (Б. Шь., Ахь.); Хаихәызаа **дреиуамкәа дыкам**, шәнеиңылеишь! (Б. Шь., Ахь.); Ахныкәгартә **хамамкәа хакәоуп** (Апс. л.); Ишыббо еиңи, аңхзы **саганы сыкоуп** (Апс. л.); Ари дафыстаазар хәа **дицәшәаны дыкоуп** (Апс. л.); Ах, уанацьалбейт, иахьак **иуқәшәацәгыи укоуп** (Апс. л.); Азғаб лыфны ааигәара **инеины иказаап** (Апс. л.); Арабцәа Хазартәыла иахьабашьуаз иабзоураны Византиа урт рганахь уажәазы мацк еиха **аңсейвгартә амашәа икан** (В. Ам.); Урт гәырз-шашәарз иаразнак рыеңхьаркит, **агәфьгь иагозишәа, ишыңшыи икарахазишәа** (В. Ам.); Аринахысгыи аибашьра акәымкәа, гәеизыразла аицынхарахь **ирыңхьазшәа аарбейт** (В. Ам.); Раңхья-раңхьякәа **дыбнеикишәа дыкан**, аха нас ланду Барсбит-ханым леиңицәкья ланхәа бзиа дылбо

далагеит (В. Ам.); *Иахэшъца руазэк еиҳа игэы лызтынчшэа дыкоуп* (В. Ам.); *Уи аамтэз Хамидгыи уи дааивагылеит игэалаказаара зеиңироу дырны дицхраарц итахышшэа*; Саида зназы дааигдыргэеит атахмада илеиҳээз ажэа, аха нас деиқдырғышыаа акы *деиқэнаҳэа-лазшэа даакалеит* (И. П.); *Урт ирымбазошэа карёоит* (А. Б.); *Анышэынтрақэа ирывсны рёанынарха, Иаса даатгылашэа иуит* (Алашара).

Азааигэаратэ ркынаатэ формей ацхыраагзатэ катдарбей рыла ишыақэгылоу еилоу акатдарбатэ зхэа

Азааигэаратэ ркынаатэ форма иара ахала азхэа азаарцшуам, ацхыраагзатэ катдарба ацымкэа. Абас ишыақэгылоу еилоу акатдарбатэ зхэаёи азааигэаратэ форма иаанарцшуеит арёиара хада, насгыи асубиективтэ модалытэ тцакы. Асубиективтэ модалытэ тцакала иаарцшхоит ажэахэа ахёоу атцаки атцабырги реизыказаашыа цкыа инагзаны ишизымдыруа. Ацхыраагзатэ катдарба иаанарцшуеит амодальтэ, аамтатэ, асинтаксистэ тцаккэа:

Арабцэа *Хазартэыла иахьабашыуаз иабзоураны Византиа урт рганахь уажэада мацк еиҳа аңсеивгара амаишэа икан* (В. Ам.); *Урт гыириг-шашэаз иаразнак рыгёхьаркит, агёгыгь иагазшэа, ишыишыз икарахазшэа* (В. Ам.); Аринахысгыи *аибашыра акэымкэа*, гэеизыразла аицынхарахь ирыпхьазазшэа аарбеит (В. Ам.); *Рапхьа дыбнеикушэа дыкан*, аха нас ланду Барбит-ханым леиңицкыа ланхэа *бзиа дылбо даакалеит* (В. Ам.); *Иахэшъца руазэк иаҳа игэы лызтынчхазшэа дыкоуп* (В. Ам.); *Уи аамтэз Хамидгыи уи дааивагылеит игэалаказаара зеиңироу дырны дицхраарц итахышшэа* (В. Ам.); Саида зназы дааигдыргэеит атахмада илеиҳээз, аха нас деиқдырғышыаа акы *деиқэнаҳэалазшэа даакалеит* (В. Ам.); *Урт ирымбазшэа карёеит* (А. Гогёуа); *Анышэынтрахь ирывсны рёанынарха, Иаса даатгылашэа иуит* (Алашара); *Урт рыччабжэ уажэы иаҳауаишэа игэы иабоиит* Сасыкэа (Б. Шь., Ахь.).

Еилоу ахыызтэ зхэа

Еилоу ахыызтэ зхэа шыақэгылоуп ахыызтэ хётеи ацхыраагзатэ катдарбақеи рыла. Ахыызтэ хёта иаанарцшуеит азхэа ажэартэ

тцакы хада, ацхыраагзатэ катдарба – асинтаксистэ категориакэа. Еилоу ахыызтэ хёоу ахыызтэ хётаёи иахпылоит ахыызкатэ формақэа, аказшыарба, ахыызцынхёра, ацхьазара хызы уб. итц. Цхыраагзатэ катдарбақэаны урт ирыцлоит *аказара, акэзаара, амазаара, акалара, акайара*. Ара асинтаксистэ категориакэа ацхыраагзатэ катдарба акны мацара иаарцшуп.

Ахыз аиагаратэ формей ацхыраагзатэ катдарбей: *Абарт аңсыз-кцэа хылапшыс дрыман аҳэынтрақар ица* (Апс. л.); *Атакаажэ амрей амзеи реиңи дкапхо арпыс данылба, цыашыахыс икалцеит* (Б. Шь., Ахь.); *Ахычы иарбанзаалакгыи акгыи хыас икаимцеит* (Б. Шь., Ахь.); *Ашытахь даеазы пхэыс дааигеит* (Б. Шь., Ахь.); *Сара абри акалакы иаланхо зегыи гэрагас срымоуп* (Апс. л.); *Уара уқара мацуп, аха еицырдыруа хайаны укалеит* (Б. Шь., Ахь.); *Нартэа ртаца Зылха лцара зназы уиакара хыас ирымкит*, аха данцаза *хыымзгыс ирыпхьазеит* (Апс. л.); *Ианду ахакимпхыс еиёамс ззырхэо* Барсит-ханым лоуп (В. Ам.); *Уи апхыс ахтынраёи майуфыс дкарцеит* (Апс. л.); *Акытарахь шэкылыргар, хэмаргас шэкарёан* (Б. Шь.); *Кадыр ижэқэа руакы затэс иман* (Апс. л.).

Ахызи ацхыраагзатэ катдарба *акэзаарей*: *Иара уаё гэакк, уаё гарк иакэын* (Апс. л.); *Санду пхыс шэпа-жэпакы лакэын* (Б. Шь.); *Сан Сатаней-Гэашыа лакэын* (Б. Шь., Ахь.); *Нхаё гарк иакэын Кэаса* (Апс. л.); *Ах ипха сирзак лакэын* (Апс. л.); *Уи акэын Сасыкэа гыиришагас имаз* (Апс. л.); *Азгэб гэлымцэахк лакэын* (Апс. л.); *Анцэа ишиҳэара дыбзиахэа дыкоуп* (Апс. л.); *Лыгажэыки тцакэажэыки ыкан, хыык аңацэа рыман* (Апс. л.); *Агэыбжэанытэ уаё аашыак иакэын*, аиҳабы *цкэына еиламгылак иакэын* (Апс. л.); *Уи тахмада кыаёк, еи-хасыкэк иакэын* (И. П.); *Сукар Андарбуа макыана иуафыбжарагыи дымнеицыт, уаёи лахёыхк иакэын* (И. П.); *Айхэатэаны даагылт хызык аёи, уи Сасыкэа акэын* (Б. Шь., Ахь.); *Нарткыи инхоз ауаа зегыи уи ауаа ргэи ртынчыи ицэан. Фыца ауаа лацэеихышь карёомыт, урт Сатаней-Гэашыей Аинар-жыи ракэын* (Б. Шь., Ахь.).

Еилоу азхэа шыақэгылазар калоит ацынгылей ацхыраагзатэ катдарбей рыла: *Иубап таацааракгыи зхэатэи еиқэымшиэо, еиқэ-гэамцэа, ари атаацаара ус икамыт* (И. П.); *Алхас изырхэаз аехэапхыз дааигдыргэан, длахёыхза даакалеит* (И. П.); *Арахь сара аеакала сыкан* (И. П.); *Изамёа иадкылаз ичабра каншыза икалахьан* (И. П.).

Атрибутивтә жәеидхәала еилоу ахьзтә зхәа апозициаҕы иа-нахпыло ыкоуп: Аңсны иаазаз Абатҕаа, **дхайа зьеоҕын** иаамтала (И. К.); Уртқаа зеггы башоуп, уи **дуаф қыоуп** (Апс. л.); Ажалар рзы **иаамтҕа цэгъан** (Апс. л.).

Азырха

Азырха азхәа хаҕыла, хыпхьазарала, классла хадара азто, ахәоу ашьаҕа иахәтаку, азхәаҕы объект хаҕытә цынгылала иарбоу иахәдоу хәоу хәтоуп. Азхәаҕы арбашьала икоуп ипиоу азырха, ипиам азырха. Ипиоу азырха азхәаҕы иарбоуп «Д» ариад иатәу объект рба-гала, настгы уи арбага иааннакылоит актәи апозициа: *Ан ахәычы д-лаазоит*. Ипиам азырха азхәаҕы иарбоуп «Л» ариад иатәу объект рбагала, иааннакылоит уи афбатәи апозициа. Ипиоу азырха хпы-лоит азхәа еитатцуа акатцарбала ианаарцшу, ипиам азырха – азхәа ахаҕырацәа змоу еитамтцуа ма еитатцуа х-хаҕык змоу акатцарба-ла ианаарцшу: *Сара Астҕанда с-л-а-цаажәоит*. Азхәа акатцарба еитамтцуа х-хаҕык змоу акатцарбала иаарцшызар, ипиам азырха аобъекттә рбага иааннакылоит афбатәи ахпатәи апозициаггы: *с-у-з-а-ңхьоит; с-у-з-л-ацәажәоит*.

Азырха аарцшхоит хьызкала, хьызцынхәрала, иара убас иар-банзаалак аматәартә тҕакы зтаны ахархәара змоу ажәала: *Анхациа итаргалоит аеафара*; *Зина и-л-раиәоит ататҕын*; *Алоу-иңа Шьар-дын ионы иаанкыланьы иман хәфык-фөык амайүцәа* (Б. Шь.); *Ара икоу збап хәа дынкылсзар, хәагдыжыла дҕах дҕахдоуп зҕаб ссирк* (Апс. л.); *Уи икаиңон иираньы иказ асаби игара* (Б. Шь., Ахь.); *Уаха иираньы иказ асаби* зынзаск даеакала дылбон Сатҕанеи-Гәашыа (Б. Шь., Ахь.); *Лымз ааигәахо ианалага, Сатҕанеи-Гәашыа иираньы иказ лычкәын хәыч иматәа* лырхиеит, изылзахит акәымжәы, астәы лсит, илгыбт, илхәеит (Б. Шь., Ахь.); *Лычкәын иматәа* захны акакала ишьтылх-уан. *Рацаак дадымхалакәа изынматәа еиқәцаб изахны иныкналхаит* (Б. Шь., Ахь.); *Аинар-жыи имахәҕа* деигзом, *ижьахәа* деигзом (Б. Шь., Ахь.); *Аҳах, иуусым* уаламцәажәанишь! (В. Ам.); *Аслан бафыи иалхыз акәардә* ҳарак дықәтәан аҳкәажә (В. Ам.); *Игараз рысабиггы дааизхәыцит* (В.Ам.); *Асасцәа* шәырҕыл, *асасцәа* – ахтынра афнуїка азәы ибжыы ҕарыхәйәаза иаагеит (В.Ам.); *Агәашәхышьцәа агәашә*

дукәа нак-аак иаадыртит (В. Ам.); *Аңсышәа раҳауама уара ? – ираң-гыланьы иааз ачкәын* азә диазцааит (В. Ам.); *Хара хбызшәа* зеггы иреиҕуп (В. Ам.); *Маҳара зуаз иашьейиҕыбгы афны ашьтахьтәи ауа-даҕы ифызцәа, иқәлацәа* икәагза иацаажәо дрылатәан (В. Ам.).

Ахәоу ашьаҕа аитцыхразы, аинформация арбары ххы иахархәо ахәоу хәтақәа

Ахәоу ашьаҕа аитцыхразы, аинформация артбааразы ххы иахархәоит ахартәаага, ахәаакәтца, аҕагылазаашьақәа. Арт зеггы досу рхатәы синтаксистә тцакқәа раарцшраҕы хадара руеит, еиба-псахзом.

Ахартәаага

Ахартәаага азхәа арҕиара зызхоу, излакало, иззыкало, иахьынтә-кало ухәа реицш икоу асинтаксистә тцакқәа назыгзо, азхәаҕы об-иекттә хаҕытә цынгылала иарбам, азхәа аидыларатә жәеибаркыра-ла иадхәалоу хәоу хәтоуп. Ахартәаага еснагь ашьтынгылақәа ацааи-уеит.

Анацьалбеит, изакәытә гәырҕара дуузеи уажә иахьнеиуа ахтын-раҕы икалараны икоу – еиҳарак иины игароу аҕеи иаб иашыа – аңсха Леуан изы (В. Ам.); *Иааз асасцәа дахьқәа раҳатыр азы* аныхәа ду-калараны икан (В. Ам.); *Аңшәмацәа еилыркаашаз бырзен бызшәала* ацәажәара дналагеит (В. Ам.); *Иара иаазараҕа ацәабаа збо* рзы жә-еык ааигеит (В. Ам.); *Уи ихәеит жәларык заазахьоу агарала* изҳарц-ранду Барсбит-ҳаным ишьтылху (В. Ам.); *Иубартә икан ицъымшь* хәычқәа, *иҕынйа*, аиқәара аазхылоз рыла иабацәа, иабдуцәа рахь еиҳа-дишыказ (В. Ам.); *Иахәшыа лабхәа ацҳаражәхәафцәа рыла* уаанзаггы акырынтә изааицҳахьан, уааир, ҳаибабар цәгъам хәа (В. Ам.); *Барцыл-хан зеиңш камло еггыкам хәа ишьтыхыз аибашыцәа рыдаггы* быжьоу-аак иарҕажәафцәа ицуп (В. Ам.); *Иишәыз ашәарахцәақәаггы еиҳа аҳ-са рыматәа еиңшын, цъаз кәынала* ирхиан имака кьақьак икәныз (В. Ам.); *Иара Ахан-иңа ихатәггы усшәа деилахәоуп, аха хыла-разныла* еилыбзаауеит, еилакәалкәацәуеит ицыгцәа хылҕа...; *Аңша еиңхьба-*

ны икан, уи адаггы шыта **апрақаа рыла** ацара аҥахымызт (В. Ам.); Цабыргны, **уи азы** дагыаит иара (В. Ам.); Аддахьынтә **хазар быз-шәала** аицәажәашыҥыбжықәа илымха иаатасит (В. Ам.); Дара рҕы ус абакақаа рыргылар **асыпхахә иалхыз** рыда ускак иаңшырымгацызт (В. Ам.); Дара зеггы **кыц қаңшыла** ихыбын (В. Ам.); Рыбла иабаз рҕы ирзархәомызт, убыскак зеггы ҕыцбарахын **дара рзыхәа** (В. Ам.); Аибашыра иказ **Мата ида** аҥаацәа зеггы афны хакан (Б. Шь.); **Хҥаа-цәа зеггы рзы** имышмыждаеиқәаиҥахеит уи ами (Б. Шь.); Хаштаҕы уара уеыжәйра **абарт зеггы хзы** насыҥуп (Б. Шь.); Уи аҕны **уск змаз ида** амиа аеҳәыйра уадафын (Б. Шь.); **Шәара шәыкнытә** сара акым-зарак сҥахым (Апс. л.).

Ахәаакәтә

Ахәаакәтә азххәаи, азырхеи, ахартәагеи злаарпшу аматәар-кәеи аматәартә тҕакы злоу аилкааракәеи рказшыақәа аазырпшуа ахәоу ашыта иалам, ахәоу иаанарпшуа аинформация артбааразы ххы иахархәо ихадам хәоу хәтоуп. ¹ Ахәаакәтә иаанарпшуа аказшыа иатданакуа акыр итбаауп. Уахь иатданакуеит аматәар апшшәы; аҕама (ахаа, аша, атҕытҕы); апшзара; иахьатәиу, ианыкәтәиу, иара убас аматәар афизикатә кәзшыақәа: ау, акьаҕ, ажәпа, атҕа, акьакьа, атата, аҕаҕа, акәымпыл, ашәпа, насггы аматәар злыху, изтәу, иара убас ирацәаны аилкаарақәа.

Абарт ачыдарақәа раарпшразы ахархәара амоуп аказшыарба, аха ахархәара роуеит егырт ажәахәа хәтақәаггы: ахьызка, ахьызцын-хәра, апхьазара хьзы, алахыра уб. ит.

Ахәаакәтә ихәаакәнатцә ажәеи иареи еидхәалоуп еихарак апо-зициатә жәеибаркырала. Убри иаҕырпшны ахәаакәтә шоит фбаны: иапынгылоу ахәаакәтә, иашьтанеиуа ахәаакәтә.

¹ Ахәаакәтә ахәоу ахадаратә хәта анафсггы, иахцылоит аинфиниттә еица-ирақәа реилазаараҕы, аха уи хазы хәоу хәтаны ипхьазаам, избан акәзар аинфиниттә еицаира хәоузам, ахәоу ахьыкам ахәоу хәтаггы зыкалом. Иш-дыру еипш, аинфиниттә еицаира ишеизаку хәоу хәтак афункция нанагзоит. Иаххәап, **Ааигәа** идыргылаз афн ҕыц аҕы саннеи ишылашыцара илашыцахьан. Ари ахәоу аҕы ахәаакәтә ҕыц (афн ҕыц) хазы хәоу хәтаны ипхьазаам, иара злоу аи-цааира ишеизаку аамтарбагатә инфиниттә еицааироуп. Этҕаарак атак анаҭоит – Ишылашыцара илашыцахьан ианба? **Ааигәа** идыргылаз афн ҕыц акны саннеи.

Иапынгылоу ахәаакәтә ихәаакәнатцә ажәа иапынгылоуп; иашь-танеиуа ахәаакәтә ихәаакәнатцә ажәа иашьтанеиуеит.

Иапынгылоу ахәаакәтә аарпшхоит азыкашыатә кәзшыарбақәа рыла, хьызкала, хьызцынхәрала, алахырақәа рыла уб.ит. Иашьта-неиуа ахәаакәтә аарпшуп еихарак ахаташыатә кәзшыарбала. Ара ххы иахархәоит иара убас акатцарбатә шыатақәаггы.

Ахәаакәтә аарпшышыақәа Иапынгылоу ахәаакәтә

Иапынгылоу ахәаакәтә аарпшхоит:

1. Азыкашыатә кәзшыарбала: Зауркан цәгьа дааҥсаны дызлаказ ала **иахьатәи** хәицәажәара маншәалахоит хәа сыкамызт (Б. Шь.); Ихәда иахарцәз **ахьтәы** цьар, **ахьтәы** йҕаггы иарггы инапала иаагәеи-теит (В. Ам.); Абар **иахатәи** сыҥхыз, – ихәеит гәаныла Рамзыц (Б. Шь.); **Анкьатәи** сфыза Дырсын аибашырахьтә деибганы дхынхәызар? (Б. Шь.); Убри хәзлацәажәо аамтә аҭоурых анысҕоз, **Аңснытәи** ах **ускантәи** иҭагылазаашыа аилкаара иахәоз сҕыхьашәеит **лондонтәи** агазет **«Таимс»** акныцәкьаггы (Б. Шь.); **Аңснытәи** ах иҕынза иааф-уан абарт ажәабжә бааңсқәа (Б. Шь.); **Анкьатәи** сылшара сьмам, сажәит, уажәшыта схәарехеит (Б. Шь.); Цьоуку-цьоуку **аҭыңантәи** аамстцәа хазы-хазы ахрақәа ирымаз рцәызыр хәа ишәон (Б. Шь.); Абас сҭаацәа маҭ-сачк ирзаанханы иказ **аҕыхәтәантәи** русқәа ирҕын (Б. Шь.); Аублаақәа рыҥсҭазаараҕы уи **ажәытәзатәи** адин иацыкан ақырсианраггы (Б. Шь.); Аңсуа ажәа «аныха» **ақырсиантә** динхәйа-ра афункциақәаггы шыҥнахит (Б. Шь.); Уаскьаны урыхәаңишы сахқәажә хамтас илзааитиқәаз: аа, **цьамтәылатәи** ауархал хәба-бақәа, **ахьтәы** лымхарыфқәа, **аразынтә** напхәйақәа! (Б. Шь.); Уардаа аҕылон **ааҕынтәи** аҕьажалар рныхәа – Маи акы (Б. Шь.); Аиҳабыра реилатәараҕы **Галтәи** ача зауади, **Акәатәи** аконсервтә цехи, **Гәдоу-тәтәи** амашынақәа **рыгхәкайартатә** зауади ркны иажәыз амару-гақәа ашәкәы раныхразы азин кәрҕеит (Апсны); Аҭахмада иаҥхәа иаагылт ф-уадак аманы, ашыака кьаҕқәа зйагылаз **агәтәы** фны (Б. Шь.); Заур икаба зҭакнахаз **асаркьатә** шықаң дынҭаңшын, аҕыба иаатихит Саида лпатрет (И. П.); Алоу-иҭа Шьардынгы **баатәы**

онык изгыламызт, **ахьатэ** гәы иалхын исасаиртә кәасқыа (Б. Шь.); Анышә ийкәрааны азҳара иафын **аңхьазатәи** ааңын шәтәышкакачқәа (Б. Шь.).

2. Хьызцынхәрала: **Уи ижакьа** инацәкьарақәа алархәмаруа, иаңхьа атзыварахь цьара иблақәа кыдхалон (Б. Шь.); **Артј адгьылқәа** иахьагьы аңсуатә-асазтә-абазатә-аубыхтә-адыгатә ржәытә хьлїшьтәрақәа рыжәлатә хьызқәагьы рыххаланы икоуп (Ацсны); **Иазгәартәхьейт уи азақәан** еилазго... административтә тәкңхьықәрақәа ишырқәы-ришахо (Ацсны); **Уи ахьы ңица** азганк афы улаңи адымхалар залишомызт ажәытәзатәи баа хьѿѿырак (Б. Шь.); **Уртј абарелиефқәа** Севастопольтәи аурыс драматә театр атјзамцқәа дырңицоит иахьагьы (Ацсны); **Ари ашәкәы** Патыхә уажәраанзатәи ипланқәа зегьы еиланагазшәа ибеит (И. П.); **Абартј ажәақәа** мыткәман иҳәозшәа акәын ишсаҳауаз (Б. Шь.); **Убри ахьатә гәтәы фны** афы ауп иахьымѿаңысуаз аїыхәтәантәи аублаақәа реизара (Б. Шь.); **Артј атыңқәа** рфы Селим-ңашьа уажәадагьы дааихьан (Б. Шь.); **Уи ақалақь** ду афы сыуа дыкамызт, стәхы дыкамызт (Б. Шь.); **Сара сгара** гара еиңшымызароуп (Б. Шь., Ахь.); **Цьоуuky-цьоуuky арңарцәа** ибзиан реанеилархәалак, аеы бзиа ианақәтәалак, рқазышәқәа хәычык иахнаңауан (И. П.).

3. Хьызқала: Ишдыру еипш, аказшьарба ажәытәза ажәахыр-ѿиаагатә суффиксқәа амазамызт, иахьагьы ахәташьбатәқәа ирымазам, ахьызқәа ажәейдхәалафы ахәаакәтәа апозиция ааннакылон, уиала инанагзон, иаххәап, азыкашьбатә қазшьарба афукнция. Иахьагьы иахпылоит ахьызқәа азыкашьбатә қазшьарба апозицияфы рбагада: абырфын касы, аласа қлаңад, акәмызцәа хьлңа, ақьармыт фны. Абас ишыақәгылаз ажәейдхәалақәа (ахәаакәтәтәқәа) еилаланы еилоу ажәақәа анхәртөзгьы ықан: аихамѿа, аддәызба...

Ачаландар иаанагоз аидара **ерманы туцьарк** итәызаарын (Б. Шь.); **Ачашә дгьыл** шәахтәоит хәа цьоук ржәейт (Б. Шь.); **Хчаландар ңыза** цьара дыррак имазар акәхарын (Б. Шь.); **Аххьа кәадырқәа** кажьны ишьтәххит акьахь (Б. Шь.); **Атәым дгьыл** афы анцәара рзыңшыи (Б. Шь.); **Атырқә султан** хрыцҳаишьоит... (Б. Шь.).

4. Аңхьазара хьзала: Аѿбатәи ашкол, ахәбатәи афны, ажәабатәи акласс.

Быжьѿык аишьцәа, цәбалтәи санишьцәа рыңсы тәгәышьазаап (Б. Шь.); **ѿыцьа арңарцәа** аахадгылан, дѿадыргылан, дыргәагәо агәара-бжьара дныбжьаргалт (Б. Шь.).

5. Адхаларатә еизықазашьала: (Ара адхаларатә тәкы аарпшхоит «Л» ариад иатәу ахафьтә пынгылақәа рыла. Урт тәкыла ахәаакәтәа иадхәалоуп, аха иарбоуп ахәаакәнатәфы): **Сара сееиқәа** цырцыр агәра нахәйаны иаатызгеит (Б. Шь.); **Издыруада, сара сабацәа, уртј рабацәа** ирызхьмхуа гәнаҳа дук рухьазтгьы (Б. Шь.); **Сашьей сарей ххы ақәахцарц** хәзбеит **Цьунеи Кәынеи** рлахьынңа (Б. Шь.); **Хамырза** илықәыршәны **Алоу-иңа Шьардын** иахтңыка дцеит (Б. Шь.); **Сара Дырғәын иаб иашьа иңа** соуп (Б. Шь.); **Уара узустәада, Маанаа рхәаиша** икарңсоз иаазаз арыцҳа (Б. Шь.); **Уи изымхеит** меигзарах икаиршхьаз **ажәлар ршьа** (Б. Шь.); **Иааит** зегьы хәззыңшыиз **ахәйца иаамтә** (Б. Шь.); **Абар** фынѿажәа шықәса инрейхауп лахьынңала **сабацәа ртәылафы** аҳра снапы ианижьтәи (Б. Шь.); **Абас** далгеит **Хамытбеи Чачба иажәабжь** (Б. Шь.); **Алоу-иңа Шьардын ицъыба** иаатигеит еиқәайәаза цигар рхәык (Б. Шь.); **Ахәынтқар иеинралцәа** арака уаҳа нхашьа хәртөм (Б. Шь.); **Асултан иғба** еигрыкка дүқәа аублаакәеи, асазқәеи, ахчыңсааи Тьырқәтәыла агафәхь изхьыргеит (Б. Шь., «Асар рымѿа»).

6. Алахәырала: (Алахәыра иҳәаакәнатәо ажәа ианапынгылоу еиха ицсабаратәуп, аха уи иашьтәнеиуазаргьы қалоит): **Рамзыц иѿызцәа** ирзымбатәбароуп **инымцәазо акаршәра** иқәланы иахьцо (Б. Шь.); **Саб** избеит хәхәыңҳа илымҳа акнынза инеигарц **хьықәишәаз арыцҳара** (Б. Шь.); **Ишәзалырхьыц ртәхуп ирейгьу адгьыл** (Б. Шь.); **Абас сахьнанамгацыз ақалақь** саалахеит (Б. Шь.); **Еилыблаа-еилыблаауаз** амра акыр интәгыалахьан (Б. Шь.); **Ажәа «Бытҳа»** иахьа иахнарбоит жәларак зцәныхәоз анцәахәы, нас уи ахьтәаз **итәм-базо азыхь** азааигәа ахәы ңица – ацқьа тьың (Б. Шь.); **Ирхәоит еилкаам ңстәык** асахьа амазшәа (Б. Шь.); **Бытҳа ирейгьу хәы ңицак** афы иртәаны ирымоуп (Б. Шь.); **Уаңхьака умѿа узқәыло** анузымдыруа дыиңарыцҳахо ауафы мыжда? (Б. Шь.); **Хишьапы нықәхаргылеит иахзыңшымыз агафә** (Б. Шь.); **Хашьтәхь изхьыңыз асазқәа** ирыхьыз уасхәап, дад, Шәарах (Б. Шь.); **Илықәишәоу сеидру Ленинграднтәи асалам илзыѿыиз** (Б. Шь.); **Аублаа тәыла** еиуаз ауаа назақәа **ар раишәа** хәо иааиуан (Б. Шь.); **Асыс зыбыиз хааз** ианызгьы иацәеит, ианымызгьы иацәеит (Ажәапқәа); **Ала имтәаз фатә** рхак иахәхәит (Ажәапқәа).

7. Асуффикс -га ала ишыақәгылоу хьызқала иаарпшу: **Аибашьы-га машьынақәа** еишьтәгыла ирывсны ицон (Ацсны); **Айаѿцәа** ирыртеит **арцәага иәкәқәа** ("Ацсны").

Иашьтанеиуа ахэаакэтца

Иашьтанеиуа ахэаакэтца аарпшхоит:

1. **Хаташьатэ кэзшьарбала:** Алага-фага **агыма хаа** икызар акэхап (Б. Шь.); Уи Каир ақалақь иаланхоз, **амал гэгэа** зымпыңақыз Қырым ефенди иакэын (Б. Шь.); Слахьынңа **алахэа еиқэайэа** иафызха саашьтңааны Тырқэтэыла снаагеит (Б. Шь.); Иагьа-раан сыңсраны сыхдырңахьан урт **ахаиуан гэгьтбаакэа** (Б. Шь.); Ус иатәххеит **слахьынңа лахьеиқэайэа** (Б. Шь.); Иыхлеит **аңта еиқэайэа** дуқэа, Амра мңарс ирыма ицеит (М. Лак.); **Агэырфа бааңс** иман Ислам (Б. Шь.); Аха уи атэартәхь имнеикэа, ижжаза **аишэа еиужь** ахь ағаанахеит (аныха) (Б. Шь.); Рацэак набжьамкэа **еыхэа иайэак**, ашьхынғылара дуны, азара еифахаа анаара дэы иайэа иағағыланы ахэра ишафыз ибеит (Б. Шь.); Иңашашо **еыхэа иайэа харақь** иакэыз акэадыр ашькылқэа ркьафны дантэалан, **ихазы-ртәра хышқэа** хьашаңаша **акэымжэы шкэакэа** ишэын, абырфын **хтйрңа шкэакэагэы** изқэа икыдыршэылан (Б. Шь.); Гьырғал Чач-ба дцэажэаф кэзан, иаацэыригеит **амфа ркьафэа** ажэабжь лахфых (Б. Шь.); **Ижакьа еиқэайэа** игэышты ылықэсуан (Б. Шь.); **Хажэыңха бзиахэ, хгэыгыртңа ду**, уара адунеи ушықэу сара сыңсааит (Б. Шь.); **Аамтңа бааңсык** хтәлеит (Б. Шь.); **Ахтын дузза** уаф дахзамкэа иишәкалеи?! Базхэыцишь, да, **харфаш ссирқэа, хабна ңиэақэа, хашьха еилаарцырқэа** абарт зегьы кажьны хазлацарызеи? (Б. Шь.); Ханынаңи, хараза амшын агэы еифыцэуа, х-еибашьыга **зба дуқэак** алада иицоз аабеит (Б. Шь.); Иахтны ихаицэеит уи уажэы ааигэа Родос **еидыслара гэгэак** шыкалаз, **авизир ду** идцала **адгьыл дуи адгьыл бжьахеи** реитәнеиаира шаанкылахаз (Б. Шь.); Афаитонхьча иааигеит **чыкьмаңьа ңиэак** (Б. Шь.); Акармаңысгэы абра изахэарызеи **аишэа хаа** (Б. Шь.).

Имачны, аха знызынла ахаташьатэ кэзшьарба ихэаакэнатцо ажэа иапынгыланы ианахцыло ыкоуп: **Аоныка рфаархеит еиқэайэа матэала** еилахэаз фыңа ахэсақэа (Б. Шь.); Ашьыбжь агэазы хэыц еиқэайэа зламыз аңьма шьтэақэа шьны, ргэи ргэайэеи арасайэы иа-хаңаны, **шкэакэа матэала** еилахэаз хныхаңааф Соулаң иаанкыланы хәңхьа дааины даагылеит (Б. Шь.); Абас еиңи **афыц мфа** анылара иа-накэызаалак имариам (И. П.).

Зынза имачны, аха иара устгьы ахэаакэтца атыптэ тагылазаашьа анхэаакэнатцо ыкоуп: **Барцьиль Барцьигиустан иаргьажэацагэы иаргьы ахьнаргаз афны** амшын ахықэанцэа игылан (В. Ам.).

2. **Каттарбатэ шьатала:** Асыс **мкаа**, ауафы **ааңса**, ажэ **киа**, ае **кэар**, амгьал **мцаа**, абыстә **хьаса**, аңла **еицакьа**, ауафы **гэца**, анхафы **нанамга**.

Ацшьы

Ахэаакэтца изыдхэалоу ахьзи иареи еилкаарак аадырцшу-азар, ахьз, азанаат, аказшьақэа, еиуеипшым аизыкэзаашьа хнарбозар ацшьы хэа иашьтоуп: азлагарахьча **Басиат**, ауасахьча **Еснат**, аазаф **Мариам**, аишэахэаф **Батал**, Алиас иңха **Камаңыч**, ауафы **лахфых**, агазет **«Ейцаңьаа»**, аишьцэа **Цьати Цьанхэати**; **Барсбит-ханым ахакан хайамңхэыс еишамс** лоуп (В. Ам.); Дара зегьы ирдыруан **абла шамшам**, **ахцэы қамыз Цьарымхан** дыбна-ланы лхаңацара...(В. Ам.); Хазартэыла ду **ахтнықалақь Итиль** ахы-аңыхэа зегьы иналафит **раҳ-рхакан Барцьил Барцьигиустан** нхыңка имңарсны иргаз иахэшьа **Цьарымхан** ңа длоуит хэа (В. Ам.); Иахьа ашьыжьза **ахакан-ахкэажэ Барсбит-ханым** рахтынра ду дныфныс-аафнысны ишеибаку зегьы еимылдеит (В. Ам.); Хаскьынк цьара имыркэацакэа, **ани агызмал** анс имцакэа (Б.Шь.); Ифыз-цэа има храк днафалеит **Хмыч шэарыцаф-ныкэафы** (И.К.); **Гьыч Мказ** агьычцэа дрылабжьон (Ажэаңка).

Атагылазаашьа

Атагылазаашьа еиуеипшым атагылазаашьатэ еилкаарақэа рыла азхэа хэаакэызтцо, ахэоу ашьата иалахэым, ахэоу ашьата аитцыхра-зы ххы иахархэо ихадам хэоу хэтоуп. Азхэа арфеиара хэаакэна-тцоит уи акалашьала, иахьыкало атып ала, ианыкало аамтала, ака-лара мзызс иамоу ала, арфеиара шака мчхара аманы икало ала уб. итц. Атагылазаашьа азхэа иадхэалоуп айдыларатэ жәеибаркырала. Иаарпшхоит уи цынғылала, хьызкала, апхьазаратэ хьзала, лахэы-рала, арлахэырала уб. итц.

Акалашьатә тагылазаашьа

Акалашьатә тагылазаашьа иаанарцшует азхәа арфеиара амѡа-
бысшыа ишыкало, излакало. Зтаарақәас иаанахәоит **ишца? изла?**

Еилахәоуп урт **кәымжәыла, кабала** (Б. Шь.); **Зны иаатгыло,**
зны иқәасқәасуа, Аҕыхәа акәзар **асаара ишьтасуа,** Ыбара ишнеиуаз
бгахәычык, Абна ахьынтә иахаит бжык (Б. Шь.); Абга па **тарпеи-**
тарпеиуа, Абла цәгыа **кәеицеи-кәеицеиуа,** Абгахәычы **аңсы заны,**
ал ахь ицоит **икәырны** (Б. Шь.); Урт аңсҕазаара бааңс сызтәшәаз
мчылаіәкьа иснарҕоз роуп (абызшәақәа) (Б. Шь.).

Акалашьатә тагылазаашьа аарцшышьақәа

Акалашьатә тагылазаашьа аарцшхоит акалашьатә цынгылақәа
рыла, арлахәырақәа рыла, аелемент **-и** ала ишьақәгылоу атагыла-
заашьатә (аинфиниттә) катцарбала.

Аеыѡ-еыѡхәа иеага дәықәйѡ, **Ахәыжә-хәыжәхәа анышә ры-**
гәзо, **Иваргыла иңацәа хәы,** **Уа** дҕарашәон анхаѡы (Б. Шь.); **Дук**
камлазшәа, **Цыбаала, ңыбаала,** **Иааит лыңхала,** **Амш ахала** (Т.
Аңь.); **Мчыла** исмоушаз **Соуит хаала** (Т. Аңь.); **Ахьхәхәа** иахьлеиуаз
азыхькәа, **Ашәтқәа** рыфѡы уахьашьуаз, **Еилкаашьа** змазамоуп шьта-
зыхәа, **Абрака** зны абаҳча ишышәтүаз! (Т. Аңь.); **Ауаѡы** дахьынзәкоу
мрайҕас дыңхозароуп, **данҕсуагыи** **мрайҕас** дыңсуазароуп (Ал. Л.); **Цыс**
иайәак хәынҕәрак еиҳамкәа, **Ашәа** ахәоит иагәаңханы (Т. Аңь.); **Иаур**
хаала, **мамзар мчыла,** **Хара** иаагароуп хазтҕачы (Б. Шь.); **Нхаѡҕас**
кыру, **аамсҕайҕас** крыф (Ажәаңка); **Ачымазаѡ** **хәишидтәалаз ака-**
рақәа иаахаршеит; **Цәгыала** иааиз **цәгыала** ицоит (Ажәаңка); **Амра**
ссируп атәшәамтәз, **Абла** ахьышәахәа тҕыңхоит. Атәшәамтәз,
атәшәамтәз **Амра акалшәа** игәыкхоит. **Имариоума** зегьы рзыхәа,
Иахьа хәлаанза абылра? **Имариоума** нас **ашышьыхәа** Зегьы ааныжь-
ны ацара? (Т. Аңь.); **Раңхьа** снагыланы сдәықәлеит сыңсадгыл ахь.
Хаала иамур, **мчыла** халаган (Б. Шь.); **Айыхәтәантәи** ахәылбыхаз
урт снарҕәйдңшылеит **зынзак даеакала** (Б. Шь.); **Гәытҕыгьҕаала**
дныхәон хныхаңааѡ (Б. Шь.); **Аублаа** тҕыңхацәа закаѡы **мчыла** **мшын-**
гәыла иааргахьааз арахь (Б. Шь.); **Шьапымшла** сшыаҕа еихызгон иахьа
(Б. Шь.); **Хатә** **цәбаала** иаахрыхуаз ххәы хәхатәаны иѡо хәаиуан

хара атәацәа (Б. Шь.); **Мѡада,** **иштрада ишьтхысаа** инеиуеит са
срашь саманы (Н. Б.); **Нас азәазәала,** **ѡыцәа-ѡыцәала,** **хѡы-хѡыла**
хныха хамҕагыланы тҕоуба аауеит (Б. Шь.).

Атыпрбагатә тагылазаашьа

Атыпрбагатә тагылазаашьа иаанарцшует азхәа арфеиара ахьым-
ѡапысуа атып, ахырхарта, ахәаақәа. Зтаарақәас иаанахәоит **Иаба?**
иабанза? иабантә? Атыпрбагатә тагылазаашьа аарцшхоит атып-
рбагатә цынгылақәа рыла, хьызкала, атыпрбагатә элемент **ахь** ала
ишьақәгылоу атагылазаашьатә (аинфиниттә) катцарбала.

Айлақәа руак **ашыбапәы** атәартә кәйан (Б. Шь.); **Анышә** мардуан
ала хәѡхалан **аѡны аңхьа** хәагылт (Б.Шь.); **Уажәааны** ачаландарқәа
мрагыларакәа ииасуеит (Б. Шь.); **Алоу-иңа Шьардын иѡны** иаанкы-
ланы иман хәѡык-фѡык **ракара** амайуцәа (Б. Шь.); **Сгылоуп** ахаан
сахьымнеиц, **сахьазымдыруа тәылак** аҕы (Б. Шь.); **Саңхьака** хара-
цәамкәа қытәк салаңшуан, **сарҕьарахь** шәаңыцәаң зықәгылазамыз
хәык сәҕаңшуан. **Егырахька** иаасыкәыршан йлақәак рыда шәаңыцәаң
зықәгылазамыз каршәран (Б. Шь.); **Аеыуардын** **сахьақәйыз** сгылоуп
(Б. Шь.); **Иаргыи** дҕозаарын аублаа тәхмада **Зауркан иахь** (Б. Шь.);
Аибашьра иңаз сашьа еийбы **Матә** ида атәацәа зегьы **аѡны хәкан**
(Б. Шь.); **Иаахәкәыршан** аибашьра иаҕын (Б. Шь.); **Ихылңарчи** иуапәи
ааимсхын **атҕаҕы** инкнасҕаит (Б. Шь.); **Енак** **Даутҕи** сареи хәынах-
хеит аублаа **Рахман иѡныка** (Б. Шь.); **«Аныха амҕа»** аизара анҳамаз
аухаіәкьа **Рахман** иматәа-иѡытәа ҕахәаны тәацәаныла дықәйит (Б.
Шь.); **Тахир Анкаранза** дзымнеизакәа дхынхәит (Б. Шь.); **Уаха** амѡа
сықәлоит **Францызтәылака** (Б. Шь.); **Европа агәтә,** **Париж ақа-**
лакь аҕы иреиҕу йаахыртак аҕы икалоит **Бытҕа** (Б. Шь.); **Лагьрзы-**
ла дкәабаны **Тахир** даажит **«Аныха амҕа»** ахәы акәаңраҕы (Б. Шь.);
Аублаақәа азәгыи дагымкәа **аңсраҕы** икан (Б. Шь.); **Хара** ххы хәрхеит
ажәытәтәи **хәңсадгыл ахь,** **Кавказка** (Б. Шь.); **Хәңхьака** ицоит
аңшыхәцәа, шәартәк шаакалаз адырра хартҕоит (Б. Шь.); **Адырѡаены**
Аңсҕа **иахтҕынра** **аҕаңхьа** ажәлар еизеит (В. Ам.); **Уа** **дахьааиз** еиҳа
иитәхыз уаѡ дықәымшәеит (В. Ам.); **Иахьа** **Дгьылңиза** **акаришәраҕы**
ажәлар реизара ду калараны икоуп (В. Ам.).

Аамтарбагатә тагылазаашья

Аамтарбагатә тагылазаашья азхәа арҗиара анымҗапысуа аамта аззырпшуа, ахәоу ашьаҗа иалам, уи информацияла артбааразы ххы иахархәо иадам хәоу хәтоуп. Аамтарбагатә тагылазаашья, егырт иадам ахәоу хәҗақәа реипш, азхәа иадхәалоуп аидыларатә жәеи-баркыра. Зҗаарақәас иаанахәоит **ианба? ианбанза?**

Аамтарбагатә тагылазаашья аарпшхоит аамтарбагатә цын-гылақәа рыла, аҗатҗарба аамтатә шыҗақәа ркнытә ишыҗагылоу арлахәыратә формақәа рыла, аҗагылазаашьятә элемент **ан** ала ишыҗагылоу аҗагылазаашьятә (аинфиниттә) җатҗарбақәа рыла, асуффиксқәа **-аанза, -найы, -ижьҗеи, -цыҗхьаза** зцу аҗатҗарбақәа рыла:

Абас **шаанза** аб игәакуаз, Иҗырпын җызуан, Агәакашәа наҗ изҗаф-уаз Абахәгыи гәынқуан (Б. Шь.); **Шарҗазык** Алиас Торҗанрааҗы даа-ит (Д. Гә.); **Шьыжыи** игылаз иҗан аҗаб айеикит (Ажәаҗка); **Амра жәхьан** еиҗи иҗеихьан, Цьырхәа ақыҗан азаза бахьан. **Шьыбжыаанза** саауеит хәа нареихәан, – дынҗыҗит Камсагә **шьыжыимҗан** (Б. Шь.); **Акыраамҗа** аҗырҗырхәа аҗчара иаҗын нарҗаа (Б. Шь., Ахь.); **Нарҗаа иаазқәылаз есуаха** быжыба-быжыба еы рцәызуа иалагеит (Б. Шь., Ахь.); –Хәи, абааҗсы, шымышәан, **уажьыҗәкыа** амҗа шәзеи-қәысҗан, – иҗеит Сасрыкәа (Б. Шь., Ахь.); **Уаха шаанза** сбарҗеиуа аиарҗа сылоуп (Б. Шь.); **Ашыбжы агәазы** хәыҗ еиқәаҗәа зламаз аҗь-машытә ршыт (Б. Шь.); **Иагыараан** сыҗсраны сахдырҗахьан урт аҗиуан гәыҗбаақәа (Б. Шь.); **Иахәшыа** лабхәа аҗхаражәхәаҗәа рыла **уанзагыи** акырынтә изааиҗхәхьан, уааир хәибабар цәгыам хәа (В. Ам.); **Иахьанахыс** ус ухәарым хәа сыкоуп (Б. Шь., Ахь.); **Хәаҗаҗәа рабаишра аан** афырхәҗара дүҗаагә аадырҗишхейт (В. Ам.); Сеидру **сынтәа** иауа март, **Цыҗхь ианцозгыи** имаҗарт (Б. Шь.); **Лайҗан** иумхәаз, **җагалан** иузхәом (Ажәаҗка); Саҗанеи Гәаишәа **егьараан** дхахо арт азқәа рыҗшахәақәа дрывалахьан, **егьараан азы** дҗаланы лейлкәа-бахьан. **Егыараан** Кәбина ма Бзыҗ дыҗеҗынгыланы лҗаҗәа рыматҗақәа лызәзәахьан (Н. С.); **Енак** иахыҗаз, **шымыи** иахыҗоит (Ажәаҗка); Аа, **иахьа** даара ишоуроуп, – схәеит саргыи иааркыаҗишәа (Б. Шь.); Аублаа-қәа җазаҗәан **наҗнәтә** аахысгыи (Б. Шь.); **Уи аҗены** адәныҗа уск змаз ида амҗа аҗхәыҗра уадафын (Б.Шь.); **Шьыжыи** инаркны **шьыбжыо-**

нынза иареи сареи айла хачахь хәҗатәоуп (Б. Шь.); Аурок **аанҗәоны**, лылагырз лҗатата са скны дааит (Амҗабз); **Агәаишә аҗкынза** днар-гоны, иҗхәыс лыбжыи неиқәлыргеит. Асас **дындәылҗаанза**, иҗкалаша җалахьан. Еибаишра иҗаз аибаишра нырҗәаны **дхынхәаанза**, ныкәара иҗаз атәылақәа еимданы **дгыҗежыаанза**, зыбаф зтәымыз аҗхәыс ах-шара **длоуаанза**, хәхәшыҗәа зҗашәаз аҗьаханым иамажыны, хнапы еиқәыҗса хәзтәомызт, ххы хәқәгәыҗны амҗа хәқәлар акәын (Б. Шь.); **Март аналәгамҗа** акәын. Уи амза Аублаа тәылан ахьахәхьаҗарақәа адыруеит, **мышкы ала** шынтә-хынтә аҗеиҗанакуеит, **зны** амрахәа-га хаакәакәараза, **зных** аҗша җәыҗәы, нас ақәа ахаҗахәа икыдҗәа-ны аҗара иналагоит (Б. Шь.); Цьуна ахҗныҗа **дыргеишҗеи** лхабар хмахәыҗыт (Б. Шь.); **Митәыкгыи җуам**, **митәыкгыи бжыымсыҗ**, Са сыхьчан, сыхьчан сара (И. К.).

Ахықәкытә тагылазаашья

Ахықәкырбагатә тагылазаашья иаанарпшуеит азхәа арҗиара хықәкыс иамоу, изызку, зҗаарақәас иаанахәоит **иззы? хықәкыс иамоузеи?**

Ахықәкырбагатә тагылазаашья аарпшхоит еиҳарак аҗатҗарба ахыпшратә-зкратә формала:

Саб избеит зегыи хҗиуазаргыи Сҗампылынза **хҗарц**, уахь нхара иҗахәыз хәхәыҗа илымхә аҗынза **инеиҗарц** хықәшәаз арыҗхара (Б. Шь.); Сашьеи сареи **ххы ақәахҗарц** хәзбеит Цьунеи Қәынеи рлахьынҗа (Б. Шь.); Кәына лахәшыа **дылдырбаразы** Езмыдҗа дыргеит (Б. Шь.); Фелдышә! – схәан снаскьейт сара **лнапы ааныскыларц** (Б. Шь.); За-урҗан мышқәак ихы данасыжыит **иҗсы ишыарц** (Б. Шь.); Аишхә җафа инаҗалеит, Даара **бзиа инаскыарцы** (И. К.); Абраҗа Есма **лбара хәа** дааит Қәаблыхәгыи (Д. Гә.); Ахмат арахә **җаскуеит хәа** дындәылҗит (Д. Гә.); Хык аишхәруаа хәҗәа ххы неилахҗан ихәзбеит: шыбжыаа-ира җыҗтрак шагу Матеи сареи абахҗа агәаишә ахь **хнеирицы**, Мата нҗыҗка **даагыларц**, сара сееибыҗаны абахҗа **сҗаларц**. Иманшәа-ланы Цьунеи Қәынеи срыниозар, исыманы хара хзын иаартыз аихатә гәаишә **сҗыҗыри**. Нас Магометгыи дхаманы акәыкәымдрақәа хәеры-вазо агаҗахь **хкылсыри**. Уа дахыҗишын уанза хәзлазахәыз аҗырқә җызкыи. Иишхә хнақәтәаны, алада ххы рханы агаҗа **хаваларц**, тақә

ханынаскъалак, **хаитазхыѝыриц**, нас бнала, рхала ашьхақәа рахъ хнаскъаны цъара **ҳеахѝеахыриц** (Б. Шь.); Уахъ иаарыңхыоит иҳәсақәагъы **иахәмарларыц**, игәы **дырѝыхарыц** (Б. Шь.).

Амзырбагатә тагылазаашъа

Амзырбагатә тагылазаашъа иаанарцшует азхәа арѝиара мзызс иамоу, изхақало. Зтаарақәас иаанахәоит **избан? иззы?**

Амзырбагатә тагылазаашъа аарцшхоит амзызтә цынгылақәа рыла, атагылазаашъатә элемент **ахъ** ала ишьақәгылоу атагылазаашъатә (аинфиниттә) катцарбала, ашьтынгылақәа **азы**, **а́кнытә** зцу ажәақәа рыла:

Манча ачараѝы **дахъымааиз** иуацәа ргәы иалсит. Аѝәаѝла аира **иахъа́кәыѝыз азы** ашьапы лыѝакны иѝыркеит. Даур иѝыза ичарахъ ааңхъара **ахырымтәз** даара игәы иалсит. Мазлоу ацәгъара **икаиѝаз азы** хышықәса а́такра иқәырѝеит. Хърыңс аңышәарақәа **дырзы́каѝа-мызт** а́кнытә, аинститут ахъ дрыдрымкылеит. Мура амхы иалаланы **аңи а́фоит хәа** иаагәыдѝаны иршьит. **Ўырбаишақә** икаимѝеит уи икаиѝаз. Азәы **дхалалын азы** ихъзын Халал, егы **дхарамын азы** ихъзын Харам (Апс. жәлар рѝац. рѝиам.); Знык **изымжәит азы**, ѝынтә идыржәит (Ажәацқа).

Ашәага-загатә тагылазаашъа

Ашәага-загатә тагылазаашъа иаанарцшует азхәа арѝиара шака мчхара аманы икало, шакантә икало уб. итц.: Амшә **ѝаѝак аѝы ианааи**, иацәынхеит (Ажәацқа); Шәѝык идырѝо **шәѝык дрыңсоуп** (Ажәацқа); Такаажәык жъак ахъылбаз **есымшиа** дѝон (Ажәацқа); Инаңха Къагәа ақәылацәа мышныкәара ицахъаны **шьыбжъаанза** дрыхъзеит (Апс. жәл. рп.); Уи инашътарххны абырзен гбақәагъы ааит анырхәа, анаѝылбеит **иаабахъоу еицәоу хбараны** хәакоума рхәан, зыңсҟазаара оумеиқәаѝәс икоу зегъы зхызгахъаз а́тахмадцәагъы ргәы интәхәыцит, уаѝы ишимбацгъы иаарцдымыгхеит (В. Ам.); Леон Хазар арахъ данааңи, уаѝы **ишимбац** иѝеишьеит ажәлар аскак иахъырацәаѝыз (В. Ам.); Убри аңсангъери ажәѝан ахъ **иаха иршәны изышьтәуа**, убри аиааира имазааит, амалгъы имазааит

(Апс. л.); Анхаѝ рыцха **имч мацзар** акәхарын (Апс. л.); Хәѝа бзиаак ды́кан, **жәѝантә пхәыс дааигахъан**, аха ржәаѝаѝык рахъынтә игәы иахәоз хәа азәгъы ды́камызт азы ишжәаѝаѝыкызгъы рыѝны́ка идәықәиѝахъан. – Сара зҟабк дсымоуп, **жәѝантә** хәѝа дцахъеит, **жәѝантәгъы** лхацәа дырмаабыкәа дхынхәны даахъеит, шәеибаба, дугәаңхозар, уаѝәыѝә́кыагъы дуахтәоит, – ихәеит аңшәма (Апс. л.).

АЗХХӘААДАТӘ ХӘОУҚӘА

Апсуа бызшәакны, егырт хбызшәақәа ркны еипш, иахцылоит азхәа хазы ажәала иаарцшны зеилазаара иалам ахәоуқәа. Урт азххәаадатә хәоуқәа хәа ирышьтоуп: *Зынроуп; Пхынроуп; Хьтоуп; Шәахәароуп, кәашароуп* иахъа Алиас иѝнатәѝы.

Азххәаадатә хәоуқәа зегъы структурала аипшымзаарақәа рымоуп. Икоуп, икам азххәаа асинтаксистә позиция азхәаѝы субиекттә хаѝытә цынгылала иарбоу: *Уаңхъа икахауа уихымыччан* (Ажәацқа); *Зңа дымңсыц уңа диумырѝәуан* (Ажәацқа); *Уѝам злам умхәѝә алоум-ѝан* (Ажәацқа).

Азххәаа асинтаксистә позиция арбашъа иаѝырцшны, азххәаадатә хәоуқәа шоит абас:

1. Азеипш хаѝытә хәоуқәа;
2. Еилкаам ахаѝытә хәоуқәа;
3. Ахаѝыдатә хәоуқәа.

Абарт ахәоуқәа ирхырпхъазалоит знызынла ахъызтә хәоуқәагъы, аха ахъызтә хәоуқәа азххәаадатә хәоуқәа излареипшым ыкоуп.

Азеипш хаѝытә хәоуқәа

Азеипш хаѝытә хәоуқәа ркны азххәаа асинтаксистә позиция арбоуп асубиекттә хаѝытә цынгыла **у** ала, аха ари апозициаѝы асубиекттә хаѝытә цынгыла **у** иалкаау ахаѝы аарцшра иазкзам, азеипш хаѝытә цакы амоуп, хаѝыс издукылалак калоит, акласстә цакгъы аанарцшзом. Апхәыс лхы иалырхәозаргъы, *уаңхъа икахауа уихымыччан* хәа ауп ишырхәо, ирхәазом *баңхъа икахауа бихымыччан* хәа.

Ирхэазом бхатэы збаны збара бца хэа, ухатэы збаны збара уца хэа ауп еснагь ишырхэо.

Хыпхьазаратэ цакылагы аеитанакуам асубиектэ хафьтэ цынгыла у: Ухы иазумуа даеазэы изумун (Ажэапқа). Абри асубиект рбага азеипш, ахафьтэ, акласстэ, ахыпхьазаратэ зеипш цакылоуп ишахнарбо. Убри азоуп абас икоу ахэоукэа азеипш хафьтэ хэоукэа хэа изрышьтоу: Агэыла нхэыс улабжьошэа унхэыс дыбжьа (Ажэапқа); Нхафьцас кыру, аамстайас крыф (Ажэапқа); Анхэысгыы узлалыкэгэызызеи, лхы иташэо иудыруеи (В. Ам.); Алыкьса Гогэуа абас дирэажэоит атэаца рапхьа афны даннарго: «...Уаргьа шыапы нх-у-гоит ашэхымс... Нас – у-арма. Еизаашэшэо изахны и-у-шэу у-цкы кэаишэа у-ныфналоит уи афны. Назаза. Атэацафызцагэы егырт ифналогы иришэу шкэакэоушэа у-боит. Нас гэыблаак азна ашырз нау-дыркуеит. Ауадакэа акакала у-рыфнысуа ахэицэ-ахэицэхэа и-у-кьоит. И-у-кьоит ашырз... Ус у-хы у-фохан, и-у-фаршэу у-касы цэага у-алпышны, у-нарылапышеит...».

Знызынла азххэаа аконтекст ала ашыақыргылары анализшо ыкоуп, аха ускангы ахэоу аструктура иалалазом: Астудентцэа чаихыхра идэыкэырыцеит; Адгэыр аррахь ддэыкэырыцеит. Ара еихарак хшыфэышьтра зызуу азхэа арфеиароуп.

Азеипш хафьтэ хэоукэа итбааны ахархэара рымоуп абызшэафы. Лассы-лассы иахпылоит ажэапқахэа рфы: Иажэакэа урыхкьашаны укахауеит (А. Г.); Азэы изы икайца, ухапы ица (Ажэапқа); Айэуашьа ззымдырыз ихы пиеит (Ажэапқа); Сах хэа зоухэаз, стэы хэа уеи-хэоит (Ажэапқа); Цкьа иузымдыруа дагьумырцъан, дагьумырехэан (Ажэапқа).

Азхэа еитатцуа акатцарба адтцаратэ ркынаа мапкрадатэи аформафы асубиект рбага у шбыжышэо еипш, азеипш хафьтэ цакы змоу у-гы быжышэоит, аха ахэоу зеипш хафьтэ хэоуны ишыкоу иаанхоит: Лахь уапышны ахэы ша (Ажэапқа); Нхафьцас кыру, аамстайас крыф (Ажэапқа); Укэйтатэы гэатэаны ушыапы еицых (Ажэапқа).

Азххэаатэ хэоугы зеипш хафьтэ хэоуны ианхпылогы ыкоуп. Ускан азххэаа инфиниттэ еицаириала иаарпшуп. Субиекттэ рбаганы ара икалоит ахафьтэ цынгылакэа **д**, **и**, **р**. Ари калоит ажэапқахэа ркны: Аибашьра иакэымишэац д-хэа гэгэоуп (Ажэапқа); Ахы зымцарцаз алымхэа (и)-ифеит (Ажэапқа); Азы иапну азы апан (и)-

и-дыруеит (Ажэапқа); Айэуашьа ззымдыруаз ихы п-и-еит (Ажэапқа); Ала бзиа апхэыс и-леишуам (Ажэапқа); Аца иаблыз ахышэаишэа д-ацэишэон (Ажэапқа); Акы згыз игыз и-дыруан, фба згыз игыз и-здыруамызт (Ажэапқа); Еикэа зшыамыз зеикэа кылцэаз д-ихыччон (Ажэапқа); Азыршы иацэишэаз амца д-акэпалт (Ажэапқа); Амшэ ахатэа збазы ашытэа збазы еима-р-куан (Ажэапқа). Абас икоу ахэоукэа азххэаатэ хэоукэа рахь иатцанакуеит.

Даара имачны, аха азеипш хафьтэ хэоу акны азххэаа хазы ажэо-ла иаанарпшугы ыкоуп: Ауафы, ипсы ахыынзатэоу, зегы д-реи-гэыглароуп (Ажэапқа).

Имачзаны иахпылоит иара убас азеипш хафьтэ хэоу акны асубиект ахафьтэ цынгыла -х ала ианаарпшу, азеипш хафьтэ цакы аманы: Акрыфара уаф дзакэыцуа иказар, егыараан х-акэыцхьазаарын (Алашара).

Аобиекттэ рбага у азеипш хафьтэ цакы аманы ианхпыло ыкоуп: Уеихэа зымчу аанда у-алеишышеит (Ажэапқа); Иугу уазхэо думанда (Ажэапқа); Агаза уиабжьар д-у-агахоит (Ажэапқа); Ахэыцы ушыамхы дыкэуртэар, уцайца дахыынхалоит (Ажэапқа); Акрыздыруа дагьууанда, дагьуагэанда (Ажэапқа).

Еилкаам ахафьтэ хэоукэа

Еилкаам ахафьтэ хэоукэа ркны асубиект рбага иамоуп еилкаам ахафьтэ цакы. Субиект рбагас ара икалоит ахпатэи ахафы ара-цэа хыпхьазара арбагакэа **р/д**, **и**: Афны р-тэиуеит; Батал ашкол д-тарцеит; Акэалакэа афы ахэыцбахчакэа рыргылары и-алагеит.

Азхэа еитатцуа катцарбазар, субиектс икалоит «Л» ариад иатэу ахафьтэ цынгыла **р**: Убри аамтэазы афны апхьака абыжыкэа геит – атэаца кадыц даа-р-гозар акэхарын (А. Гэ.); Апшыара мышкэа раан ашкол айафэа ау-р-ышьтэит; И-р-хэоит «Акэа мра сасыртэоуп» (Б. Шь.); Махаз аусхэартэа ахантэафыс дка-р-цеит.

Азхэа еитамтцуа катцарбазар, субиектс икалоит «Д» ариад иатэу ахафьтэ цынгыла **и**: Акытэафы аапынтэи ацэагэаракэа и-ры-лагеит; Аусхэартэа хантэыцуаны араион акнытэ атэл и-асит (И. П.); Асуд афы ашахатэа и-рацэажэеит.

Еилкаам ахафьтә хәоу хпылазом адтцаратә ркынаафь, избан акәзар адтцаратә ркынаафь ахпәтәи ахафь субиектс изыкалазом.

Ахафьдатә хәоукәа

Ахафьдатә хәоукәа хәа изышьтоу ркны асубиектә хәфь морфологиала иаарпшам, ара инейдкыланы иказам ахафьтә морфологиатә парадигма. Иаххәап, *шеит*, *хәлеит*, *ңхынроуп*, *ааңынроуп*. Ирхәазом *с-шеит*, *у-шеит*, *б-шеит*, *д-шеит*, *ҳ-шеит*, *шә-шеит* уб. итд. Убри афьтә абас икоу ахәоукәа ахафьдатә хәоукәа хәа ирышьтоуп. Аха уи иаанагазом ара ахафьтә еилкаара зынза икам хәа. Хәфьтә еилкаарада иарбанзаалак ахәоу зышьақәгылазом. Ахафьтә еилкаара ара синтаксисла иаарпшуп. Ахафьдатә хәоукәа ркны еснагь ажәахәаф дзыхцәажәо ауп иарбоу. Ажәахәаф дзыхцәажәо еснагь ахпәтәи ахафь иатцанакуеит. Убри афьтә ахафьдатә хәоукәа ркны ихамоуп ахпәтәи ахафь, уи синтаксисла иаарпшуп. Даеакала иаххәозар, ахәоу аструктура иҳанахәоит, иарбан хәфь ара ихамоу. Ахафьдатә хәоу ашьаҭа еихарак азхәа мацарала иаарпшуп. Ара азххәаа асинтаксистә позицияфь иахпылар калоит ахпәтәи ахафь азатә хыпхьазара арбага **и**: *и-шеит*, *и-хәлеит*...

Аха **и** ара ахафьтә цакы амазам, ахафьтә функциягы нанагзазом. Убри афьтә асубиект позицияфь **и** ххы иахархәаргы калоит, иахмырхәаргы калоит, избан акәзар уи цакылагы функциялагы, ишаххәаз еипш, итацәуп: *и-шеит* // *шеит*, *и-лашьцеит* // *лашьцеит*, *и-шоуроуп* // *шоуроуп* уб. итд. Ахафьдатә хәоу ашьаҭа злашьақәгылоу азхәа иамоуп асинтаксистә аамтагы, аркынаагы, убри азоуп азхәа изалшо апредикативтә цакы аарпшра.

Ахафьдатә хәоукәа хпылоит ацсабаратә тагылазаашьақәа раарпшра аан, иара убас цъара тагылазаашьақәа аарпшра аангы: *Иахьа шәахәароуп*, *хәмарроуп*; *Ччароуп Алиас игәаратәфь*; *Цаауеит еикәжәаны*; *Хьтоуп иааузымчхаратәи*.

Иахпылоит ф-компонентк рыла ишьақәгылоу ахафьдатә хәоукәа. Афәтәи акомпонент ара азырха акәхоит. Ари калоит азхәа злаарпшу афәтцарба аиагаратә цакы змоу аффикс **тә** анацлалак: *Иңсыеу аҭафцәа и-р-ыцхраатәуп*; *Ахәықкәа и-р-ацәажәатәуп*. Арт ахәоукәа рфь ажәақәа, ахәықкәа, ацәафцәа зырхақәоуп, азхәафь

иарбоуп обиектә рбагала. Аиагаратә цакы змоу аффиксқәа **тә**, **ха** еицны иахпыларгы калоит. Ускан азхәа икалаша аамтатә цакы шьтнахуеит: *Ақалақь афьннза ицатәхоит*; *Аус збатәхоит*; *Арҭага шәкәқәа аахәатәхоит*...

Ахафьдатә хәоукәа ркны иахпылар калоит иаадам ахәоу хәтақәагы, еихарак еиуеипшым аҭагылазаашьақәа: *Ачымазаф хәшидтәа-лаз акараҳәа иаашеит*; *Март азы иаалырканы хьтахеит*; *Ихәлеит абар илеихашәа* (Б. Шь.).

Ахафьдатә хәоукәа ахархәара рымоуп еихарак асинтаксистә цабьргылатәи аркынаа уажәтәи аамтафь. Аха ианахпыло ыкоуп егырт аамтатә формақәа рфьгы: *Ишылашьцара лашьцахьан*; *Ашара аеазнакуан*; *Зынран*. *Асы ахәалыхәа илеуан*; *Ааңынран*. *Ахацәа ааңынтәи аусқәа ирылагахьан*.

Ахьызтә хәоукәа

Ахьызтә формақәа рыла ишьақәгылоу, аинформация азнагаразы ххы иахархәо ажәа ма ажәеицаирақәа ахьызтә хәоукәа хәа ирышьтоуп. Урт итбааны ахархәара рымоуп аурыс бызшәафь, убрантә ацсуа литературатә бызшәа иалалеит. Аха урт ацсуа бызшәа иазчыдаразам. Ацсуа бызшәафь аинформация азнагараан урт ишьтырхуеит ахәоу иаҭаху аграмматикатә формақәа. Иаххәап: *Азын – зынроуп*, *зынран*; *Аңхын – ңхынроуп*, *ңхынран*; *Ахьта – хьтоуп*, *хьтан* уб. итд. Аха аурысшәа аныррала ацсуа шәкәыфцәа рхы ианадырхәо ыкоуп, аха иара усьгы имачны иахпылоит: *Ақыта Уарча*. *Азәтәи фны*. *Амшын ду*. *Диит цкәына хәычык аңсуак иҭаацәарафь* (Д. Гә.); *Аңхын*. *Ашьыжь*. *Арбағь ҕыртуан*, *ишахьк аауан* (Б. Шь.).

Ахьызтә хәоукәа хәа изышьтоу хара ахәоукәа ирхаҭацхьаза-лазом, избан акәзар урт апредикативтә цакы рымазам, апредикативтә цакы аазырпшуа аграмматикатә формақәа рымазам; рхала аконтекст рыцымкәа аинформациягы рзеитагом, урт хәоу хәталагы ишазом, иахьхәоукәам афьтә.

Аха урт, хыхь ишаабаз еипш, Д.Гәлиа, Б.Шьынкәба убас егыртгы рхы иадырхәоит, имачзаны акәзаргы: *Москва*. *Кремль*. *Абцар палата*. *Лакәны иахәацзар*, *еиңи збахьада* (В. Ам.); *Ашҭа кәишь*. *Даажуеит авожд* (С. Ч.).

Ахьызтә хәоукәа рхы иадырхәоит ацсабаратә тагылазаашьақәа рарбара аан, аматәар ма дача еилкаарак аказаара ашьақәыргәгәара аан, апиесақәа рремаркқәа ркны: *Аңсуа кәаскыа азал. Зосхан икаба ахьынцара ыртланы акаруат дықәтәоуп* (З. Д.).

АХӘОУ АСТРУКТУРАТӘ СХЕМА

Аелементартә еилкаарақәа

Ахәоу ажәахәафы ххы иахархәацыпхьаза, ифьцны еиҕахартәа-оуу ма асистема змоу, иалкаау схемак ала еиқәхаршәауоу?

Даеакала хтәауазар, ахәоу ажәахәа мацара иатәу иаку еилкаа-роу, ма абызшәатә системагы иадхәалоу?

Абри азтәара атак атара иабзоураны ишьақәгылеит атцыхә-тәантәи ажәашықәсақәа рзы ахәоу иалкаау асистема змоу еилкаа-раны аттәара. Ахәоу асистема змоу еилкаараны аттәара иахьагы иаҕагыло абызшәадырщәа ыкоуп, аха аттәарауаа еиҳарак ари ры-дыркылеит. Ари азнеишьа анаука мацарафы иаанымхакәа, аиҳа-быра тцара иазку артцага шәыкәқәа ркынзагы иназахеит. Макьана инагзаны иттәам апроблемақәагы амоуп, аха ахәоу аструктура аттәарафы алтшәа бзиақәа мацымкәа иаадырпшхьейт.

Абызшәадыррафы ахәоу аструктуратә схема ашьақәыргыларафы икоуп ҕ-знеишьак. Актәи азнеишьа аан (ари еиҳарак Н.И. Шведо-ва лазнеишьоуп) – ахәоу аструктуратә схема шьақәдыргылоит, уи апредикативтә цакы икәныкәаны. Аҕбатәи азнеишьаан – ахәоу апредикативтә цакы адагы, иазгәартәит ахшыҕзцаратә еидара-гы. Актәи азнеишьала иҳауа ахәта ахәоу **апредикативтә мини-мум** хәа иашьтоуп, аҕбатәи азнеишьала иҳауа ахәта ахәоу **ано-минативтә минимум** хәа иашьтоуп. Абарт асхемақәа рыҕбагы еипырхагам, ихеибартәауейт хәа ирыпхьазоит.

Ахәоу аструктуратә схема иабстракттә еилкаароуп, еид-накылоит ахәоу зда ихәартам акомпонентқәа.

Ахәоу аминималтә структуратә схема

Ахәоу аминималтә структуратә схема, ишаххәаз еипш, еиднакы-лоит апредикативтә цакы ашьақәыргыларей аарпшрей ирыдхәа-лоу акомпонентқәа мацара.

Аңсуа бызшәакны убарт рахь иатцанакуейт азххәаа, азхәа, азы-рха. Абарт акомпонентқәа асхемафы асимволқәа рыла иарбахоит. Иаххәап, хара иҳамоуп азххәааи азхәеи рыла мацара ишьақәгылоу ахәоу мариа: **Аҕыс шәахәоит**. Асхемала иахарбар, ари ахәоу кә-лоит абас: $N_1 V_1 f$. Асимвол N_1 иацсахуейт ахьыз азеипштә, еилкаау, еилкаам, адхаларатә формақәа, иара убас иарбанзаалак ажәа ма ажәеицааира азххәаа апозициафы ахархәара змоу. Ус анакәха, асхе-мафы асимвол N_1 атыц афы иҳаргылар кәлоит азххәаа апозициафы игылар зылшо иарбанзаалак ажәа ма ажәеицааира.

Асимвол $V_1 f$ иацсахуейт иарбанзаалак хәфык змоу акатцарба афиниттә форма.

Асхема $N_1 V_1 f$ еиднакылоит абас еилоу ахәоукәа мацара:

Аҕыс шәахәоит; Ахәычы дцәоит; Ала шуйт; Ақәа леиуйт; Лым-шара қыароуп; Ацара лашароуп; Ацарадара лашьцароуп; Сара сза-хуейт; Уара урашәоит; Агәақ дажәахәаоуп уб. итц.

Ишаабо еипш, аструктуратә схема $N_1 V_1 f$ еиднакылоит азххәааи хәфык змоу акатцарба афиниттә формала иаарпшу азхәеи рыла ишьақәгылоу ахәоукәа зеггы. Ус анакәха, абарт ахәоукәа зеггы ирымоуп еицырзеипшу модельк, схемак, абри асхема ихияны икоу бызшәатә структуроуп. Уи ххы иахархәоит еснагь иара иакәшәо ахәоукәа раан.

Хазлацәажәо асхемафы азхәа акатцарба аинфиниттә формала ианаарпшу ыкоуп. Ускан асхема кәлоит абас:

$N_1 V_1 inf$. Ари асхема иакәшәоит: $N_1 OV_1 f$; $N_1 OV_1 inf$. *Аҕыс шәахәо-ма?; Ацкәын дабацои?; Уара уанбацои?; Бара бәаанкыл!* уб. итц.

Ұ-компоненткны ишьақәгылоу аструктуратә схема иамоуп абарт авантқәа: $N_1 OV_1 f$; $N_2 OV_2 inx$. Ари асхемафы асимвол N , O ала иарбоуп иарбанзаалак азырха (ипцоу, ипиам).

Ари асхема иакәшәоит абас ишьақәгылоу ахәоукәа:

Ахәыцқәа ирыцхраатәуп; Ахәыцқәа ирыцхраатәума?; Ахәыцқәа ианбарыцхраатәу?; Уи дахнагеит цьара.

Азырхагы аарпшызар калоит иарбан хэоузаалак акны ахыыз азеипштэ, еилкаау, еилкаам, адхаларатэ формақэа рыла, ма урт рхатыпан иахпыло ажэақэа рыла.

Х-компоненткны ишыақэгылоу ахэоу иамоуп абарт аструктуратэ схемақэа: $N_1 N_1 OV_2 f$; $N_1 N_1 OV_2 inf$, $N_1 ON_1 OV_2 f$; $N_1 ON_1 OV_2 inf$.

Актэи асхема иатданакуеит абас икоу аструктура змоу ахэоуқэа:

Айафы ашэкэы дапхэоит; Арцафы ашэкэы ааихэеит; Сара сфыза сиацаажэоит; Батал Кама длыцхраауеит.

Афбатэи асхемафы азхэа акатцарба аинфиниттэ формала иаарцшуп:

Арцафы ашэкэы анбааихэеи?; Батал Кама длыцхраауама?; Уара ала ушасуаз?! уб. итц.

Ахпатэи асхемахь иатданакуеит абас еипш икоу аструктура змоу ахэоуқэа:

Ацха иавсыз ацха дайнагеит; Ачымазаф апхзы икэнатэоит.

Ацшьбатэи асхемафы азхэа акатцарба аинфиниттэ формала иаарцшуп: *Ачымазаф апхзы икэнатэома?*

Цшь-компоненткны ишыақэгылоу ахэоу иамоуп абарт асхемақэа: $N_1 N_1 OV_3 f$; $N_1 N_1 OV_3 inf$.

Абарт асхемақэа ирыкэшэоит ахэоуқэа:

Сара сфыза истоит ашэкэы; Аңеразы Гэында илзизахит айқы; Уара уфыза ашэкэы анбаиутеи?; Бара Есма ашэкэы ипалыбымтэоз!

Компоненткны ишыақэгылоу ахэоу иамоуп абарт аструктуратэ схемақэа: **Vf, Vinf, N₁**.

Абарт асхемақэа ирыкэшэоит абас икоу аструктура змоу ахэоуқэа: *Шеит. Зынроуп. Тынчроуп. Хьтоуп. Азын. Ашыжъ. Аштэ Капшь. Ақытэ Уарча. Зынроума? Хьтоума?*

Ара хара иахарбеит ахадаратэ схемақэа. Аха, асхемафы иарбазар калоит ахэоу егырт аструктуратэ чыдарақэагы, иаххэап, еилоу азхэа аструктура. Ускан асхемақэа рхыцхызара еихахоит: $N_1 V_2 inf$ **COP** (COP – ацхыраагзатэ катцарба).

Ари асхема иакэшэоит азххэааи еилоу акатцарбатэ зхэеи рыла ишыақэгылоу ахэоуқэа:

Ахычы айэуара далагеит; Ахычы дйэуо далагеит; Ахычы дйэуа-ра дыкоуп; Ахычы дйэуар итахуп.

Ишаабо еипш, апсуа бызшэакны иахпыло ахэоуқэа зегыи схема-ла еидкылазар калоит. Урт рхыцхызара дааракгы имыцхэзам.

Ахэоу инейтыху аструктуратэ схема

Хыхь ишазгэахтахыоу еипш, инейтыху аструктуратэ схемафы иазгэатоуп апредикативтэ цакы иалахэу акомпонентқэа рыдагыи ахэоу ахшыфцдакытэ структура иалахэу акомпонентқэагы.

Еиехарпшып абарт ахэоуқэа:

1. Алиас дынхоит. 2. Алиас дынхоит ақытэагы.

Ахэоу аминималтэ-структуратэ схемала арт аф-хэоук еипшуп. Ари асхемафы иарбоуп апредикативтэ цакы иалахэым, аха ахшыфццаратэ цакы иадхэалоу акомпонент, атыптэ тагылазаашья. Уи арбоуп ашьтынгыла зцу хызқала. Асхемафы иарбоуп асимвол N_2 ала.

Инейтыху аструктуратэ схема ахэаақэа макъана цкъа ишыақэыр-гылам, убри акнытэ уи макъана иамам иарку ахыпхызара.

ИРУАДАФУ АХЭОУ МАРИА

Ахэоу мариа аилазаара дыруадафэуеит аинфиниттэ еицааирақэа, ажэалагалақэа, еижэлантэу ахэоу хэтақэа, ахазырха, алкаа. Абарт ркынтэ икоуп ихэоу хэтақэоу, ихэоу хэтақэам. Ахэоу хэтақэа рахь иатданакуеит аинфиниттэ еицааирақэа, еижэлантэу ахэоу хэтақэа, алкаа. Ихэоу хэтам рахь иатданакуеит ажэалагалақэа, ахазырха.

АИНФИНИТТЭ ЕИЦААИРАҚЭА

Апсуа бызшэа асинтаксис егырт абызшэақэа, иаххэап, европатэи абызшэақэа, ирепырпшны уахэапшуазар, гэгэала ианыпш-уеит ачыдарақэа. Ари зыбзоуроу еихарак аморфология аилазаашья ауп. Аморфологияи асинтаксиси рышьхэа еивтцоуп. Убри акнытэ аморфология аилазаарафы ихэмоу ачыдарақэа асинтаксис акны ирыцааиуеит асинтаксистэ еилазаара ачыдарақэагы. Еихарак ара аус ауеит акатцарба афиниттэ-аинфиниттэ формақэа, еилазаашья-ла, функционала реиғагыларақэа. Аинфиниттэ форма иамоуп акым-кэа акалашьяқэа: уи шыақэгылоит азыкашьатэ хызцынхэратэ

рбагакәа **и, з** рыла, атагылазаашьатә элементкәа **ан, ахь, ш** рыла, асуффикскәа **-аанза, -ижьтәи, -найы, -цыпхьаза** рыла. Икоуп иара убас аинфиниттә формахь иатцанакуа аркынаатә формақәа (ахьыпшратә, ахьыпшратә-зкратә, азааигәаратә), арлахәыратә формақәа. Арт зегьы асинтаксис ағы ирымоуп рхатәы функцияқәа. Морфологиала реилазаашьеи рцаккәеи рылагы ирымоуп ирзеипшшу ачыдарақәагы, ислеиҕагыло ачыдарақәагы.

Азыкәашьатә хьызынхәратә рбагакәа ихартәит алахәыра афункциа назыгзо аинфиниттә форма. Урт иааныркылоит акатцарбағы асубиект-обиекттә хәытә цынгылақәа рпозицияқәа. Азыкәашьатә хьызынхәратә рбага **и** иааннакылоит «Д» ариад иатәу ахәытә цынгылақәа рпозиция, азыкәашьатә хьызынхәратә рбага **з** иааннакылоит «Л» ариад иатәу ахәытә цынгылақәа рпозиция. Ахәытә цынгылақәа изларҕагыло убри ауп, урт иаадырпшуам ахәытә, акласстә, ахьыпхьазаратә цаккәа. Ахәытә цынгылақәа рфункциақәа ркнытә инарыгзо асубиект-обиекттә цаккәа роуп. Хәык змоу акатцарба аинфиниттә форма анышътнахлак, иацәызуеит ахәытә, ахьызынхәратә, акласстә цаккәа, избан акәзар азыкәашьатә хьызынхәратә рбага **и** урт акатегориақәа аанарцшзом: **с-цәажәоит, и-цәажәоит**. **Q**-хәык змоу акатцарба иацәызуеит хәык, егыи ахәы псахрада иаанхоит: **и-с-хәоит – и-с-хәо, и-з-хәо; и-с-рашәоит – и-с-рашәо, и-з-рашәо**. **X**-хәык змоу акатцарба аинфиниттә форма анышътнахлак, иацәызуеит хәык, егырт ахәкәа псахрада иаанхоит: **и-у-с-тоит – и-у-с-то, и-у-з-то**.

Акатцарба аинфиниттә формахь ианиаслак, иацәызуеит иара убас абсолюттә аамтатә цакы, ишътнахуеит ихьыпшшу аамта. Акатцарба иацәызуеит иара убас аркынаатә еиҕагыларақәагы.

Атагылазаашьатә элементкәа **ан, ахь, ш** рыла ишьақәгылоу акатцарба аинфиниттә форма атагылазаашьатә аамтатә, атыцтә, акалашьатә цаккәа шътнахуеит. Атагылазаашьатә элементкәа **ан, ахь, ш** акатцарба ашьатә иацынгылоуп, ахәытә цынгылақәа ирылакьысзом. Арагы акатцарба иацәызуеит абсолюттә аамтатә цакы, ишътнахуеит ихьыпшшу аамтатә цакы, иацәызуеит иара убас аркынаатә еиҕагыларақәа: **с-ан-цо, с-ахь-цо, с-ыш-цо**.

Асуффикскәа рыла ишьақәгылоу аинфиниттә форма аангы акатцарба иацәызуеит абсолюттә аамтатә цакы, ишътнахуеит

ихьыпшшу аамта, ахәкәа псахрада иаанхоит: **дц-еижьтәи, дц-аанза, дца-цыпхьаза, дыка-натцы**.

Акатцарба арлахәыратә формақәа аамтатә, аркынаатә категорияқәа зынза ирымазам.

Ишаабо еипш, еипшым ашьақәгылашыақәа змоу аинфиниттә формақәа еицырзеипшшу чыдароуп ихьыпшшу аамтатә цакы ашътыхреи, аркынаақәа рыла иҕагылара рцәызреи.

Акатцарба аинфиниттә форма аморфологиатә чыдарақәа ирыдхәалоу асинтаксистә чыдара хадақәа иреиуоуп аинфиниттә еицааирақәа.

Аинфиниттә еицааирақәа рпроблема апсуа-адыга бызшәақәа рғы макьаназы иаку агәаанагарахь икылгам. Абызшәаттәащәа цьюкы урт хәоу цылақәоуп хәа ирыпхьазоит, даеа цьюкых урт хәоуқәазам, ахәоу мариа аструктура иалоуп хәа ирыпхьазоит. Урт хәоу цылоуп хәа изыпхьазо иаадырпшуа аинформативтә цакы икәныкәоит. Цакыла иашаткәкыаны урт ахәоу цылақәа ирыкәшәоит. Аха рграмматикатә еилазаашьала урт ахәоу цыла иацәыхароуп.

Ари апроблема инагзаны азбаразы идьртәуп ахәоу хәоуны иказцо асинтаксистә чыдарақәа. Ахәоу хәоуны иказцо рапхьаза иргыланьы апредикативтә цакоуп. Апредикативтә цакы змам хәоузам. Ара абызшәаттәащәа ргәаанагара еикәшәоит. Аха апроблема аруадаоуеит апредикативтә цакы шыақәзыргыло асинтаксистә категорияқәа реилкааразы ахәоу еикәшәара нагзаны иахьыкам. Цьюкы ргәаанагарала апредикативтә цакы ашьақәгылара ахәытә категория алахәзам, уи шыақәзыргыло асинтаксистә аамтатә амодальтә цаккәа роуп. Даеа цьюкы уи хымцада иатахуп хәа ирыпхьазоит.

Ишаабо еипш, ари аграмматикағы апредикативтә цакы шыақәзыргыло асинтаксистә категорияқәа алкаауп хца: асинтаксистә ихьыпшым абсолюттә аамта, амодальтә категория, ахәытә категория. Абарт ах-категориак ркнытә акы агзаргы, апредикативтә цакы зышыақәгылом.

Икәгылоит азтцара: аинфиниттә еицааирақәа ирымоума абарт ах-категориак?

1. Аинфиниттә еицааира иамазам ихьыпшым абсолюттә аамтатә цакы. Аинфиниттә еицааира еидкылага хадас иамоу акатцарба инфиниттә форма иамоу ихьыпшшу аамтатә цакы ауп. Ихьыпшшу аамтатә апредикативтә цакы ашьақәгылара иалахәзам.

2. Аинфиниттә еицаaira иамазам ихьыпшым амодальтә еиҕа-гыларақәа.

3. Аинфиниттә еицаaira иамоуп ахаҕытә еизыказаашьақәа, аха ахаҕытә категория амацара иазышьақәыргылом апредикативтә тцакы.

Ари зеггы зыхкьо, аинфиниттә еицаaira еидкылага хадас иамоу акатцарба аинфиниттә форма иазаарцшуам ихьыпшым аамта, амодальтә еиҕагыларақәа, иара ахаҕытә асубиект-объекттә еизыказаашьақәагы ихьыпшу еилкаарақәаноуп ишыкоу.

Иаахтәаны иаххәозар, иахьа аграмматикатә теория ахьааихьоу ала, аинфиниттә еицаairaқәа ахәоуқәа рхыпхьазалара тцатцгәы амам.

Аинфиниттә еицаairaқәа ахәоу аҕы ирымоуп досу рхатәы синтаксистә функцияқәа. Урт хдылоит еиуеипшым ахәоу хәтақәа рпозицияқәа рҕы, инарыгзоит урт рфункциақәагы.

Азххәаатә инфиниттә еицаaira

Азххәаатә инфиниттә еицаaira ахәоу аҕы иааннакылоит азххәаа апозиция, егынанангзоит уи афункциа. Азххәаа еипш, азххәаҕы иарбоуп субиекттә хаҕытә пынгылала: **Шьыжьы игылаз**, *иан аеаб айе-и-кит* (Ажәапқа); **Акы згыз** *игыз и-дыруан*, **оба згыз** *игыз и-здыруамызт* (Ажәапқа); **Азыршы иацәшәаз** *амца д-ақәалт* (Ажәапқа); **Аҕы изымаиааиз** *акәадыр д-асуан* (Ажәапқа); **Ауаа иреицәоу д-ахәа-чаңаџуп** (Ажәапқа).

Азххәаатә инфиниттә еицаaira еидкылага хадас иамоу акатцарба аинфиниттә форма шыақәгылоуп азыкашыатә хьызцынхәратә рбагақәа **-и**, **-з** рыла. **И**-хьы иахархәоит еитамтцуа акатцарбақәа рҕы, **з**– еитатцуа акатцарбақәа раан. Урт акатцарба аинфиниттә формаҕы иааныркылоит асубиект рбага апозиция.

Ар и-рнымиац *дхаца гәгәоуп* (Ажәапқа); **Ахы з-ымцарцаз алымха и-феит** (Ажәапқа).

Азххәаатә инфиниттә еицаairaи азххәеи рыбжьара ишыақәгылоит айқәшәаратә жәеибаркыра. Ускан аинфиниттә еицаaira неидкыланы ишътнахуеит аматәартә ма ауафьтәыџсатә тцакы, азатә ма арацәа хьыпхьазара. Урт аилкаарақәа азххәаҕы иарбахоит субиекттә

хаҕытә пынгылала. Асубиект рбага позицияс иааннакыло зыбзоу-роу азххәа злаарцшу акатцарба аитатцреи аитамтцреи роуп. Акатцарба еитамтцуазар асубиект рбага иааннакылоит актәи атып, еитатцуазар – аџбатәи ма ахпатәи атып уи шақа хаҕы амоу иабзоураны.

Аҕы заазаз *шьапыла д-хьыпхьыуеит* (Б. Шь.); **Мышкы ахра зауз** *шәфык рхы х-и-сеит* (Ажәапқа); **Уала ихцәаз д-ыхцәазеит**, *ғала ихцәаз д-еитанхеит* (Ажәапқа); **Абас ахра иалиааз** *ахрейиш д-ыгәгәоуп* (Б. Шь.); **Сара исыкәыршаны итәаз** *рыхқәа рықәыжь и-зырџуан* (А. Гә.); **Ахәа иашьтоу** *ахәа ағәырбжьы и-аҳауеит* (Ажәапқа).

Азххәаатә инфиниттә еицаaira, хазы ажәала иаарцшу азххәаа еипш, ахәоу апредикативтә тцакы ашыақәгылара иалахәуп, убри аҕнытә уи хәоу хәта хадас ипхьазатәуп: **Шәфык идырцьо** *шәфык дрып-соуп* (Ажәапқа); **Ажә зтәыз** *хашьтра дхыланы иҕааихеит* (Апс. л.); **Итәаны ирымбаз** *дгыланы иедирбон* (Ажәапқа), **Азы иаңну азы аңан идыруеит (Ажәапқа).**

Имачзаны, аха иара усгыы иахпылоит азххәаатә инфиниттә еицаaira еидкылага хадас иамоу акатцарба аинфиниттә форма атагылазаашьатә элемент **-ахь** ала ианышыақәгылоу: **Иңа асаулра ахь-иртәаз** *Кадыр зынза дараапкит* (И. П.);

Азххәаатә инфиниттә еицаaira шақа ажәа рыла ишыақәгылазаалак азххәаҕы субиекттә рбагак ауп иамоу. Еижәлантәу азххәаатә инфиниттә еицаairaқәа анхамоугыы, урт зеггы ирзеипшу асубиекттә рбагак азххәаҕы иахпылоит: **Ладатә иаауазгыы**, **џадатә иаауазгыы**, **мрагыларатә иаауазгыы**, **мратәашәаратә иаауазгыы** *абри амџа еихдараҕы и-еиңылон* (Апс.л.).

Хазы ажәала иаарцшу азххәаа еипш, инфиниттә еицаairала иаарцшу азххәаагы хаҕылеи, хьыпхьазаралеи, класслеи азххәа хадара анаҕоит.

Азххәаатә инфиниттә еицаaira хазы ажәала иаарцшу азххәаа иакәшәоит функцияла инагзаны ахәоу ашыата ашыақәгылараҕы.

Азырхатә инфиниттә еицаaira

Азырхатә инфиниттә еицаaira ахәоу аҕы иааннакылоит азырха апозиция, егынанангзоит уи афункциа. Азххәа хадара анаҕоит хаҕыла, хьыпхьазарала, классла. Убри ала ахәоу ашыата ашыақәгылара иа-

цхраауеит, апредикативтә тцакы ашыақәгыларә иалахәуп, хәоу хәта хәдоуп. Азырхатә еицааира азхәа излеипшыи убри ауп, азхәафәи объект рбагала иарбоуп, азхәа арәиара иара иахтысуеит. Азхәаатә инфиниттә еицааира еипш, еидкылага хадас иамоу акатцарба аинфиниттә форма шыақәгылоуп еихарак азыкашыатә хызыцынхәратә рбагақәа **-и, -з** рыла: **Айла иалыфрыз** амат ицхәит (Ажәапқа); **Азы иаанаго** аңша иагоит (Ажәапқа); **Зан иацымныкәаз** аеңыс абга иафеит (Ажәапқа); **Зңа дымңсыц** уңа диумырңдыуан (Ажәапқа); **Аеи иакәымтәац** аеи дканамыжыцт (Ажәапқа); **Аңхәызба лкамчы** аңшаара далагеит, аха илымбеит. Илдырит **азы ишигаз** (Апс. л.); **Камачыц Есма уака илзынлыжыи** ахәыцқәа ирылтәит (Д. Гә.); **Ах узқәиргәыгуа** хышықәса уазыңшыи (Ажәапқа); **Ауапакайара ззымдыруаз** заагара дрышьтуан (Ажәапқа); **Знык ажәшыа ззымдырыз** фынтә идыржәуан (Ажәапқа); **Иагханы иааиз** хазы идыржәуеит (И. П.); **Узқәымгәыгуа гәырғбарак** уаңхәака аңцәа иуңигалааит (В. Ам.).

Атагылазашыатә элементқәа **-ахь, -и** рыла ишыақәгылоуп акатцарба аинфиниттә форма еидкылага хадас измоу аинфиниттә еицааира азырха апозицияфәи иахдылоит даара имачны:

Цварымхан, лара лхәашыа, агәаур данигоз, иеи ләхәаңштәыла дақәтәаны илышьтәлаз лмотә акгыи ахылымшаз даара ихыиыз-гыршыеит (В. Ам.); *Батал ақалақь ахь дышцоз* ифыза ихаиҳәеит.

Хыхь иаагаз афырпштәкәа ишахдырбо еипш, азхәа еитамтцуа катцарбала иаарпшызар, азырхатә инфиниттә еицааира арбахоит Д ариад иатәу объекттә хәфәтә цынгылала, уи иааннакылоит актәи атып, еитатцуа катцарбала иаарпшызар, азхәафәи иарбахоит Л ариад иатәу объекттә хәфәтә цынгылала, иааннакылоит уи афбатәи ма ахпатәи атып акатцарба шака хәфәи амоу еипш: *Афы иашыи аз д-хыркылеит* (Ажәапқа); *Ах узқәиргәыгуа хышықәса у-а-зыңшыи* (Ажәапқа).

Иарбанзаалак аинфиниттә еицааира, азхәафәи объект рбагала иарбоу иааннакылоит азырха апозиция, уи афункциагыи нанагоит: **Амшә збази ашьта збази** иеимаркуан (Ажәапқа); **Айла иалыфрыз** амат ицхәит (Ажәапқа); **Акы зқәым** фбагыи иқәым (Ажәапқа); **Азы иаанаго** аңша иагоит (Ажәапқа); **Азы иашыи** азы ифәдырхәхәон (Ажәапқа); **Азба кәзйаз ашәыра кәзйаз** дңеишьон (Ажәапқа); **Амахә ицны иааз** хазы идыртәеит; **Афы зысыз** ачоуңара дықәырңеит. **Фы-**

зара ирымгаша иандәықәлалак иархәоит (Ажәапқа); **Ажыа шкәакәа зкыи** дифызахеит (Ажәапқа); **Зны санду лнапы нарықәкны** ислырбеит ашышамсқәа еишьтахәхәа **амфәхәастә еихйәаны ацара ишафыз** (Б. Шь.); **Уа хаибганы ханыкәз атаҳмадцәа** рыба иабазшәа иагарааны ирхәо саҳахәан **злыңха хәура атра иштййуаз** (Б. Шь.); **Рыцхара дук** хшақәшәоз зеггы гәфәрас икарңеит (Б. Шь.).

Ахәаакәтцатә инфиниттә еицааира

Ахәаакәтцатә инфиниттә еицааира ахәоу афәи иааннакылоит хазы ажәала иаарпшу ахәаакәтца асинтаксистә позиция, инанагоит уи афункциақәагыи. Иаанарпшуеит уи синтаксисла изыдхәалоу ажәа (азххәаа, азырха, ахартәага, имачны атагылазашыа) еиуеипшыи ачыдарақәа.

Ахәаакәтцатә инфиниттә еицааира шыақәгылоуп алахәыра (акатцарба аинфиниттә форма) еидкылага хадас измоу ажәақәа ргәып ала.

Алахәыра шыақәгылоуп азыкашыатә хызыцынхәратә рбагақәа **-и, -з** акатцарба аццарала. Азыкашыатә хызыцынхәратә рбага **и** ахархәара аиуеит уи зцахтцәо акатцарба еитамтцуазар, иааннакылоит асубиекттә рбага атып, игылоуп актәи атып афәи, аха иаанарпш-уам ахафәи, ахыпхьазареи, акласси, инанагоит асубиект афункциа мацара. Алахәыра еитатцуа акатцарбала иаарпшызар, азыкашыатә хызыцынхәратә рбага **-и** дырфеггыи иааннакылоит актәи атып, инанагоит аобъект афункциа мацара: **Ацкәынреи азгәбреи и-рыцу** агәырғбара хлахыиңа ианымыит (Б. Шь.); **Мишынгәыла амал зманы и-аауаз** атырқә туңьарцәа дырхәуан (Б. Шь.); **Уи иайкыс еицбацәан уахык и-еициз** саҳәшыцәа афыцәа Цьунеи Кәынеи (Б. Шь.); **Уара узустәда Маанаа рхәаша икарңсоз и-аазаз** арыцхәа (Б. Шь.); **Хашытәхь и-зхыиыи сазқәак и-рыхыи** уасхәап, дад Шәарах (Б. Шь.); **Уи и-лхәоз** аедыгәа лакәқәа цыхәаңцәара рымамыит (Б. Шь.); **Ауафы даныхәычу иан лкыкахи иадкыланы и-ицаз** абызишәа хаштшыа амазам (Б. Шь.); **Хдәықәламтәз ажәфан** кылнайдартә абжыи гар акәын абыкь. Ааи, абыкь **аңхәан и-усырбаз** (Б. Шь.).

Азыкашыатә хызыцынхәратә рбага **-з** ахәаакәтцатә еицааира еидкылага хадас иамоу алахәыра шыақәнаргылоит, иацсахуеит

Л ариад иатәу ахафәйтә цынгылақәа, урт рсубиект-обиекттә функцияқәагғы нанагзоит, аха ахағи, ахыпхъазарей, акласси аанарпшуам. Алахәыра еитатцуа ақатцарба ақнытә ишьақәгылазар, -з асубиект атып ааннакылоит, еитамтцуа ақатцарба ақнытә ишьақәгылазар, иааннакылоит ипиам аобиект атып: **Урт зеггы еилызкааз** Асултән иан даалыдлыңхъалеит ашьха тыңхә (Б. Шь.); **Хәцыы Къарантыхә хадас ды-з-маз** аублаатәылатәи аиҳабыра жәохәфык рақәзан иалахәыз (Б. Шь.); Пхнызар аиҳабыра еизон аштә еийых агәтә иқәгылаз, **ажәфән хыла ийы-з-ыңссоз** ацьдуқәа рымјан (Б. Шь.); **Дықазарын азәы адунеи ағы ңсы з-хоу зеггы рбызшәақәа з-дыруаз** (Б. Шь.); **Икоуп нас уи (и)-з-ыртәыша** ахшыфгы (Б. Шь.); Цәажәафык ддырехәарц аныртәху, **ажәала ақәаб (и)-з-ырышыз** аанрт дидыркылон (Б. Шь.); Ишәуызгәамтәи **зынгы-ңхынгы ашьац иайәа уархалра зы-з-науаз** аштә ңшзә? (Б. Шь.); **Нас зегь реиҳа х-з-ыргәақуаз** ашәақь хәшәы атңахуан (Б. Шь.); **Аеыкәаша (и)-з-ырызшаз** ашьарфаш кәтәеит башаза (Б. Шь.); Сара сыхшыф хәыц иазышьтыхуам **жәлары зеггы ирзеиңшу аус ду** (Б. Шь.).

Хыхь иаагоу афырпштәқәа ишахдырбо еипш, алахәыратә-ахәақәтцатә еицаaira ихәақәнатцойт, иханартәауеит иаццоу информацияла синтаксисла изыдхәалоу ажәа – ахәоу хәтә. Иаццоу информацияла иаарпшхойт аицаaira зыдхәалоу ажәа еиуеипшым атқакқәа. Иаххәап: **Аңсны иаазаз Абатәа дхәйә зәефын иаамтәла.** Ари ахәоу ағы иаццоу информацияла иаарпшуп **Абатәа – азххәа дзаазаз, дахыраазаз.**

Аусхәартә абарцә ицәтәаз аиҳабыра агәырқьхәа ифәгылеит (Б. Шь.). Ари ахәоу ағы иаццоу информацияла иаарпшуп аиҳабыра – азххәа ахытәаз атып еилкаарала. Убас афырпштәқәа: **Сыңхәцәа рынасың зырцәгъаз** ауаф итың дықәсцәп (Б. Шь.); Пхынразар, аиҳабыра еизон **аштә еийых агәтә иқәгылаз, ажәфән хыла ийызыңссоз** аць дуқәа рымјан (Б. Шь.); **Хәцыы Къарантыхә еиҳабыс дызмаз** аублаатәылатәи аиҳабыра жәохәфык рақәын иалахәыз (Б. Шь.); **Исгәа-лашәоит, санду, ачарыц тцәз** ахәтә лхы иқәыргылань, **хнафс лбаа илеуаз** арфаш итәз азлагарахь санылгалоз (Б. Шь.); **Уи сара хәтәла сызлахәыз, шахәтсгыы сызмаз, Аублаатәыла алахыныңа зызбоз** амшқәа ируакын (Б. Шь.); **Уи усқантәи аамтәзы Кавказ нхың-а-ахың инаңи-ааңишхәз, ашьхаруаа зхәтәы иазызырфәуаз, хәтәыр**

зқәырцәз уафын (Б. Шь.); **Аублаақәа жәашықәсала хы бирақцәс ирхагылаз, аибашыра еидыслара шәартәқәа хызла-ңшала акы-рынтә ирылцхәз** Адагәа-иңа Хәцыы Бырзыхь ду ахәынтқар иеинрал-цәа мчыла ианыхәа, гъангыашрыла дхәзтәрхозар хәа ишьашиәары-цо ишьтан (Б. Шь.); **Аублаақәа реиҳабыра хадас ғыц иалырыхыз** Хәцыы Къарантыхә данаахагыла инаркны, иааирңшуа далагеит агәғәареи ахәйареи (Б. Шь.); **Зыңсы еихәлаҳаны иқаз** ахәйә хәычы-хәычла иңсы аатәлеит (Б. Шь.); **Мзымтә азиас аңсәа итәнхоз** Ахыңсаа рахытә уи атың изалхын анхафы Бағ Къағәса, **Бзыңи Хәастәи азиасқәа рыб-жәара инхоз асазқәа рахытә** – аамсәа Рид Уахсит (Б. Шь.); **Аңсны ах драңгылань, атүзәнқәа ирықәтәаны инеиуаз** аеңәа Мзымтә азиас инырны мратәишәарахь рхы рханы агағә инанылеит (Б. Шь.); Абри аамтә иақәшәеит **аублаақәа ирхыргәхәз акы иеиңшымыз** аамтә харзаман (Б. Шь.); **Акыр зылишоз, акыр зымәхакыз** ауафы дыртәхын, қәнамгак иақәшәар иғызхшаз ауафы, ажәакала, **лың-ха рызтәшаз** ауафы дыртәхын (Б. Шь.); **Саныхәычыз ңсың хаала исыхәларытәхәаз, сгәы рқьаны итәрцәз, сыңсы иаларызрыжәыз** абызшәа хаштәшыас иамоузеи?! (Б. Шь.); **Уи иайкыс еиңбацәан уахык иеиңиз** сахәшыңәа афыңәа Цьунеи Қәынеи (Б. Шь.).

Ахәақәтцатә инфиниттә еицаaira ихәақәнатцә ажәа ианаңын-гылоу еиҳа ицсабаратәуп. Аха икоуп ихәақәнатцә ажәа ианашытә-неиуагы: **Хдәықәламтәз ажәфән кылнаңдартә абжы гар акәын абыкь.** Ааи, абыкь **аңхәан иусырбаз иафызаз** (Б. Шь.); **Дықазарын азәы, адунеи ағы ңсы зхоу зеггы рбызшәақәа здыруаз** (Б. Шь.); **Аублаатәыла ахы-аңыхәа ахәхәацәа алаңа, еизга зеиңәа ықам ауаа қәызақәа, аңыс ашьапы ахыңцәоу здыруа, аңсы ажәала дыб-зәтәуа, ахә изы зәжәа хәырбгъыцу, иахәа иаңишы уайәы иқә-лаша здыруа** (Б. Шь.); **Ақалақь ағы ираазоит аинтеллигенция ғыц, амилатәә культура шытызхша** (М. Х.).

Имачны, аха иара усгы ахәақәтцатә еицаaira синтаксисла изыдхәалоу ажәа анхәақәнатцә ыкоуп атагылазашытә еилкаа-рала: **Игылоуп хәбацәагы хәргы хәхыз** афны, **икоуп сыфәа шыа-пы хырқьақьа сахықәыз** амзырхагы (Б. Шь.); **Аңхәызба дахыырбаз** афны бахәык ашьапағы игылан (И. П.); **Дигәа дахыишьтәз** ауада афнду иаңқайан (А. Гө.).

Акалашьатэ инфиниттэ еицааира

Акалашьатэ инфиниттэ еицааира ахэоу афы иааннакылоит хаз ажэала иаарпшу акалашьатэ тагылазаашья асинтаксистэ позиция, инанагзоит уи афункциагы. Иаанарпшуеит азхэа иахылтцуа арфеиара амфайсышья: *Дзыкэтэаз акэардэ даласазшэа, дымқэацэо дтэан* (В. Ам.); *Пахэала даакэымізақэа Анакэаңиака дытшуа* дықэгылан (В. Ам.); *Уи дтэан инапсыргэыіқаэа ишыапы иқэкны, икылкааны иаңхья адашьяма дықэңшуа* (Б. Шь.); *Ашыыжь даныфэагыла, есаашаргыы ишыікаиіцалац еиңи, илахь ицымышь ааизатэит* Леуан (В. Ам.); *Аиашазы, дызтахыз дааицэшэартэ дыкан* (В. Ам.); *Харт аублаа мхаңыркэа хяарыңхалишэартэ* лаңэажэашья дақэшэеит (Б. Шь.); *Баракаи-иңа Ахмат, ипатрэт тйхуазшэа, иаргья напы игэыиңафэы икэымжэы аркьяра инавйаңаны, диашахэйэаза* даагылан, *ибжыы мырдуцаакэа, аха зегыы ираҳаратэы* дааңэажэеит (Б. Шь.).

Акалашьатэ инфиниттэ еицааира еидкылага хадас иамоу акатцарба аинфиниттэ форма шыақэгылазар калоит:

1. Атагылазаашьатэ элемент **-и** ала: *Енак зны Рамзыц ифызцэеи иарей хазар бна дук илаланы и-и-цоз дэхэыңшк афы инкылсит* (В. Ам.); *Уи анафска, лбаа алфайэ ахылззуа, икэандашышыраза и-и-аац иаауан азыхь* (В. Ам.); *Леуан айара аниңозтэи ашэкэқэа ды-и-рыхэаңшуаз аңенцьыр аатит ахала* (В. Ам.); *Лхи лыхшарей, лыфони лгэарей, лыуа-лтынхарей ды-и-рызхэыцуаз* иаалыришеит (В. Ам.); *Абыржэык уафы и-и-имбацыз* ала ихатэ ихгыы дазгэааит (В. Ам.).

Атагылазаашьатэ элемент **-и** ала ишыақэгылоу акатцарба аинфиниттэ форма еидкылага хадас измоу аинфиниттэ еицааира егырт афункциақэа амангы ианаңпыло ыкоуп. Иаххэап, уи азырха афункциафгы иаңпылоит: *Ицэалашэара и-и-абыргхайэкьо дымфашьо и-дыруеит* (В. Ам.).

Хазлаңэажэо аинфиниттэ еицааира аамтатэ цакгы акалашьатэ цакгы анеицаанарпшуа ыкоуп. Ускан еиха апыжэара змоу азтэаарала ишыақэхаргылоит: аамтатэ цакы апыжэара амазар, ишътнахуеит азтэара **ианба?** Атагылазаашьатэ цакы апыжэара амазар, иацааиуеит азтэара **ишңа?** Аамтатэ цакы апыжэара анамоу, аин-

финиттэ еицааира иашътанеиуеит ажэа **еиңи** ма ахэтач **-йэкья:** *Ашыыжь даныфэагыла, есаашаргыы ишыікаиіцалац еиңи, илахь ицымышь ааизатэит* Леуан (В. Ам.); *Уи ашңа дшааталазйэкья, иеы днасын афны аңхья дыхэмаруа даақэлеит* (И.П.). Хзыхцэажэо аинфиниттэ еицааира азырха апозициягы анааннакыло ыкоуп: *Ицэалашэара ийабыргхайэкьо дымфашьо и-дыруеит* (В. Ам.); *Батал Акэака дышңоз сара и-сеихэеит; Наҳарбеи дгызмалымзи, Кэастңа дышнеиуаз и-беит, ихэы шнеигозгыы и-дырит* (Д. Гэ.).

2. Ахықэкытэ-зкратэ суффикс **-ратэ // -ртэ** ала: *Айх лашьңан айэырышы убла иңакызаар иумбартэ* (В.Ам.); *Аиашазы, дызтахыз даалыңэшэартэ* дыкан (Б. Шь.); *Харт аублаа мхаңыркэа хяарыңхалишэартэ* лаңэажэашья дақэшэеит (Б. Шь.); *Даға шыоукыхгыы инап кыртңа рибамтңо ишътейбайа ишъталартэ* дныкэон (Б. Шь.); *Баракаи-иңа Ахмат ибжыы мырдуцаакэа, аха зегыы ираҳаратэы* дааңэажэеит (Б. Шь.).

3. Азааигэаратэ ркынаа арбага **-шэа** ала. Акалашьатэ цакы ара еиңырпшрала иаарпшуп: *Хараза Анакэаңиа ажэфан иалакнаҳаушэа, иаалашеит, нас, аейэ кыдишэазшэа, еиңаңеыңэааит* (В. Ам.); *Дара рыхык уажэааигэоуп ианеибадырыз, аха, ианыхэыңқэаз аахыс еишыңылазшэа, еизааигэахеит* (В. Ам.); *Дзыкэтэаз акэардэ даласазшэа, дымқэацо, дтэан* (Б. Шь.); *Уажэраанза зкышықэсала иңэаны ифыхазшэа, зегыы еибарйысны анхара-аңыра нап адыркит* (В. Ам.); *Жэфанахьтэ азэы напхгара ритңозшэа, лңхала еилгеит* (В. Ам.); *Амайуафңхэысгыы ашыака ииңи дадырсызшэа, лңың афы дгылан* (В. Ам.); *Иара амахегыы, акы аңэа иалашэазшэа, иаазыроит* (В. Ам.); *Аңсха ахтыңра ду афы дышнеиц Бзыңтңа илбжыанакыз жэлары зегыы ираҳахьан, еиуеиңшым алагы иалаңэажэон: цыоукы уи иаб иашьей иарей еиыишэазшэа, еидтэаланы еиңырфазшэа-еиңыржэызшэа, икайатэу иутэу еибырхэазшэа. Еиха изыргықзарц тңахыз даға шыоукыхгыы, уртңа рыбз уаанзагыы еивйазшэа, Леуан ду зны иаалыркьяны иңсхара шътеййазшэа, икаййаз зегыы мааназшэа, аңца зегыы Аңсны тңыны ахь ыйырхырц ргэы иңазшэа, изаадырхэогыы ахазарцаа ракэушэа, ңсеибаркыгас икоу зегыы рылархэон* (В. Ам.); *Нас, ахаан уажэадагыы ирымбацызшэа, иахэаңшуан, иахэаңшуан* (В. Ам.); *Адыхсыххэа шътыхька хнеиңаңеит, хаңхья ак ткэацыр хэа хшэозшэа* (Б. Шь.); *Акы иңхьазозшэа, атуан дайаңшуан* (Б. Шь.).

4. Акалашьатэ тцакы аарпшра синтаксистэ функция хадас ирымоуп арлахэыратэ еицааиракэа. Еидкылага хадас ара икоуп арлахэыра: *Пахэала даакэымйзакэа Анакэапиакэа дыңшуа* дықэгылан (Б. Ам.); *Уи дтэан инапсыргэыңақэа ишьапы иқэкны, икылкааны иапхьа адашьма дықэңшуа* (Б. Шь.); *Агэгэахэа еихаб-еиңбыла хуишьтагыланы адэахьы хандэылңит* (Б. Шь.); *Арфаш сныршэан бнала, мфэхэастала амфакэа еихыңэңэо, еыла усыишьталар усхьымзо, аеаджалара сағын азыхь* (Б. Шь.); *Хаңыы Кырантыхэ уисыр шыа кэарак илымшэо, деихаңсы-еиңаңсы дгылан* (Б. Шь.); *Айлақэа рыбғыы нархэы-аархэуа, ңша кэандакгыы асуан* (Б. Шь.); *Ашыф-шыфхэа иеаг дэықэңо, ахэыжэ-хэыжэхэа анышэ рыгэзо, уа дңарашэон анхафы, Иваргыла иңацэа хэы* (Б. Шь.); *Абға на тәрпеи-тәрпеиуа, Абла цэгьа кэеицеи-кэеицеиуа, Абгахэыңы аңсы заны, Ал ахь иңоит икэырны* (Б. Шь.); *Зны иқэасқэасуа, зны иаатғыло, Цьара ишнеиуаз бгахэычык, Абна ахьынтэи иахаит бжыык* (Б. Шь.).

Аамтарбагатэ инфиниттэ еицааира

Аамтарбагатэ инфиниттэ еицааира зцу ахэоу ағы ихамоуп аамтатэ планкэа хца: акы, атагылазаашьатэ элемент **-ан** ала иаарпшу атагылазаашьатэ азеипш аамтатэ тцакы, уи иалкааны аамтак иадхэалазам; фба, еидкылага хадас икоу акатцарба аинфиниттэ формағы иаарпшу ихыпшу аамтатэ тцакы, уи морфологиатэ рбагала иаарпшуп; хца, азхэағы иаарпшу ихыпшым абсолюттэ аамтатэ форма.

Аинфиниттэ еицааира азхэа иадхэаламкэа инагзаны еилкаау, аамта иадхэалоу аинформация азаарпшуам. Иаххэап, сара аусхэартэ акны саннеи... ари аицааирағы иаарпшым инагзаны еилкаау аамтатэ тцакгы, аинформативтэ тцакгы.

Ари ианацахталак азхэа, уи иадхэалоу ажэакэагы инагзаны еилкаахоит аицааира ацакгы, ахэоу зеггы ацакгы: *Сара аусхэартэағы саннеи, аизара иалагахьан*. Азхэағы иаарпшуп ииасхэоу акрызхыцуа иаңыңылоу аамта. Аинфиниттэ еицааира аамтатэ тцакгы аинформативтэ тцакгы инагзаны еилкаахоит. Аинфиниттэ еицааира иаанарпшуа аамтатэ тцакы азхэа аамта иашьтанеиуеит.

Аинфиниттэ еицааиреи азхэеи ркны еихарак еицааиуеит аористи аористи: *Чанта Чрыгба аиартэ данылңыы, ақыта ашкэ дзымхынхэит*; *Анеи-ааира игэы анңнайэа, днеины адиуан днықэ-тэеит*; *Уртэ зеггы мап рцэахкуа ханалага, иахкэайит*; *Асасцэа шықэңыз ансаха, сеитэадгылахт* уи аихатэ гэашэ; *Хэык аублаақэа аус иартэеит, аха акгыы шырхарамыз анеилыркаа, иоурыишьтит*.

Аинфиниттэ еицааиреи азхэеи рыбжыара еицааир калоит егырт (еипшуггы еипшымгы) аамтатэ формақэагы: *Аихатэ гэашэ аартны ашта санталоз* (иасхэоу инагзам), *карулк сааникылеит* (Б. Шь.) (аорист); *Руазэк Самсун ханызхың* (аорист), амла *дагахьан* (иасхэоу иаңыңылоу); *Сакэыт данычкэыназ* (иасхэоу еилкаам), *аңхьарца аирхэо уағы имбацызт* (иасхэоу иаңыңылоу); *Избахэ анаасаха* (аорист) инаркны, *илабара сахыңцакуан* (иасхэоу инагзам); *Уи аңыыкахра даналагоз* (иасхэоу инагзам), *акыраамта леазыкалңон* (иасхэоу инагзам); *Атоурых зеибафара изалымңыз ажэлэрқэа хрылакны ианхэхэаңшуа* (уажэтэи аамта), *адунеи иадырып* (икалаша актэи) мчыла хшындырңэаз; *Хабациа аибашьрағы ианайахозгыы* (иасхэоу инагзам), *ахацаа рашэа рхэон* (иасхэоу инагзам); *Мансоу сара саниңырңуаз* (иасхэоу инагзам), *дқэыңшзан* (иасхэоу еилкаам); *Абра санынхоз* (иасхэоу инагзам), *схатэы мца анеиқэыз* (иасхэоу еилкаам), *сгэы ңхан, сшыа ңхан* (иасхэоу еилкаам) (Б. Шь.); *Аппа дышцара иеанаибитэа* (аорист) *Алоу-иңа Шьардын иақэикит* (аорист) *игэы иңаз анагзара* (Б. Шь.); *Айыхэтэаны ханеиңырңуаз* (иасхэоу инагзам), *иситэеит* (аорист), *еиқэыреы иқэыз агазет* (Б. Шь.); *Усутэ хамамкэа ханааилахалак* (аорист), *ақыта снэрылалон* (иасхэоу инагзам) *сқыраанңыо* (Б. Шь.); *Газк, сапынк, цыыкак анхэгхоз* (иасхэоу инагзам) *Езмышка сғынансхон* (иасхэоу инагзам) (Б. Шь.); *Агэашэ тэлоит хэа уахь ихы анирхоз* (иасхэоу инагзам), *чкэына фархьк, ибжыы ныңакишэа ашэа хэо дшаиуаз дааиңылеит* (аорист) (Б. Шь.); *Аублаақэа агычра ианакэыңлак* (аорист), *иэеинаалоит* (Б. Шь.); *Аублаа бызшэа рыздырзом, – фэаитңит* (аорист) *Тахир ишьтахька исасцэа наскыаганы данаахынхэуаз* (иасхэоу инагзам) (Б. Шь.).

Хыхь иаагоу ағырпштэқэа ишахдырбо еипш, аамтарбагатэ инфиниттэ еицааира еидкылага хадас иамоу акатцарба аинфиниттэ форма шыақэгылоит еихарак атагылазаашьатэ элемент **-ан** ала. Ара

Дигдә ифны афымца **неигеижьтеи**, рацәак йуамызт (А. Гә.); Аибашьра **еилгеижьтеи**, рацәак йуамызт ари ахтыс аныкала; Март **анйәамтәз**, апрель ахь ицан хымш җсахны иаанагеит (Д. Гә.); Амшқәа **цәгыахаанза**, аеафрақәа рҗагалара иалагеит; Ауафы иҗсы **ахьынзатюу**, зегы дреигыглароуп (Ажәапҕа); Ахәыцқәа аҗыхәтәантәи аурок **аанйәаанза**, афныка иоурышьтит; Ауафы ацәгыа **ибаанза**, абзиа издыруам (Ажәапҕа); Амра ссируп **атәашәамтәз**, Абла ахьышәахәа тьыңхоит. **Атәашәамтәз, атәашәамтәз**, Амра акалашәа игәыкхоит (Т. Ацә.).

Ахьыцшратә инфиниттә еицаaira

Ахьыпшратә инфиниттә еицаaira ахәоу ахадаратә хәта атцакы анагзара зыбзоуроу азырбо инфиниттә еицаairoуп: *Саб иеага сьмазар, саргыы сшәыцхраауан; Ифныжәқәа рахь дышхынхәуа здыр-уазар, икасымҗара икоузеи* (Б. Шь.); *Сеибганы ахәа сьзхыҗыр, хәф-ныжәқәа рышә аасыртрын* (Б. Шь.); *Заурҗан, уара избач ахәйа уакә-*

Аицаaira еидкылага хадас иамоу акаттарба ахыпшрате форма шыакэгылоит асуффикскае **-р**, **-зар**, **-зтгыы** рыла. Асуффикс **-р** адинамикате каттарбакае ркны мацара иахпылоит, егырт асуффикскае реихагы итбааны ахархеара амоуп, **-зар**, **-зтгыы** адинамикате каттарбакае регы астатикате каттарбакае регы иахпылоит. Асуффикс **-зтгыы** асуффикскае **-р**, **-зар** рааста еиха имачзаны ахархеара амоуп. **-Зтгыы** еилоу суффиксуп. Ишыакэгылоуп ииасхёу аамтеи аинфинитра хзырбо **-з**-и ахыпшрате тцакы хзырбо **-тгыы** рыла.

151

Ахьыпшратэ еицаaira еснагъ ахэоу ахадаратэ хэтэ аамта иапын-гылоу азеипш аамтатэ тцакы амоуп.

Сфелдышь сыңсатыѳра, **быңсы тјагэишьазар**, бахьыказаалак быб-жыы сырха! (Б. Шь.); **Лыңсы тјаны дызхыңзаргыы**, лани лаби дырзы-мышчар калон (Б. Шь.); **Иахьа иаххарңаргыы**, уаңды ма уаңдаишьтахъ ахңаара хакъымышар калом (Б. Шь.); **Кэбина арха кьантаз хаша-зықәцалар**, ишәтаху халшәыршар шәтахуп (Б. Шь.).

Азхәа усқан игылазар калоит уажәтәи, аорист, ииасхьоу еилкаам, ииасхьоу инагзам, икалаша актәи ухәа уб.итц. аамтатэ формақәа ркны:

Уахәңкьа иаасықәшәан сыңсыргыы, акаѳхәа ашәа хәо нырцәы **стјалоит** (Б. Шь.); Цьара иеыртынчны даатәар, сияцәажәар **стјахуп** (Б. Шь.); Заурқан уртј абызшәақәа изымдыруазар, акыр **суадаѳхон** (Б. Шь.); Егъа цъа збазаргыы, **сиқәшәагэишьеит** зда дыкам атјах-мада (Б. Шь.); Сыңшын уажәы-уашытан иаилалар, сахәа тјгэицәаа **снаивагылап** хәа (Б. Шь.); Убартј зегъы рыгәхәа мкыкәа ах Асултан иахъ дықәңицаар, аңсуаа рабцъар кны агәырқхәа **иѳагылон** (Б. Шь.); Аинралцәа ацхыраарагыы **хартјоит** Кэбина арха аназарахъ хазхыңыр (Б. Шь.); Еибашьрак ахыкам дгъылк жәдыруазар, **хдәықәлап** (Б. Шь.); Уашытан зны исхамыштјуазар, инеиңыхны **иуасхәап** (Б. Шь.); Азыхъ айыхәан ахъа наа аду амјан акәын хәхъеиқәшәалоз, ақәа кыдјәо-заргыы, амра кацеиуазаргыы, **иахңырхагамызт** (Б. Шь.); Уажәшьтја хханы угыланы уңшыр, хңыхәа **убомызт** (Б. Шь.); Сеибганы ахәаа сы-зхыңыр, хәфныжәқәа рышә **аасыртып** (Б. Шь.).

Атагылазаашьатэ аамтатэ элемент -**ан** ала ишықәгылоу акатцар-ба аинфиниттэ форма еидкылага хадас измоу аинфиниттэ еицааи-ра ахьыпшратэ тцакы аманы ианахдыло ыкоуп: **Суал ианаамтјоу иансзымшәа**, акара ацјаны исдыршәоит.

Ахьыпшратэ еицаaira ахэоу афнутјка интонациала иалкаахоит, аха уи ахэоу азеипш интонация иаѳагылазом, иацааиуеит.

Азоужьратэ инфиниттэ еицаaira

Азоужьратэ инфиниттэ еицаaira аан ахэоу ахадаратэ хәтәи аинфиниттэ еицааиреи рыбжьара ишықәгылоит азоужьратэ тцакы. Уи иаанаго убри ауп, аинфиниттэ еицаaira иаанарцшуеит ахэоу

ахадаратэ хәтә атцакы анагзара иаѳагыло атагылазаашьа. Аха ус ишыкоугыы, ахэоу атцакы мѳапысуеит: Ахәыңы **иаб днаидыркит**, **уи ајас ишәјанамкуазгыы** (В. Ам.); Леон Исавр арахъ дшанаалаз еиңи, **ахәјгылара зынза рјас ишаламызгыы**, Аман-иңа Барцъил ашырхәа дѳагылеит (В. Ам.); **Лықәра уеизгыы-уеизгыы рацәак ишылымѳа-цызгыы**, даараза акры еилыцоз, дааразагыы зажәа акры нхылнадоз нхәыс кәиматын (В. Ам.); **Уаѳык иахәсабала дыишеигәырғызгыы**, Леуан ду лакѳакрак игәәјаѳы ицәырјуан (В. Ам.); Абартқәа ракәза-ми, **иңсы иахимырзаауазаргыы**, даазқәылаз дзыцәшәоз Леуан ду? (В. Ам.); **Леуан аимператор иѳнатја дшазәаигәазгыы**, уаѳытәыѳ-са дреигзараны икам (В. Ам.); Дара ртјагылазаашьа шыказ ус акәын, **аитјанеицааиреи ахәхәхәтреи шрыбжьазгыы** (В. Ам.).

Азоужьратэ еицаaira еидкылага хадас иамоу акатцарба аинфиниттэ форма шықәгылоуп:

1. Атагылазаашьатэ элемент **ш**-и асуффикс **-гыы**-и рыла. Асуф-фикс **-гыы**, **-р**, **-зар** рыла ишықәгылоу акатцарба ахьыпшратэ форма иацлоит. Ирыцлоит иара убас акатцарба аинфиниттэ форма ииас-хьоу (ииасхьоу еилкаам, ииасхьоу иапынгылоу, ииасхьоу инагзам ухәа) аамтатэ шыатақәа. (Урыхәаңш тцәка иаагоу аѳырцштәқәа).

Иашыңәа дуқәа шыказгыы, дзәңын Сасрыкәа (В. Ам.); **Иара Леуангыы абыскатәи изгәакьоу ижәлар дышрыгәтјылатәазгыы**, дзыргәакуаз азјаара дуқәа рызбараѳы дзәңушәа ихы ибон (В. Ам.); **Ирацәан уи дшыхәычызгыы**, дзызхәыцуаз (В. Ам.); **Лара лтјаца лгәы дақәшәо дшыказгыы**, зжыы далцыз иреиуоу шыоуку рахңынрахьы амѳа иқәуп хәа анлаха, иаразнак днеицрашәа дцеит (В. Ам.); **Сабик дгарајо-дгарыхуа лнапалајәкьа дшылмаазацызгыы**, лара лакәын аңишқа игарајашьа лзырцоз (В. Ам.); **Темыр ари шыңхызу шидыр-уазгыы**, даара игәалакара бжьнахит (И. П.); **Темыр иашьа дызшыыз шидыруазгыы**, ајыхәтәаны избеит ашыоура мап ацәикырц (И. П.); **Зина абас агәәкәра дыштјагылазгыы**, лыхьз-лыңша азхауан (И. П.); Акәалзы анынеишәиңа, **макьана дышқәыңшызгыы**, игәышңы мыцхәы ианаалеит (В. Ам.); **Ажәлар абжеиҳараѳык макьанагыы иңшыоу ајлақәа ишрымјаныхәозгыы**, ахазарқәа ртәыла анапх-гаѳцәа анцәа икульт ашытхыра иалагеит (В. Ам.); **Адгъылбжьаха зегъы тјызгәара харакыла ишыхкаазгыы**, афнујка ар мацымкәа итәан (В. Ам.).

2. Еидкылага хадас икоу акатцарба аинфиниттэ форма атагы-лазаашьатэ элемент **-ш** ацымкэа, асуффикс **-гвы** амацара ацны ианахпылогыы йкоуп. Ускан еихарак аицааира иацны иахпылоит ахэтац **иага (иагъа): Иага Византиа иазхьаишуашэа карцозаргвы, ажэйтэ гээг рхыңсаауамызт галтэи Маршьанаа** (В. Ам.); **Егьырт аеыѡкэа рыѡра иага ицакыдазаргвы, иаанхаз иаицаиуа даабан хэа ицшыи** (В. Ам.); **Рыгэкэа иагъа итнашьаахьазаргвы, ианеиниа рыбзиабара еитанарызцэыртит** (И. П.); **Иага иңсахы ңыржэахьазаргвы, ихаңыц еихаргэгэа ичхауан** (И. П.); **Макыц иагъа кайцандазгвы, аколнхацэа игэра ргомызт** (И. П.).

Асуффикс **-гвы** аицааира иацраххыр, уи азоужьратэ цакы ацэыгзеит. Еиѡырцшы: *Ахэыцы иаб днеидыркит, уи рцас ишацанамкуаз; Ахэыцы иаб днеидыркит, уи рцас ишацанамкуазгвы.* Ус анакэха, азоужьратэ цакы аарцшраѡы асуффикс **-гвы** хадара аеит ххэар халшоит.

Азоужьратэ инфиниттэ еицааира ахэоу аѡы иалкаау атыц амазам, аха, аѡырцштэкэа ишахдырбо еипш, уи еихарак ахэоу иапынгыланы иахпылоит.

Азоужьратэ аинфиниттэ еицааира, егьырт аинфиниттэ еицааиракэа реипш, ахэоу аѡнутцка иамоуп ахатэы ихыркэшам алкааратэ интонация: *Леуан уажэтэи итагылазаашьа, ауаѡы иага ажэа дазказазаргвы, аарңшышьа изатом* (В. Ам.); *Хара хажэлара иага макэмабара иакэшэаргвы, ахаан ргэы мцацызт* (В. Ам.); *–Ах дцэажэоит, шэаазырѡы! –рыбжэкэа ааиларыңсеит, данырба нахыс ркыт бжыы мго азырѡра ишалагахьазгвы* (В. Ам.); *Аимператор Константин Леуан хатыр ду икэицон, иара дышкэиңшызгвы* (В. Ам.); *Леуан қарала дышмачызгвы, ахшыѡ цари абаѡыдеи шимоу ѡашьомызт* (В. Ам.).

Ахыкэкытэ инфиниттэ еицааира

Ахыкэкытэ инфиниттэ еицааира иаанарцшуеит ахэоу ахадаратэ хэта атцакы хыкэкыс иамоу, изызку.

Аинфиниттэ еицааира еидкылага хадас иамоу акатцарба аинфиниттэ форма шыакэгылоуп асуффикскэа **-рацы //** **-рцы //** **-рц, -разы** рыла. Асуффикс **-разы** ацэажэаратэ бызшэа еиха иазчыдароуп, аха алитературатэ бызшэаѡгы авторцэакэак рхы иадырхэоит.

Асуффикскэа **-рцы //** **-рц** асуффикс **-рацы** аварианткэа роуп – абжыкэкэа **а, ы** аѡыгэѡэара ишазыкоу еипш аредукция рыхтысрала ихауеит. Алитературатэ бызшэаѡы еиха итбааны ахархэара амоуп авариант **-рц, уигы** абжыкэкэа **а, ы** аредукция рыхтысроуп изыдхэалоу.

Асуффикс **-рац //** **-рц:** *Игэы итѡеикит амшаң ныхэа шаархыргалак, зегь рыла дзыкэгэыгуа иаргъажэѡацэеи иаңханагълацэеи ицырхырааны, ңызара ззиуа ар ицэгыы еигъны еидикиларц, иргэгэарц, Кэыдры ахышэара-цышэара аңстэа ду итэанакыз акытақэеи ахаблақэеи рымацара рѡгъы даанымгылакэа, ааигэа-сигэа икоу егьырт акытақэа рѡтэи жэлара рцэицэагъы реидкыларалагариц, уимоу Шэантэыла имоу адырцэагъы рарңарцэа гъеѡкэа иара ишкэа иңшуа икайцарц.* Абар уажэгъы иара изааигэазоу шыоукы аимпериа ажэйтэ хэынтңарцэа дуқэа Доминикан, Марк Аврели ухэа рсахьақэа каңха-каччо изну аңара рытэны дырѡегъых иахьаарышьтхыз далахырхыриц, иашьцэа гэакьақэа дрыдиргыларц, уи ала Леуан ибгэа-ишшарагъы ңырцэарц (В. Ам.); *Затуркан мышкэак ихы дақэитыстэит иңсы ишьариц* (Б. Шь.); *Хѡык ашьхаруаа хэцэа ххы неилахцан ус хаицэажэеит: шыыбжэааира ңытрак шагу Матеи сареи абахца агэашиэ ахь хнеирцы, Мата нтыцкэа даагыларц, сара сеааибытэны абахча стэларц, иманшэаланы икалар, Цэунеи Кэынеи сыманы аихатэ гэашиэ стыцыриц. Нас акэыкэмыдарақэа хэерывазо агаѡахь хкылсыриц, нас атыркэа ңсызкѡы ишхэа хнакэтэан агаѡа хавалариц, тэакэ ханынаскыалак, хаитэзхыцыриц, бнала, рхала ашьхақэа рахь хнаскыаны цыара хэахцэахыриц* (Б. Шь.); *Уахь иаарыңхыоит ихэсақэагъы иахэмарларц, игэы дырѡыхариц* (Б. Шь.); *Хаинаалеит хазлеицэажэаз аңара иаццэаны иахтарц* (Б. Шь.); *Агаѡа хэңырцэуам икоу еилахкаарц* (Б. Шь.); *Ус умишэан, дад! Дналагеит Уазамат сиргэыбзыгыриц* (Б. Шь.); *Омар-ңашьа дааираны дыкоуп амхацыыр драцэажэарц* (Б. Шь.); *Атуцъарцэеи ашерифцэеи ирылишо зегъы карцэоит рыхэхэхэтэра еицырхыриц* (Б. Шь.); *Нас дылжжыжыариц, длыришыкыыриц дылгэыдхэхэала дкэо длыма адэы даакэлеит* (Б. Шь.); *Ииңаху убри ауп хэуа-хдыхэ йкамкэа ханнирцэалак, ихала ашьамдгъыл дықэзаарц* (Б. Шь.); *Хэңсадгъыл ахь сыхнымхэыр акгъы сзыкайом, сыңсуеит, абри уасхэарц сузааит, Затуркан* (Б. Шь.); *Хэңсадгъыл ахь ххынхэуеит, хшэыхэоит амѡа хашэтэриц* (Б. Шь.); *Иуцэыззом, сар-*

ггы сееикэсыришеит срыццарц (Б. Шь.); **Батал Акэа дааит ауни-верситет дтэларазы**; **Урт цон ари аены аусура иалагараны иказ амѳакайѳцэа ирыдрныхэларазы** (И. П.); **Абна рхиарагы ыыц идыргыло ахэынтқарразы акрызцазкуа усуп** (И. П.); **Амаденцых-рахь ацаразы** уареи сареи еибаххэахэоу мацушьѳозар, ма иазымхо-шэа убозар, уазхэыц ухала (И. П.); **Сынтэа аколнхарақэа зегь рапхэа игылеит ашьхымза таацэарақэа разырхарази, ацха ахатэ-бзиара аузэтэрази** (И. П.); **Амѳа ыыц акайаразы ипқатэкэоуп хэа ирыпхэазоз айлақэа адыргақэа рнырцон** (И. П.); **Аиҳабыра ишэы-дырцойт хѳык арацаайхцэа Чагымкэаратэи абарит цхыртахь идэықэырцаразы** (И. П.); **Николоз ауаѳ бырг диаццэаит асасцэа рыхыызқэеи рыжэлақэеи иеиҳэаразы** (И. П.).

Аконтекст зейцшроу еипш знызынла асуффиксқэа **-ны, -ртэ** ахықэкы иазааигэоу атцакы анаадырцшуа ыкоуп. Ускан абарт асуф-фиксқэа псахзар калоит асуффикс **-рц //** **-рцы** ала: **Махаз уск азы аусхэартэ акнынза днеиртэ иархэеит** (днеирц иархэеит); **Сатбеи ашкол адиректорра ибараны идырцэит** (ибарц идырцэит).

Асуффиксқэа **-ны, -ртэ** абас рхархэара ацэажэаратэ бызшэа еиҳа иазааигэоуп.

Афырпштэқэа ишахдырбо еипш, ахықэкытэ инфиниттэ еицааи-ра иалкаатэкэаны апозиция амам, аха еиҳарак ахэоу антэамтэфеи иахпылоит. Ускан уи еиҳа ипсабаратэуп.

Ахықэкытэ инфиниттэ еицааира цакыла еиҳарак икалаша аамтэа иадхэалоуп.

Ашэага-загатэ инфиниттэ еицааира

Ашэага-загатэ инфиниттэ еицааира иаанарпшуеит ахэоу ахада-ратэ хэтэ атцакы зныкымкэа, ма шака мчхара аمانы икало. Аригы атагылазаашьатэқэа рахь иатцанкуеит. Аинфиниттэ еицааирафеи еидкылага хадас икоу акатцарба аинфиниттэ форма шыақэгылоит асуффикс **-цыпхэа** акатцарба ашьатэ аццарала: **Уажэы-уажэы имацэысцыпхэа**, алашара иадубалоит алакацияқэа рышэтқэа кэаишэа (И. П.); **Хапареи Хатхэеи ааибабацыпхэа**, абас ауп алаф шрылеибахуа (И. П.); **Аѳны дазааигэацыпхэа**, ахэыққэа рыхэмарбжыы иаҳа-иаҳа иааигэаны иаҳауан ((И. П.); **Надиа абри**

дазхэыцыпхэа, лгэеисра ццакы-ццакуа апшқахара иафын (И. П.); **Апхэызба деиликаацыпхэа**, иаҳа-иаҳа дигэапхон Темыр (И. П.); **Иишьтахька дхьапшцыпхэа**, ихатэы псабара азгэыкра даунашь-туамызт (И. П.); **Атаҳмада шухэаз имдыруаз, Темыри лареи цьара иааиқэшиацыпхэа**, лгэы нтзызауан (И. П.); **Мыкыц аѳны дааи-ны дцацыпхэа**, Зина длабжэон (И. П.); **Уал тэзмыжэзоз Мачагэа, уал зымишэазоз Кадыр ифэи дааицыпхэа**, уайдэи цустойт хэа ие-иҳэон (Апс. л.).

Ашэага-загатэ еицааира ажэақэа **зака, акара** рыла ианышьақэ-гылоу ыкоуп: **Ажэа зака итэаз акара**, икэарит (Ажэапқа); **Убри зака ирласны икало акара**, ажэлар абзанхара рытара иазааигэа-хоит (И. П.); **Амиш зака идыдуа акара**, ақэа леиуам (Ажэапқа).

Аицааира ажэа **зака** амацара алагыы ианаанарпшуа ыкоуп ашэа-га-загатэ цакы: **Зака бардра урт ахысыз, Зака кэара урт ирыр-сыз**, Акыр ицэгэоуп ахэара, Аха усгэы ицеит хара (Б.Шь.); **Зака саат, минут цаз** здырхуада, аха нас иара ихала уа даапшит (Б.Шь.).

Ашэага-загатэ цакы аарпшразы ххы ианахархэо ыкоуп асуф-фикс **-ратэы //** **-ртэы** ала ишьақэгылоу акатцарба ахыпшратэ инфи-ниттэ аркынаатэ форма. Ускан ахэоу ахадаратэ хэтэфеи иахпылоит ажэа убыскак: **Абгахэыцы убыскак аеармашьыцеит, ахьаңарч агэы ааѳбахартэ** (И. П.); **Шѳыцыагыы шэеидгыланы гэыкала шэахьеиц-рашэо убыскак сгэы иахэеит, мцэыжэѳада сыпрындал, ажэѳан ахь схаландаз аасгэахэратэы** (Н. Х.).

Ашэага-загатэ инфиниттэ еицааирагыы ахэоу афэи иамазам иал-кааны атып. Уи хдылоит ахэоу иапынгыланы, иаланы, иашьтэнеиуа.

Ахэоу иалкаахоит ихыркэшам, ихыпцшу интонацияла. Аицааи-реи ахэоу ахадаратэ хэтэи ахэоу аинтонация еиднакылоит. Ашэа-га-загатэ еицааира еипшны иахпылоит ацэажэаратэ бызшэа акын-гы, алитературатэ бызшэа акынгы, аха ахархэара рацэак итбаам.

Арлахэыратэ еицааира

Арлахэыратэ еицааира хэа ипхэазоуп акатцарба арлахэыратэ форма еидкылага хадас измоу ѳба ма инарейхангы зхала икоу ажэақэа ргэып: **Айыхэа ду нышьтареыла, Апхьатэ шыапқэа найаргыла, Апыишэ цэрыңса харакуа**, Абгахэчы натэеит уа! (Б.

Шь.); *Исјагэышвар, сыбжы еиңыхуа, Ирқамызуа сара сйыхэа, Айла сықэтэа сиаахэалап, Уара уеиңиңақьа қыаф зулап!* (Б. Шь.).

Арлахэыратэ еицааира аинфиниттэ еицааирақэа рахь иатцанак-уеит, аха излареипшымыгы ачыдарақэа аныпшуеит, убри акнытэ урт ирхыпхьазаалам.

Аинфиниттэ еицааирафэ еидкылага хадас икоу акатцарба аинфиниттэ форма, ишагэахтахоу еипш, иамоуп ихыпшу аграмматикатэ аамтатэ тцаккэа. Уи иаанарцшуам акатцарба аинфиниттэ форма иамоу аграмматикатэ аамтақэа зегы. Убри акнытэ уи еидкылага хадас измоу ргэып иаанарцшуеит ихыпшу ахшыфэцаратэ тцакы.

Арлахэыратэ форма иамазам аграмматикатэ аркынаатэ, аамтатэ формақэа. Уи иаанарцшыр алшоит иара акатцарба иакэшэо, иапынгылоу, ма иашьтанеиуа (атыхэтэантэи – имачзаны) азеипш тагылазаашьатэ аамта.

Абас икоу ачыдарақэа ирыхкыаны, уи еидкылага хадас измоу ажэакэа ргэып синтаксистэ функциалей, синтаксистэ еилазаашьалей аинфиниттэ еицааирақэа рақара амчхара амам, иазаарцшуам, уи ихыпшу ахшыфэцаратэ еицааира иалоу ажэакэа еидкылага хадас ирымоуп арлахэыратэ форма. Асубиект-объекттэ тцаккэа зныпшуа ажэакэа уи иадхэалоуп айқэыршэаратэ жэеибаркыралала, атагылазаашьатэ тцакы зныпшуа ажэакэа – аидыларатэ жэеибаркыралала. Иаххэап: *Арпыс шыахэк дааиуан, зейишыкам цьмашьтэак и-а-ңцаны, ашаха роуны ахы и-а-хайцаны* (И. П.)

Арлахэыратэ еицааира иаанарцшуеит еилоу азхэа арфеиара амфэпысшыа. Азхэа акнытэ иаанахэоит, атакгы анатоит азтцара *иш-ңа?* Ахэоу акны арлахэыратэ еицааира иааннакылоит акалашьатэ тагылазаашьа асинтаксистэ позиция, инанагзоит уи афункциагы. Азхэа иадхэалоуп уи аидыларатэ жэеибаркыралала: *Ашыф-шыфхэа иеага дэықэјо, Ахэыжэ-хэыжэхэа анышэ рыгэзо, Уа драшэон анхафы, Иваргыла иңацаа хфы!* (Б. Шь.); *Уаха гэфарақ камңазақэа, Уа иаангылеит амайуарқэа, Айла иамңоуп, Рхаңың қарқэа неихакшо* (Б. Шь.); *Ахьаца мфэ амцабз айлашо, Аччахэа иафуп абылра, Алфайда архнышьяна иакэјдиашо, Еишьялза иартэоит алағара* (Б. Шь.); *Афыртын бааңс асуаз, айла хыжэжэо, Илакыуаз амаңыс, аңта еикэыжэжэо...* Ишгылац ахра гылоуп, иңысуам ... (Б. Шь.).

Арлахэыратэ еицааирафэ еидкылага хадас икалоит:

1. Асуффикс **-уа** ала ишыақэгылоу арлахэыратэ форма: *Чкэына хэыцык диацаажэауа, Пхэызба қыпшик азиас дыгэңынгылоуп* (Б. Шь.); *Апалуба дықэуп уи дшақь-шақьо, Ашхыңда дыркышэа, итэиц напқэа кьо* (Б. Шь.); *Дшақьоит Нахар, ихэда ахэыңиэра еибартуа, Шабат иахь ахэа еиңи иажэа қарқэа шытуа...* (Б. Шь.). Асуффикс **-уи** ала ишыақэгылоу арлахэыратэ форма еидылага хадас измоу аицааира иаанарцшуеит акатцарба хада иакэшэо аамта: *Абға на тарпеи-тарпеиуа, Абла цэгьа кэеицеи-кэеицеиуа, Абгахэыцы аңсы заны, Ал ахь ицоит икэырны* (Б. Шь.); *Зны иаатгыло, зны иқэасқэасуа, Цьара ишинеуаз бгахэыцык, Айла ахынтэ иахаит бжык* (Б. Шь.).

2. Асуффикс **-ны** ала ишыақэгылоу арлахэыратэ форма: *Акалат ижэаа итарңаны, Дамеи дтэиуан амхырта* (Б. Шь.); *Убри аамта-зы ңсаатэшэа дңырны, ифызцаа дрылңараа ифааихеит Кэышэтын, Таслым дызхыңаз арқэара днахыңаны* (И. П.); *Цьгэатан ауардын афэ дааныжыны, иңықэреи здырхахауаз идэқан ахь дцеит Кэышэтын* (И. П.). Асуффикс **-ны** адинамикатэ қатцарба ашыата ацтарала ишыақэгылоу арлахэыра еидкылага хадас измоу аицааира иаанарцшуеит акатцарба-зхэа иапынгылоу аилкаара. Акатцарба-зхэа иапынгылоу аилкаара аадырпшуеит иара убас асуффикс **-мкэа** адинамикатэ қатцарба ашыата ацтарала ишыақэгылоу еидкылага хадас измоу аицааирей адинамикатэ қатцарба ашыата цкыала иаарцшу еидкылага хадас измоу аицааирей.

Уаса-шэк *кэақэаны, шэ-қабк иртэажэны, хыхь иқэыргыланы иситңон, сара сагэтэсны* ифэ итэстэон (Апс. л.); *Узустоу самхэакэа умцан* (Апс. л.); *Дишэмишыкэа ақкэын дышэкы* (Апс. л.); *Мосе иееилахэа-иееилаца* аулиця даныланы днеиуан (И. П.);

Астатикатэ қатцарба акнытэ ишыақэгылоу арлахэыра еидкылага хадас измоу аицааира иаанарцшуеит акатцарба-зхэа аамта иакэшэо аилкаара: *Абри афнатэ тацак дыфнагыланы дызбар, уаха стэахымызм* (И. П.); *Уи ала хэыцгыы има, ауасагыы има даеа қытэак афэ дааит* (Апс. л.).

3. Асуффикс **-м, -кэа** ала ишыақэгылоу арлахэыратэ форма: *Итэкажэ дицымкэа, инапы лкымкэа ашэхымс дызхыңуамызм* (Апс. л.); *Сара сыкамкэа, Расац абра дааихыоума?* (И. П.); *Сасрыкэа иаргьа шыапала дамыскэа, иарма шыапала дэсны иңыххаа игеит* (Апс. л.); *Нартэа рахэшыа шыац лыапы ықэмыргылазақэа, жэфан*

дайабыршизакэа драазон (Апс. л.); *Была шизақэа сызхара сыр-тамшиыкэа сбыцрыуамызт* (И. П.).

4. Акаттарба ашыата цкыала ишыакэгылоу арлахэыратэ форма: *Апенцыйр ах ифы нархэы, Дхэыцуан ус ахантэафы* (Б. Шь.); *Мчыла иагэра афархха, Абга цымйэа, ацэа итымца, Инамгакэа аңсы аһ-нынза, Уи дызэыжэуам шамаха* (Б. Шь.); *Айла дайаңшуан, ихы ыкэца амартак* (Алашара); *Хамтак ибла еихмырсыгь, Даарылаңшуан ам-зараа* (Б.Шь.); *Ахэычы... днышьтэца аһныка дхынхэит* (Д. Гэ.).

Арлахэыратэ еицааира ахэоу афы иалкааны иамазам атып. Уи хпылоит ахэоу иапынгыланы, иаланы, иашытанеиуаны. Ахэоу иалкаахоит интонациала. Ахархэара амоуп уи инартбааны ацэажэаратэ бызшэафгы, алитературатэ бызшэафгы.

ЕИЖЭЛАНТЭУ АХЭОУ ХЭТАКЭА

Ируадафэу ахэоу мариа аилазаарафы иахпылоит синтаксистэ функциала еикэшэо, хэоу хэтак иадхэалоу, зтаарак атак азто фба ма инареиханы ахэоу хэтакэа. Урт еижэлантэу ахэоу хэтакэа хэа ирышьтоуп. Еижэлантэу хэоу хэтакэаны икалоит: азххэаакэа, азырхакэа, ахартэаагакэа, ахэаакэтакэа, атагылазаашыакэа. Иахпылоит иара убас еижэлантэу аинфиниттэ еицааиракэа, арлахэыратэ еицааиракэагы нрылатцаны. Еижэлантэу ахэоу хэтакэа рыбжьара иказам ихадоу, ихадам хэа. Урт зеггы синтаксистэ функциала еикароу, еивакэыло хэоу хэтакэоуп. Еижэлантэу ахэоу хэтакэа дара-дара еидхэалазар калоит айкэыпхызаратэ интонациала, аипшыратэ еидхэалагакэа рыла. Аидхэалагакэа рыла еидхэалоу еижэлантэу ахэоу хэтакэа рыбжьара ишыакэгылар калоит аипшыратэ, аифагыларатэ, айкэшаратэ еизыказаашыакэа. Урт аизыказаашыакэа аарпшхоит еиуеипшым аидхэалагакэа рыла.

Еижэлантэу азххэаакэа

Еижэлантэу азххэаакэа зхэак иадхэалоуп апридикативтэ жэеибаркырала, уи аарпшуп азхэафы еижэлантэу ахэоу хэтакэа еицырзеипшу ахафытэ арацэа хыпхызаратэ цакы змоу, субиекттэ рбага-

ла. Азхэа иаанарпшуеит еижэлантэу азххэаакэа ирзеипшу арфеира. Убри асубиекттэ рбагала еижэлантэу азххэаакэа азхэа хадара артоит. Азхэагы иара аганахыала иалнакаауеит «Д» ариад ма «Л» ариад иатэу асубиект рбагакэа. Риадс иалкаахо зыбзоуроу акаттарба-зхэа аитамтцрей аитатцрей роуп. Ара ишаабо еипш, азххэаакэа ркнытэ хадара атара цоит азхэашка, азхэагы хадара ауеит еижэлантэу азххэаакэа субиекттэ рбагала раарпшрафы. Убри ала ишыакэгылоит ф-ганкны ахырхарта змоу ахадара. Даеакала иаххэозар, еижэлантэу азххэаакэеи азхэеи рыбжьара ишыакэгылоит аCOORDINATION-иатэ еизыказаашыа: *Уа и-аанхеит сан, саб, сгэылацэа, сашыцэа, стах-цэа* (Б. Шь.); *Хауацэа, хтахцэа, хгэылацэа ааины и-хадныхэалон* (Б. Шь.); *Ачыкмаца ааххартызар, ахы, аразны, анапхэца, алымхарыф, ахэдахаца, амацэазкэа (и)-тоуп* (Б. Шь.); *Сашыеи сареи, даеа фыца арңарцэеи зеггы рдэыкэца х-афын* (Б. Шь.); *И-еизан цыарак ахэса, ахацэа, ахэычкэа* (Б. Шь.); *Сабгы, сашыагы, саргы абцаар шытах-хит* (Б. Шь.); *Сара сыниаз атахмадцэа Сит, Мурат, Хатхэа, Соулах, Татластан иса-р-хэон ирхыргаз арыцхаракэа* (Б. Шь.); *Хэыц еикэца зламыз ацымашытэа иахо иаа-р-гон Сит, Мурат, Даут, Татластан ухэа атахмадцэа* (Б. Шь.).

Еижэлантэу азххэаакэа азхэа хадара артоит асубиекттэ хэеи арацэа хыпхызарей рыла. Еицааиуа азхэаакэа рзы актэи ахафытэ цакы змоу ыказар, зеггы еицышытырхуеит актэи ахафытэ цакы: *Сабгы, сашыагы, саргы абцаар шытах-хит* (Б. Шь.).

Актэи ахафытэ цакы змоу ыкамкэа, афбатэи ахафытэ цакы змоу ыказар, зеггы еицышытырхуеит афбатэи ахафытэ цакы: *Иареи уареи шэеицэоит*.

Актэи афбатэи ахафкэа змоу ыкамзар, зеггы еицышытырхуеит ахпатэи ахафытэ цакы: *Иареи лареи и-еицэеит*.

Еижэлантэу азххэаакэа дара-дара еидхэалоуп айкэыпхызаратэ интонациала, аидхэалагакэа **и, гы, нас** ухэа рыла: *Шэарт аңсуаа шэеиңи, харгы и-хаман аңра збакэа, ашхэакэа, анышькэа, аканцакэа* (Б. Шь.).

Еижэлантэу азхэакэа

Еижэлантэу азхэакэа ирызкны икоуп еифагылоу ф-гэаанагарак. Гэаанагарак излахэо ала, традициала зххэаак иадхэалоу азхэакэа

еижэлантәу азхәакәа хәа ирыпхәзоит. Аѳбатәи агәаанагара – еижэлантәу азхәакәа злоу ахәоу еилоу ахәоукәа ирхырыпхәзалоит (Уахә. хыхь, ад.).

Хара хгәы излаанаго ала, апсуа бызшәафы еижэлантәу азхәакәа злоу ахәоукәа еилоу ахәоукәа рхыпхәзарара ралатцара анаукатә шыата амоуп. Избан акәзар, азхәа иамоуп аграмматикатә матәахәкәа зеггы иара ахала апредикативтә цакы аарпшразы. Убарт иреиуоуп асубиект-обиекттә еизыказаашыакәа, асинтаксистә амодальтә, аамтатә цаккәа. Иаххәап: *сиацәажәоит, сицхраауеит, хәишыәоуп, хәиуацәоуп* уб.итц.

Еиѳхарпшып цакәа иаагоу ахәоу аиѳартәышыакәа ѳба: *Айафы шыбыжымтјан дѳагылан, иѳы инапы изәзәан, акрифан, ишәкәкәа аашытыхны ашкол ахь дцеит; Айафы шыбыжымтјан дгылеит, иѳи инапы изәзәеит, акрифейт, ишәкәкәа аашытыхны ашкол ахь дцеит.*

Актәи ахәоу аѳы азхәакәа **дѳагылан, изәзәан, акрифан** ииасхәоу еилкаам акатцарба аамтала иаарпшуп. Ишдыру еипш, адинамикатә катцарба ииасхәоу еилкаам аамтатә форма иамоуп инагзаны еилкаам атцакы, убри акнытә уи иара ахала инагзаны иазаарпшугам азхәа, азхәа зхала иаазырпшуга дәәа катцарбак ацымкәа. Актәи ахәоу аѳы ус икоу катцарбоуп **дцеит**. Убри акнытә, актәи ахәоу иалоу азхәакәа еижэлантәу хәа ихампхәазар ауам.

Аѳбатәи ахәоу аѳы акатцарбакәа **дгылеит, иѳы изәзәеит, акрифейт** дара рхала азхәакәа аадырпшуеит, апредикативтә цакгы асинтаксистә матәахәкәа рыла иаадырпшуеит. Апредикативтә цакы ари ахәоу асинтаксистә цakoуп. Ус анакәха, апредикативтә цакы змоу азхәакәа ахәоу хәта хасабла еижэлантәу азхәакәа хәа рыпхәзарара залшом. Ара ихамоуп, ишаабо еипш, апредикативтә цакы рацәа змоу еилоу ахәоукәа.

Убри шыатас икатцаны, хыхь ишахарбаз еипш, абас икоу аилазаара змоу ахәоукәа ари аусумтафы еилоу ахәоукәа ирхахапхәзалоит. Еижэлантәу азхәакәа хәа ихапхәазар калоит адинамикатә катцарба ииасхәоу еилкаам аамтатә формала иаарпшуга азхәакәа: *Ашырхәа ииартја дѳылкыан, иѳааилеихәан, иѳы ааизәзәан, атјзы акылхара дынкылытјын аштја дныкәытјит* (С.Ч.); *Апхәызба лѳы анылызәзәа, ѳамѳақәак азы лжәын, нас даакәгъежыын апхал алакар инайалыргылан, зыла иртјаны лкәакәа инықалыргылан, амѳахәастја даныланы лѳыналхеит* («Н.С.»).

Азхәакәа еицырзеипшуга азххәаа ахырымоу акгы иапырхагазам, асубиект апозиция аанкылоуп.

Еижэлантәу азырхәкәа

Еижэлантәу азырхәкәа еицырзеипшуга обиекттә рбагак ала азхәа хадара артоит: *Алпхынрак хѳаха сымамкәа, Запшыаа рка-зармаѳ атјтын срыпхуан. И-сыртјааит **сцәабаапса, сјарақәа*** (Б. Шь.); *Амѳан ацхәкәа хјатәызар, ахра амѳа аѳгатәызар, ақяалақәа ргылатәхар, убартј зеггы рзы и-шытырхуан **аихақәа, аигәыишәқәа, ахәархықәа, айыркантиқәа, ажыгақәа, ашахақәа*** (Б. Шь.); *И-ахгәалахаршәон **атјыпхыызқәа, арѳаишқәа, азиасқәа, азыхықәа, аишхәқәа, апсјақәа*** (Б. Шь.); *Саб, сара, сахәшыа и-хагумыжыын улапши хаа, Алахтјаала!* (Б. Шь.); *Алоу-иңа Шьардын иааипхәан, и-мырхит **иабцъари ичынқәеи*** (Б. Шь.); *Кыраамтја и-гәастон, ахаја данааилак, **ишипылоз, имай шыруаз, ртәашыа, ргылашыа*** (Б. Шь.); *Уиаахыс **аилаѳынтреи, аибашыреи, ахјәареи, ахјсаареи*** уңсы тјаны у-р-ыл-цит... (Б. Шь.); *Иахәа шыбыжәахыс Цьарымхан **лтјаацәа, лан, ланду*** д-р-ызыхыцуан (В. Ам.); *Цьарымхан лхатәы бызшәала ацқахәа лашыа **диацәажәо, ланхәа, ланхәыпхә, лацала, ахтјыпхәцәа*** ухәа зеггы и-л-ырдыруан (В. Ам.); *Аублаакәа ныкәара иандәықалоз и-шытырхуан **ацхана, ажыјаа, аишәаѳа, ацъыкахыш, ацъыкјәайәа*** (Б. Шь.).

Еижэлантәу азырхәкәа синтаксистә функциалей азхәеи дарей реибаркышыей рыла ирзеипшуга ачыдарақәа рымоуп: азххәаа аипш, апредикативтә цакы ашыақәгылара иалахәуп, азхәеи дарей рыбжәара ишыақәгылоит нак-аактәи ахадаратаратә аCOORDИНАЦИАТә жәеибаркырала.

Аѳырпштәкәа ишахдырбо еипш, еижэлантәу азырхәкәаа дара-дара еидхәалоуп, еижэлантәу азххәаакәа реипш, еихарак аиқәыпхәазаратә интонациала, аидхәалагақәа **и, зыы, нас** ухәа рыла.

Еижэлантәу ахартәагақәа

Еижэлантәу ахартәагақәа, егырт ихадам ахәоу хәтақәа реипш, азхәа иадхәалоуп цакыла, аидыларатә жәеибаркырала. Ахәоу апредикативтә цакы аарпшуга иадхәалазам, функциас ирымоу

ахэоу аинформативтэ тцакы ахартэаара ауп. Уи адаггы иаадырц-
шуеит азхэа арфеиара злакало аилкаарақэа. Еижэлантэу ахартэаа-
гақэа раарцшразы ххы иахархэоит ашытынгылақэа зцу ахыызкақэа,
ахатэы хыызқэа, ахыызцынхэрақэа уб. итц.

Таацэада, хтылцда, фныда, гэарада адггыл сықэуп сара (Б. Шь.); **Шьтпрада, жэлада, тынхада** адггыл анылара хызыс иушьеит (Б. Шь.); **Цабыргны, иара асаби ианшьцаа рыңшира-рсахыақэа акырза иман ибла еиғыгьежъ хэыцқэеи ихахэы еиқэайцэеи** рыла (В. Ам.); **Укамч къашьеи, ххыа кэадыри, ухтырңа шкэакэеи, ужэоахыри** рыла умоашьеит, сгэацаңха (Б. Шь.); **Иахэеи, икамеи, итапанчеи, Икэымжэи, икабеи, ихтырңақыақыеи** Абартъ рыла ма дфашьозма, Аңсуа хайа Абатъаа (И. К.); **Уа еизон ма шыапыла, ма ыыла, ма уртг-ггы агыыртггы** рыла (Б. Шь.).

Еижэлантэу ахэаакэтцақэа

Еижэлантэу ахэаакэтцақэа имацны иахпылоит. **Аамстэуаф бырг къызақ** раңхыа днагылеит, ичамха лабашыа шкэакэа кны (В. Ам.); **Тцкыбынтэи аамстцаа дуқэа иреиуаз** Едрыс-иңа Шарытхэа захызыс ауафы **ңица таха-тыгъа** Леуан дкылкааны дихэаңшуа даацэажэеит (В. Ам.).

Ажэак анхэаакэыртцо ыкоуп азыкашьатэ кэзшыарбеи ахаташыатэ кэзшыарбеи. Ускан азыкашьатэ кэзшыарба ихэаакэнатцо ажэа иапынгылоуп, ахаташыатэ ихэаакэнатцо ажэа иашытанеиуеит. Урт ажэак злахэаакэыртцо ала еижэлантэу хэа иуцхыазар ауеит: **Амфа сықэын, Осман-коиқа сцоит шыапыла, тагалантэи аңша баа** сысуа (Б. Шь.); **Атэахмада иаңхыа иаагылт ф-уадак аманы ашыақа кыафқэа зцагылаз агэтэы фны хэычы** (Б. Шь.); **Аңстэазаара иага ицэгызарггы, уайэтэи** амш **лаша** азгэыгъра ацымкэа калом (Б. Шь.); **Мра зқэымң-хазоз уахынлатэи** ахаир **хышэашэа** ицқыаза **иқан** (И. П.); **Ускантэи аамтэа еиқэайцэа** уи еиңи **иказ** иакэын **иатэахыз** (И. П.); **Ашыыжытэи** ахауа **цқыа** иархэанчон алфак аффы (Б. Шь.); **Уааскыаны урыхэаңишишь сахкэажэ хамтэс илэаишытқэаз: Цьамтэылатэи** ауархал **хэба-бақэа...** (Б. Шь.).

Иахпылоит азыкашьатэ кэзшыарбақэа рыла мацара иаарцшу еижэлантэу ахэаакэтцақэаггы. Ускан урт ихэаакэыртцо ажэа иапын-

гылоуп: **Уардатэи хайоызаратэ ныхэаф дхақэымишэеит** Ната Лоуба (Б. Шь.); **Хара ртышэныртэалара хэеуп ганрацэалатэи ауаажэ-ларратэ** еиыкэаашыақэа («Апсны»); **Иазгэартэеит** уи **азакэан еилазго ашыауэатэи, админитсративтэи, атэылауафратэи** тақңхықэарақэа... («Апсны»).

Ахаташыатэ кэзшыарбақэа рыла иаарцшу еижэлантэу ахэаакэ-
тцақэа ихэаакэыртцо ажэа иашытанеиуеит: **Изыфнаргалаз ауа-да тбаатыцэ аңенцьыр харак дуқэа** амшын **ахь** ихан (В. Ам.); **Зегъ** реихаггы асасцаа ицъаршыеит **агэра** иқэыришыз **ауархал еилыгъраа ду...** (В. Ам.); **Уа** иаха **ижыцэыз** руакы **ахахэ** **къақыа ду** иаақэагылт (Б. Шь.); **Лыла еиқэайцэа хэыцқэа** ааихмырсыгызакэа **дихэаңшуан** (И. П.); **Иахэа хэыи ду** аайдхало **иарак** **изшазан** (Б. Шь.); **Уа зееиыызгаз аңтэа еиқэайцэа самсалқэа** ажэоан **аадыриқэайцэеит** (И. П.).

Иахпылоит еихарак алитературатэ бызшыафы аинфиниттэ еицааирақэа рыла иаарцшу еижэлантэу ахэаакэтцақэа. Урт иры-моуп иаарту ариад:

Акама анкыа зны аублаа мца иазрыжэыз, аублаа ңсангыери **иқэыричаңаз, аублаа мақыа** **иахыз, кырынтэ** **ага** **ишыа зфэтэахыаз, кырынтэ** **аублаа зара зырңицахыаз** **абцъаруп** (Б. Шь.); **Игэтэс-ны даафнарыжылеит** **аарлақэа зшыапы** **иқэагылаз, зцэеи зыбафои** **еикэыришаз, макыана зыуафбжара** **имнеицыз** **хайак** (Б. Шь.); **Ашы-рхэа** **пхэыс қэыңшк** **даафналеит** **змагъра кыафыз, зыхэда** **тырхаз, зкалт** **еилахауаз, цкы** **шкэакэак** **зишыз** (Б. Шь.); **Адуңеи рше-ижытэи** **адггыл** **иқэыфуаз, излеибаныхэоз, агараишэа** **злархэоз, ргэы** **зладыртңынчуаз** **рбызшэа** **ызуеит** (Б. Шь.).

Еижэлантэу атагылазаашыақэа

Еижэлантэу атагылазаашыақэа ркнытэ еиха итбааны ахархэа-
ра рымоуп еижэлантэу акалашыатэ тагылазаашыақэа. Урт аарцшуп еихарак арлахэырақэеи арлахэыратэ еицааирақэеи рыла. Еидхэа-лоуп дара-дара аиқэыпхыазаратэ интонациала, дара зеггы аайд-кыланы азхэа иадхэалоуп аидыларатэ жэеибаркыраала. Иахпылоит еихарак алитературатэ бызшыафы, апрозафгы, апоэзияфгы: **Абга па тарпеи-тарпеиуа, Абла цэгъа кэеицеи-кэеицеиуа, Абгахэычы** **аңсы заны, Ал** **ахь** **ицоит** **икэырни** (Б. Шь.); **Абгахэычажэ** **аееицыхуа,**

Иашьтареылан иара айыхаа, Иахан амыз, афаса, Ицоит акэтыжъ афазза (Б. Шь.); *Ашыџ-шыџхэа иеага дэықэйо, Ахэыжэ-хэыжэхэа анышэ рыгэзо, Уа дтарашиэон анхаџы, Иваргыла иңацэа хэы* (Б. Шь.); *Абгахэыцы ацэа итасуа, Ихашхашуа, иқэасқэасуа, Азазабаа иаганы, Айыс иашьтоуп еиханы* (Б. Шь.); *Зина ачашэ қаңшыза изны, аңлакь иааныхны, ачанах кьақьа ианцаны* инықалыргылеит (И. П.).

Еижэлантэу атыпрбагатэ тагылазаашьақэа

Еижэлантэу атыпрбагатэ тагылазаашьақэа аарпшхоит ахатэы хьызқэеи, азеипш хьызқақэеи, атыпрбагатэ цынгылақэеи ухэа рыла. Урт дара-дара еидхэалоуп айқэыпхьазаратэ интонациала, аидхэалагақэа **ма, нас** убас егыртгыы рыла. Дара зеггы акаттарба-зхэа иадхэалоуп айдыларатэ жэеибаркырала. Иаадырпшуеит азхэа арфеиара ахымџапысуа атыпқэа, уи ахырхарта: *Аублаа гэыңџык хрыцны хцалон қэылаа адыгацэа рахь, абазақэа рахь, Аңсныка* (Б. Шь.); *Адэеиужь агэтаны, ацъ дуқэа рымцан, хныхэартыағы лас-сы-лассы еизалон ажэлар* (Б. Шь.); *Езмидынтэ иаарышьтыз афицар ауаа реизартыақэа рғы, аизартыа адэқэа рғы* Асултан иңишьыз ириде даңхон (Б. Шь.); *Мзымта ахықэ ағы, ацъ дуқэа рымцан, хңыза иаангылартыағы* ақьала дыргылахан (Б. Шь.); *Зны Ткэаңс илацакны, даеа зных Шэача, нас иаарыхкьаны Рыдлар шыкоу* рфеархаларын ар хэтыақэа (Б. Шь.); *Адэеиужь агэтаны, ацъ дуқэа рыцакы итоуп ахаан табара зқэым азыхь* (Б. Шь.); *Ацъармыкьа агэашэ ағы, ақалақь агэарабжыарақэа рғы, акаҳуажэыртыақэа рғы, ацъаама ахьтагылаз аштыағы* аңсуаа мхэцъырцэа еиқэшэалон (Б. Шь.); *Аублаатэыла аусқэа рзы уи днеихьан Лондон, Петербург...* (Б. Шь.); *Сывара, сышьтыахь, нақ аладахыы* рыбжыы еиқэдыргоит ашьхақэа зеггы (Б. Шь.); *Рхатэы бызшыэала ацара рцоит ашколқэа, аинститутыа рғы* (Б. Шь.).

Еижэлантэу аамтарбагатэ тагылазаашьақэа

Еижэлантэу аамтарбагатэ тагылазаашьақэа иаадырпшуеит азхэа арфеиара иадхэалоу аамтатэ еилкаарақэа. Азхэа иадхэалоуп айдыларатэ ажэеибаркырала, азхэа акнытэ иқэгыло азтыара **иан-**

ба? // **ианбанза?** атак артоит. Еижэлантэу аамтарбагатэ тагылазаашьақэа рацэак итбааны ахархэара рымам. Икоуп урт ажэеицааирала, инфиниттэ еицааирала ианаарпшугыы. Еидхэалоуп дара интонациалеи аидхэалагақэа рылеи.

Шьыжыы, шыбыжыон, хэылбыгеа агэашэ инадгылон аублаақэа иреуаз азэырџы (Б. Шь.); *Аа, нан, уайы ма уайэашьтыахь* даауеит, быматэа хэыцқэа ааигоит (Д. Гэ.); **Хэылцэы, амра атэашэамтыз** хэзыңшыз хэызцэагыы ааит; **Ара дыканайы, уажэшьтыанахыс** Зинеи иареи реибабара иеацэихьчар акэхеит (И. П.); **Адырџауа, шылашьыцара илашьыцахьаны** Мыкыч Зыкэырраарғы дааит (И. П.); *Аколнхарағы аусура ианаџу аамтызы, ахэцэа тэаны рыңсы аныршыоз, Зина шыта шэгыл хэа аусура рыдылцалон* (И. П.).

Ахазырха

Ахазырха еснагь ажэахэаџ дэацэажэо изхоуп, ажэахэаџ ихы иаирхэоит дэацэажэо ихьарпшразы, ирзырыџразы. Ахэоу хэтыақэа ирхыпхьазалазам, ахэоу иалагаллоуп интонациала: **Ман, Ахмат,** азақан акэым исымызхыз, шэара сашьцэа шэоуп (И. П.); *Иаха сыңсхан умбои, Мыкыч, цэгьала сыкоуп* (И. П.); *Мышгыарс шықэума, нан Селма? Дад, истэахуп ашьха схалары, Хауа цықала счары* (Б. Шь.); **Мыкыч,** сара уара укнытэ ус еилкаатэык сымоуп,–иҳэеит Тэмыр (И. П.); **Тэмыр,** уара уаџ кэышк уоуп (И. П.).

Ахазырха афункциа рыманы иахпылоит аматэартэ тыақы змоу ажэақэагыы: *Ахы, уеибыт, сажэеинраала, Астол укэымхан абра* (Б. Шь.); **Сџыза бэиа,** уртқэа рзакэым, *Са сгэы уаду, са сбилет* (Б. Шь.); **О, сыңшалас са исызгэыку,** Аанфэсрада амџа иқэу, *Иумџатэны Аңсны ункыдгыл, Сахэшьа хэычы дгэыдкыл-дхыдкыл!* (Б. Шь.).

Ара ишаабо еипш, аматэаркэа аазырпшуа ажэақэа ауаџытэыџсатэ тыақы рытаны ихы иаирхэоит ажэахэаџ. Ари урысшэала персонификация хэа иашьтоуп. Арахь иатцанакуеит апстэқэагыы: **Уа сыхаара,** салам умоуп, *Сара иахьа гэакрак сымоуп. Сааит иуасхэары сеиханы, Уааи са сышка улбааны!* (Б. Шь.); **О, стынхаду,** изыззозеи, *Аказаара са сгэахшэеит, Ахысхысра сымч ашэеит* (Б. Шь.); **Уара сымыш,** иубаргузеи *Уиакара зысхэарызеи, Уара иуеиңшыны қыафла инхо, Дыкам амра ахькаңхо!* (Б. Шь.); **Аха, сымра,** уааи умңшыкэа, *Сылахь*

икъыриш ушдааха!.. (Б. Шь.); Сухдоит даара, **сыуа мѡашьа**, Исырѣа нас ашдаахашьа! (Б. Шь.); **Арқа, Мура, Мура**, уқэгъежъ, **Арқа, Дырғыжъ**, уирахъ иргъыжъ! Абас игоит абыжъқәа, Евас ицоит алақәа (Б. Шь.); Уара ухәатәқәа сара ишызуа, Цъара кәтыкгъы сшаламкысуа, Ожә, абар, **акармайыс**, Исхдоит уашхәа мақъаңсыс! (Б. Шь.).

Ахазырха ажәак ала акәымкәа, ажәеицааирала ианаарпшугъы ыкоуп: **О, бара уа инеиуа, Кофтә шкәакәа зиәу!** Сымыш боума сзыргәатәиуа, Мамзар аеазәу? (Б. Шь.); **О, са сашыцәа, шәартә абрака инхауа, Егъа каларгъы, зыхъыз камшәо, иазхауа, Цахъа игәақ-уаз аусуцәа, анхацәа, Стәыла еиужъ ду, стәыла бзиахә аңацәа!** (Б. Шь.); **Шәартә сыблақәа** са исыздыруам, Уа шәцызә-цызәза баша шәтоу, Ма са сзыхәа акыр шәаңсоу? Нас исашәхәеишъ иара абрацәкәа, Шәызхәартәоузеи, **слымха кьацәқәа?** (Б. Шь.); Нас иарбан, **шәартә сшыапыжәқәа**, Баша шәцома анышә зәаңсо, Мамзар ус акыр шәаңсоу? (Б. Шь.).

Ахазырха лассы-лассы абыжъткәақәа ацны иахпылоит. Ускан уи аемоциатә цакы шьтнахуеит, иацааиуа аинтонациягъы хараххоит: **Унан, Кәача-Кәачала**, Ас уабакәз ахәала?! (Б. Шь.); **Еи бара**, иаагъишъ ахырѣаы зѡаны! (Б. Шь.); **Хәит, ажъымдыр**, уара сѣыхәа, Сара иңысѣаап уара уѣыхәа! (Б.Шь.).

Ахазырха иацны иахпылоит атәамбаратә суффикс **-ажә**. Иара убас еилоу асуффикс **-хеит**. Ари шьакәгылоуп аиагаратә суффикс **-ха**-и антәамтә **-ит**-и рыла: **Хәи, дадхеит**, сыңшқам-схасым, акы шңасхәои?! (И. П.); **Хәи, дихеит**, ибуратәы, бара бкәышми?! (И. П.); **Ех, Игнатхеит**, уара утоурыхқәагъы дааразак иеимзаап! (И. П.); Узлажбу закәызеи **уара атәхмадажә!** (Б. Шь.).

Хыхъ иаагоу аѣырпштәқәа ишахдырбо еипш, ахазырха аарпшразы ажәахәаф ихы иаирхәоит ахатәы хьызқәа, азеипш хьызкәқәа, ахьызцынхәрақәа, ажәеицааирақәа, иарбанзаалак аматәартә цакы зтаны ахархәара змоу ажәақәа.

Ахазырха ахәоу аѣы иамазам иалкааны атып, уи ахәоу иацынгылар кәлоит, иалазар ма иашьтәнеиуазар кәлоит: **Дад Зина**, аматәа быгуп, беилахәага аңара сымам... (И. П.); **Дад**, иаха сыршьит, умбои, сымцахаара дырцәеит. **Баба**, уара акрушәама? (И. П.); **Цъым-цъым**, уареи сареи иахзеилоузеи? (И. П.); **Нан**, уртә акыр зылышо уаауп (И. П.); Аиеи, **дад**, жәла ыказам, икоу уаѡроуп (И. П.); Арахъ, **Темыр**, арахъ! – абжы еитәиахаит (И. П.); Сахъынзаа умбои, **Темыр!** (И. П.); Сусқәа

ееим, **Зина** (И. П.); Уара иудыруазар, **дад?** (И. П.); Уца, нан, **Мыкыч**, аѡны уштәаз угәы ґыгыит (И. П.); Нас исашәхәеишъ иара абрацәкәа, Шәызхәартәоузеи, **слымха кьацәқәа?** (И. П.); Умцан, умцан хара, Умцан **сгәацаңха!** (Б. Шь.); Бзиала, **Зина**, бзиала назаза (И. П.); Ус умун, **саб**, угәы зңужәаузеи! (И. П.); Ишәыцәлазеи, **бара**, ихәеишъ! (И.П.); Иутәу узымдыруазаап, **Мыкычхеит!** (И. П.); Уаха иуасхәозеи, **Ах-мат?** Сыңшқоума сара, **Ахматхеит!** Бытхәа акәых анышә иатәа хәа ицәыругаз аублаақәа рлымха ианаатәс, ацәгыарахъ икылсуеит, **Сахатгъери!** (Б. Шь.); Газарак умун, **Зауркан!** (Б. Шь.); Ишухәаз икалоит, **Зауркан!** (Б. Шь.); Умиш аабзиахааит, **Сахатгъери!** (Б. Шь.).

Ахазырха иахыгылазаалак аѣартәиқәа рыла иалкаатәуп.

АХӘОУ АКОММУНИКАТИВТӘ ЕИҢКААРА

Ахәоу актуалтә хәташара

Ахәоу, ишдыру еипш, аганрацәа змоу еилкаароуп. Уи инагзаны аилкааразы итцәатәуп, алексикатә-грамматикатә еилазаара адагъы, акоммуникативтә функциеи акоммуникативтә еиҢкаареи. Ахәоу функция хадас иамоу акоммуникативтә функция ауп. Ахәоу ианатаху алексикатә матәахәла, грамматикатә еиҢкаарала айқәыршәара ианааго – уи акоммуникативтә функция анагзара, азыкатцара ауп.

Лексикалеи грамматикалеи еиқәыршәоу ахәоу акоммуникативтә еидара анышьтнахлак, ахәахъа (высказывание) хәа иашьтоуп. Иаку акоммуникативтә еилкаара – ахәахъа аилкаареи, ахъз атареи, атцәареи зыбзоуроу ачех бызшәадырѡы В. Матезиус иоуп.

Ахәоу, хәахъаны, коммуникативтә акны ианыкәлалак, ишьтнахуеит иакәнагоу аинтонация, аѡраґы – иакәнагоу аатгыларатә дыргәқәа, насгъы иара аѡнутқа еиҢкаахоит актуалтә (ахшыѡтқакытә) хәташара. Актуалтә хәташара акоммуникативтә информация иацааиуеит, уи иашьашәалоуп.

Атемей аремей

Ахәоу актуалтә (ахшыѡтқакытә) хәташара аан иҳауеит ѡ-хәтак: атемей аремей.

Иарбанзаалак азтааратə хəоу ххы ианахархəо, ахəоу хзацəажəо изымдыруа, иѣыцу информациак аанарцшуазароуп. Аха ахəоу аѣы икалароуп, убри иѣыцу аинформация аазырцшуа ахəта адаггы, ажəахəаф дзацəажəо изы идыру, еилкаау атцакы аазырцшуа ахəтаггы. Убарткəа ирѣырцшны атемеи аремеи абас ихəаакəырцтоит:

Атема – контекстла ма даеа матəахəык ала идыруп, еилкаауп, ахəахья шыатас иамоуп, арема ааста цакыла ихысхауп, ахəахьеи уи иапынгылоу атексти еиднахəалоит.

Арема – ахəахьяѣы иарбоу аинформация ѣыц аанарцшуеит, арема аиха цакыла итбаауп, ихадоуп, коммуникативтə центрс икоуп.

Атемеи аремеи реиѣкаареи, раарцшреи ирызкны икоуп еиуеицшым ахархəагакəа. Убарт иреиуоуп ахəахьяѣы ажəакəа реишытагылашья, афразатə кəыцгəгəара, иалкаау асинтаксистə конструкциакəа, ахəтачкəа.

Ахəоуи ахəахьеи реизыкаашья

Ахəоуи ахəахьеи анеикəшəо рацəоуп, аха ианеикəымшəоггы ыкоуп, убри акнытə урт еиларѣашьатəым, еиѣдыраалатəуп.

Ахəоу ахəахья иакəшəом, уи еилоу ахəоу иахəтакны ианыкоу: *Асас знык-ѣынтə ибжыи наиргеит, аха азгəгы атцак каимѣеит.*

Ара ишаабо еицш, синтаксисла еидхəалоу ѣ-хəоук хəмоуп, аха информативтə цакыла хəахьяк ауп ихəмоу. Ахəахья ахəоу иатаху аграмматикатə матəахəкəа зеггы рыла еибытамзарггы калоит. Ускан ахəахья зхала икоу ахəоу хəсабла хзахəапцшом. Ари калоит еихарак аиѣцəажəараан.

–Иица?–гыгшəыгк еицш схəааит сара.

–Иуахаз ауп исхəаз!

–Ааит, ура алазахиа, ачархəаф!.. (Б. Шь.).

Иахпылоит ахəоу хəтакəа пытцəтцəаны ахəахьякəа анрылху, уи апарцеллиация хəа иашьтоуп.

Иица? Азəы димбакəа. Азəы димахакəа. Избахə ыкамкəа. Калашьяс иамоузеи!

Ахəоу хəоу хəтала ашареи ахəахья актуалтə хəташарала ашареи реизыкаашья

Ахəоу хəоу хəтала ашара иамоуп иара ахатəы шыатакəа, ахəахьяггы актуалтə хəтала ашара иамоуп ахатəы шыатакəа, урт зынза ихазы-хазу еилкааракəоуп, еикəшəазом.

Ахəоу хəтакəа алкаауп урт ахəоу синтаксисла аибытараѣы ирымоу афункциакəа ирѣырцшны, насггы урт рхыпхьазара еиха еихауп, актуалтə хəтакəа рааста.

Ахəахья актуалтə хəтакəа ѣба роуп икоу, насггы урт ралкаара шыатас иамоу акоммуникативтə цакы структурас иамоу ауп.

Икоуп, ганкахьала, азххəааи атемеи анеикəшəо, даеа ганкахьала, азхəеи аремеи анеикəшəо. Аха уи зынза иатцанакуам, урт ралкаара апринципкəа еикəшəоит хəа.

Атемеи аремеи раарцшра иазку хəоу хəта ыказам. Убри адаггы, ахəахья акоммуникативтə цакы зеицшроу еицш, азххəаа аремахь иагар калоит, азхəа – атемахь. Азххəааи азхəеи рѣы еидкылахар калоит еицшым ахəоу хəтакəа. Иаххəап:

Зан иацымныкəаз аѣыс абга иафеит (Ажəапка). Ари ахəоу синтаксисла ианеилхарго, иалхкаауеит абарт ахəоу хəтакəа: аинфиниттə еицааирала иаарцшу ахəаакəтца (*зан иацымныкəаз*), азырхатə хартəаага (*аѣыс*), азххəаа (*абга*), азхəа (*иафеит*).

Ари ахəахья актуалтə хəташарала ианахшо, ихəуеит атема (*зан иацымныкəаз аѣыс*), арема (*абга иафеит*).

Ус егья иказарггы, азххəааи атемеи еиха еикəшəоит, ианеикəымшəо рацəоуп иара убас азхəеи аремеи.

Ахəоу актуалтə хəташара иѣыцу проблемоуп, уи итцегь итцау-ланы ганрацəала атцара атахуп. Еиуеицшым абызшəакəа ркны абызшəадырѣцəа убарт азцааракəа аус рыдырулоит.

АЖƏАКəА РЕИШЬТАГЫЛАШЬА

Ацсуа бызшəаѣы, ишдыру еицш, еицааиуа ажəакəа ирымоуп аишьтагылашьякəа ѣ-хкыкны: а) зхы иакəиту аишьтагылашья; б) иалкаау аишьтагылашья. Иалкаау аишьтагылашья хəмоуп ахəаа-

Абарт акоммуникативтə варианткəа ажəақəағы ххы иахархəоит атемеи аремеи реиѳдырааразы. Убри а́кнытə ажəақəа реишьтагылашьа ахəоу актуалтə хəташара иадхəаланы хəхəапшуазар ауп. Ускан хара иаабоит иазгəахтəз аварианткəа рхатəы коммуника- тивтə функциякəа шымоу. Авариант **Батал** уайды **Акəака** дцоит а́кны хзацəажəо изнаагоит иара изы иѳыцу аинформация – уатцəы **Акəака** ицо **Батал** шиакəу; акоммуникативтə вариант **Батал** **уайды** дцоит **Акəака** ағы хзацəажəо изнаагоит уайды *шакəу* **Батал** **Акəака** данцо; акоммуникативтə вариант **Батал** **Акəака** дцоит уайды ағы хзацəажəо изнаагоит *Батал* уайды *дахьцо* **Акəака** шакəу. Абарт акоммуникативтə варианткəа рѳы иалкаау ажəақəа ремакəоуп. Арема алкаазар кəлоит интонация мацаралагыы. Ускан арема ал- каахоит ихараку интонациала: *Батал* уайды **Акəака** дцоит; *Батал* уайды **Акəака** дцоит; *Батал* уайды **Акəака** дцоит; *Батал* уайды **Акəака** дцоит.

Адтгаратə, агəацхаратə хəоукəа рəы адхыраагзатə катцарба **акə-заара** арема алкааразы ахархəара амазам.

Абарт апоезиатэ цэахэакэа ахынтэаагоу Б. Шынкэба ипое-
ма «Акарматчыс шэахэааи абгахэычы тыхэабabei» ахы инаркны

атдыхэанза уафы ицьеишъаратэ еиѣкаауп ритмалеи рифмалеи. Ус икоуп иара ипоезиа зегъы. Иаагап даеа жэеинраалак:

*Нас мышкызны сыңсы схиңып,
Слеиқәыхышдашап, уаха акгы.
Алаҳдажқәа реиңи испырңып
Сыдгылтә гәақрақәа зегъы.
Аха, сымра, уааи умңшыкәа
Сылахь иқәыриш ушаахәа.
Са сызхьымзас сусқәа-схәысқәа
Саңхәа шааг еицрыхәхәа.
Сухәоит усқан: ан лыбжыи хаа
Слымҳа иңарыѣ «шыишь нани!»
Слымҳа иңарыѣ арѣаи мчымха
Ѣеихак шамам уахи-ени!
«Уаридада!» – днаргоит тацак,
Уи ашаала сгәы шыишыи!
Уртң инрыңцаңаңа хайақ
Анқацақәа икамч абжыи!*

Ари ажэеинраалагыи цыашъатәуп аиѣартәышъа адагыи, цакыла-гыи.

Абас икоу арѣиамта апцаразы иатахуп, абаѣхатәра ду. Уи абаѣхатәра ауафы даниуа ицироуп. Баѣхатәрада ауафы, теориала иагъа дазыкатцазаргыи, дызпоетхом, дагыизшәкәыѣѣхом.

Ажәақәа реишътагылашъа ажәеидхәалақәа рѣы

Ажәақәа реишътагылашъа ахызытә жәеидхәалақәа рѣы

Ишдыру еипш, ахәаакәтцатә жәеидхәалақәа рѣы ихәмоуп иалкаау, цсахра злымшо ажәеишътагылашъа. Ахаташъатә қазшъарба ихәаакәнатцә ажәа иашътанеиуеит, азықашъатә қазшъарба ихәаакәнатцә ажәа иапынгылоуп: *аишәкәы ґыи, ағәтәы ґны, аласа қлаңад, абырґын касы*. Ихәаакәыртцә ажәа иапынгылоуп хыызқала, хыизынхәрала, аишътагылашъатә цхъазара хыызқәа ухәа уб. итц. рыла иаанарцшуагыи: *ашыц лаба, Алиас ирахә, сара сґыза, актәи ариад, ахәбатәи акласс, ақәардә ашыаны, ар рашәа...*

Уи ижакъа еиқәайәа инацәкъарақәа алархәмаруа, иаңхәа атзы-варахь цъара иблақәа кыдхалон (Б. Шь.); *Иуана хәылда* ижәѣақәа иаархыхны ишътахь игылаз ишъкылкґы инаишътеит (Б. Шь.); *Исгәа-лашәоит* ачарыц зтаз ахата *цәыи хәычы* (Б. Шь.); *Амрагыи аңта еиқәайәақәа* аерыланарзуан (Б. Шь.); *Абас еиңи саңхәа даагылоит* иналукааша аңсуа рґаѣ *ду, ауаажәларратә* усзуґы Симон Пиотр-иңа Басариа (Б. Шь.); *Анышә ицкәрааны азхара иаґын аңхәазатәи ааңын* шәтґыкакацқәа (И. П.); *Зегь раңхәаза дырзызырґуан ахәаанырцәтәи* ажәабжъқәа (Б. Шь.); *Арт* адгыылқәа иахъагыи *аңсуатә, асазтә, абазатә, адыгатә* хылґишътрақәа *ржәытә* хылґишътрақәа рыжәлатә хыызқәагыи рыххаланы икоуп (Б. Шь.); *Аңснытәи* аґ Хамытґбеи Чачба иеимґсахит, ахәынтқар дышидгылоз даанхеит (Б. Шь.); *Ихәтәы* саатґ аатґиган днахәаңиит (Б. Шь.); *Амахә қихәаңшуеит* дыгәца-ракны, *иахъатәи* арґысым деиқәышла хәа (Б. Шь.); *Иңашашә еыхәа иайәа харакык* иақәыз акәадыр дантәалан! (Б. Шь.); *Камыгә цыи, тґыңхәа ссирк* узы дгәатґаны дсымоуп (И. П.); *Урт* ажәақәа изкын арґыс *еилкәа, арґыс цары* (И. П.); *Уи исзаанартит аурыс* литература *ду* агәашә *тґбаа* (Б. Шь.); *Ускан* еиңи саңхәа даагылеит иара, ибла *тґбаақәа*, ибла *еиқәайәақәа* гәрагарыла сырхыңшылоит (Б. Шь.).

Ахәоу актуалтә хәташара аан ахәаакәтцатә жәеидхәала ишеиза-ку ххы иахархәоит, атема анаанарцшуагыи, арема анаанарцшуагыи. Ишдыру еипш, аказшъарбеи ахыызкеи имачны еиқәытхаауп, ирымоуп еицырзеипшу аморфологиатә формақәа (акласс ада), насгыи урт аморфологиатә рбагақәа еицырзеипшны ишътырхуеит ажәеицааира руак аґны. Убас, азеипшрбага *а*, адхаларатә рбагақәа апхәа игылоу ажәа иацлоит, еилкаам, аиагаратә, ахыпхъазаратә рбагақәа ашътахь игылоу иацлоит: *а-шәкәы ґыи, с-ыишәкәы ґыи; шәкәы ґыи-к, шәкәы ґыи-с, аишәкәы ґыиқәа*. Убри аґнытә ахәаакәтцатә жәеидхәала ахәтақәа (еиҳарак урт қазшъарбалә иаанарцшу) хазы-хазы рхархәара залшом. Иаххәап, *сґыза иситґоит аишәкәы ґыи; аишәкәы ґыи ауп сґыза иситґа*; ара *аишәкәы ґыи* иаанарцшуеит арема; *аишәкәы ґыи сызтә сґыза иоуп*. Актәи аґырпштәы аґны *сґыза иситґа* атема аанарцшуеит; аѣбатәи аґырпштәы аґны *сґыза иоуп* арема аанарцшуеит. Рґынтәгыи раан ахәаакәтцатә жәеицааира ахәтақәа ишеицу ххы иахархәоит.

Ажэакэа реишьтагылашэа акатцарбатэ жэидхэалакэа ркны

Акатцарбатэ жэидхэалакэа рэы ажэакэа ирымоуп зхы иакэитэ иишьтагылашэа. Ара акатцарба иацаиуа ажэа акатцарба иацынгылазар калоит, иашьтанеиуазаргы калоит: *хара дцеит, ара дыкоуп, ашэкэы хыхь икэуп, дыццакны даауеит; дцеит хара, дыкоуп ара, ашэкэы ыкэуп хыхь, даауеит дыццакны.*

Ахэоу актуалтэ хэташара аан арема аазырпшуа ажэа апхэа игыларгы калоит, ашьтахь игылазаргы калоит. Ускан арема алкааразы ххы иахархэоит аинтонация ма ацхыраагзатэ катцарба акэзаара: *Миха ара дыкоуп; Миха ароуп дахыкоу.*

Зыбнака хьта цэгьак илалан, Дышьтазар калан уи цыара, Тэымцыара дынхейт уи имала... (Б. Шь.); *Акихэа арбагыкэа еикэфьртэуеит, Лашыжыкэак гоит хараза...* (Б. Шь.); *Уахынтэи мцабызкмыцаазо, Аарлахэа избоит икаччо...* (Б. Шь.); *Ахьаца мэы амцабз ацлашо, Аччахэа иафуп абылра...* (Б. Шь.); *Исыздыруам Чагэ ихысхэаара, Мчыбжыкыгы имцеит ацара...* (Б. Шь.).

Икоуп актуалтэ хэташарала имшо ахэоукэагы. Убарт рахь иатцанакуеит компонентк ала ишыакэгылоу ма хтыск аазырпшуа ахэоукэа: *Зынроуп. Хьтоуп. Цаауеит. Шейт. Лашьцеит. Акэа ауеит. Асылеуеит. Аңша асуеит. Амш цэгьахейт* уб. итц.

ЕИЛОУ АХЭОУ

Еилоу ахэоу атцара знапы алазкыз дарбанзаалак иаицеагылоит теориала инагзаны итцаам абарт апроблемакэа:

1. Абызшэа антыртцаауа, ишдыру еипш, иазгэартыт уи ахаракыракэа (аиарускэа) рыла ишеишьтанеиуа. Цакатэи, ирейтазоу ахаракыра хэа ипхьазоуп афонетика. Афонетикатэ аккэа – ашьтыбжыкэа анеицахцалак, ихауеит итцегь иахараку аилкаара – ажэа; ажэакэа анеицахцалак, ихауеит уи атцкыс ихараку аилкаара – ажэидхэала, ма ахэоу. Аха ахэоукэа анеицахцалак, ыц ахаракыра хэа акгы хаузом, дырфегьых ихауеит ахэоу – еилоу ахэоу ххэоит,

аха уи аилкаара ыц хнатом, ахэоу ишхэоуу иаанхоит. Ари абызшэа атеоретикэа даара иазхэыцхейт, аха макэана збашэа рзамтацт.

2. Зегь реиха иуадафхаз апроблема ахэоу хэоуны икаццо ачыдаракэа нагзаны иахьанзагы итцаам. Ари апроблемагы аймак-аицак изахымсит. Ус анакэа, ахэоу захьзу зегь хэтэеицкэашэа-рыла еикэшэаны ирзымызбейт. Ара еихарак еимактэыс икоу асинтаксистэ хэфьтэ категория ахэоу ашыакэгылара иалахэу иалахэыму ауп. Цыоуы ргэаанагарала уи хымпада ахэоу шыакэзыргыло аилкааракэа ируакуп. Даеа цыоуы уи ахэоу ашыакэгылара иалахэзам, синтаксистэ хэфьдагы ахэоу шыакэгылоит хэа ирыцхьазоит. Убри иахкэаны ахэоу захьзу инагзаны итцаамкэа иаанхейт. Еихаракгы кавказтэи абызшэакэа рэы ари апроблема еимактэны ишыкоу иаанхоит.

Хэарас иатахузеи, ахэоу захьзу нагзаны итцаамкэа, еилоу ахэоу апроблема збашэа амам. Убарткэа ирыхкэаны, еилоу ахэоу атцара досу игэаанагарала дазнейуеит.

Хара агэра ганы хэзлакэоу ала, асинтаксистэ хэфьтэ категория ахэоу апредикативтэ цакы ашыакэгылара иацхраауа, иалахэу синтаксистэ категориоуп. Асинтаксистэ хэфьтэ категория ыкамкэа, апредикативтэ цакы зышыакэгылом. Избан акэзар ажэахэаф, ажэахэаф дзацэажэои, ажэафэ изыхцэажэои еилыргамкэа ахэоу шыакэгылашэа амам. Арт афункциакэа назыгзо асинтаксистэ хэфьтэ категория ауп.

Ахэфьтэ категория мап ацэкра зыхкэо аморфологиатэ хэи асинтаксистэ хэи реиформдыраара ауп.

Еимактэу азтараакэа ируакуп иара убас ахэоутэ интонация афункциагы.

Абызшэа атцаафцэа цыоуы ргэаанагарала, аинтонация ахэоу апредикативтэ цакы аинформативтэ цакы рышыакэгылара иалахэуп, ахэоу хэоуны икаццо аграмматикатэ еилкааракэа ируакуп. Даеа цыоуы уи агэаанагара мап ацэыркуеит.

Аинтонация фонетикатэ еилкаароуп, егырт фонетикатэ аккэа реипш, иамазам ахатэы цакы. Зхатэы цакы змам фонетикатэ ак ахэоу ашыакэгылара иалахэуп хэа апхьазара атцатцэы амам. Хара хгэы излаанаго ала, аинтонация ахэоу иацшыакэгылазом, ахэоу грамматикатэ, информативтэ цакыла, ианышыакэгылалак

ауп ахархэара анаиуа, ахэоу ыкамкэа аинтонация зыкалом. Убри акнытэ хара аинтонация ахэоу хэоуны иказтэо аграмматикатэ еилкаарақэа ирхахапхызалазом. Табыргылатэи, адтаратэ, агэапхаратэ хэоуқэа, азтэаратэ хэоуқэагы нарылатэаны, рсинтаксистэ, ринформативтэ тэаккэа ирышьашэалоу аинтонация рыцааиуеит.

Икоуп нас ажэа-хэоуқэа хэа изышьтоу аилкаарагы. Урт хпылоит аицэажэараан. Иаххэап: **Уара иацы аизарафэы указма? – Мап.** Ажэа **мап** апредикативтэ тэакы амазам, тэакыс иамоу амапкра мацароуп. Абас икоу аицэажэарафэы аконтекст ацхыраарала аинформация хауеит. Инагзаны иухэозар: **мап, сыказамызт** ауп иаанаго. Аха аконтекст иацрыганы иара ахала **мап** ухэеит хэа уи акгы аанагазом, мапкра ада, аха ускан иарбан еилкаароу мап зэаахуа еилкаазам. Ус анакэха, уи иара ахала аинформация анагарагы алшазом.

Аурыс грамматикафэгы иарбоуп ажэа-хэоуқэа хэа изышьтоу рхала хэоура шрылам.

Хара ари хусумтэфэы урт ахэоуқэа ирхахапхызалазом.

Даеакуп ажэак ала ишьақэгылоу ахафэдатэ хэоуқэа хэа изышьтоу: **Зынроуп. Хьтоуп. Цаауеит.** Абас икоу ажэақэа апредикативтэ тэакы иатаху аилкаарақэа зегы рымоуп, иашатэқэаны зхала аинформация азнагара зылшо хэоуқэоуп. Урт аграмматикафэы инартбааны ирыхцэажэоуп.

Икоуп инагзаны избам даеа проблемакгы. Уи зххэаак иадхэалоу еижэлантэу азхэақэа хэа изышьтоу роуп. Зххэаак иадхэалоу еижэлантэу азхэақэа традициала имариоу ахэоу иахыпхызалоуп, аха Аурыс грамматикафэы урт еилоу ахэоуқэа ирхырыпхызалоит. «В русской грамматике предложения с несколькими сказуемыми при одном подлежащем рассматриваются как сложные», – хапхэоит Аурыс грамматикафэы.¹

Зххэаак иадхэалоу еилоу азхэақэа еилоу хэоуны рыхэапшра залшо убри ауп: арт азхэақэа рфэы апредикативтэ тэакы аарпшуп, зххэаак иахьадхэалоу акгы иапырхагам. Апредикативтэ тэакы аазырпшуа ажэа ма ажэақэа ргэып, хымпада зхала икоу хэоуны ирыхэапшуеит. Иаххэап: *Айафэы шьыжы дгылеит, иеиелеихэеит, ифэи инани изэзэеит, акрифэит, нас ишэқэа аашытыхын, ашкол*

ахь дцеит. Ари ахэоу афэы зхэацыпхыза апредикативтэ тэакы аарпшуп – *шьыжы дгылеит, иеиелеихэеит, ифэи инани изэзэеит, ашкол ахь дцеит.* Абарт апредикативтэ еицааирақэа досу рхатэы информацияқэагы рымоуп. Ус анакэха арт имариоу ахэоуқэа рхыпхызалара иашам. Имариоу ахэоуқэа ирхахапхызалар калоит адинамикатэ каттарба ииасхэоу еилкаам аамтатэ формақэа рыла иаарпшу, зххэаак иадхэалоу азхэақэа, избан акэзар адинамикатэ каттарба ииасхэоу еилкаам аамтатэ форма иара ахала даеа каттарбак ацымхэрақэа апредикативтэ тэакы нагзаны еилкааны иазаарпшуам. Иаххэап, *Айафэы шьыжы дфэагылан, иеиелеихэан, ифэи инани изэзэан, акрифан, ишэқэа аашытыхын ашкол ахь дцеит.* Ари ахэоу афэы азхэақэа *дфэагылан, иеиелеихэан, ифэи инани изэзэан, акрифан* рхала апредикативтэ тэакы рзаарпшуам, азхэа *дцеит* рыцымкэа, убри акнытэ урт еижэлантэу азхэақэа хэа ипхызаны имариоу ахэоуқэа ирхыпхызалазар калоит.

Убартқэа ркнытэ, еилоу ахэоу табыргытэқэаны ахэоу мариақэа рыла ишьақэгылоу еилоу ахэоуқэа роуп.

Еилоу ахэоу, ишдыру еипш, зхатэ предикативтэ тэакы змоу фба ма инареихэаны ахэоу мариақэа рыла ишьақэгылоуп.

Еилоу ахэоу иамоу апроbleмақэа хыхь хрыхцэажэахэеит, ара еитаххэом.

Еилоу ахэоу апсуа-адыга бызшэақэа рфэы, егырт хбызшэақэа рфэы еипш, иамоуп имачымкэа акрызтэазкуа ачыдарақэа. Арт ачыдарақэа зыдхэалоу еихарак ахэоу цылақэа рхатыцан аинфиниттэ еицааирақэа рхархэара ауп. Аинфиниттэ еицааирақэа информативтэ тэакыла ахэоу цылақэа ирықэшэоит, аха асинтаксистэ еилазаашыала гэгэала ачыдарақэа аадырпшуеит. Арт ачыдарақэа шыатас ирымоу акаттарба афиниттэ аинфиниттэ формақэа реицагылара ауп.

Еилоу ахэоу злашьақэгылоу ахэоу мариақэа рыбжэара ишьақэгылоу аизыкэаашыақэа рыла ишоит фбаны: еилоу ихыпшшу, еилоу ихыпшыым ахэоуқэа.

ЕИЛОУ ИХЫПШУ АХЭОУҚЭА

Апсуа-адыга бызшэақэа ркны еилоу ихыпшшу ахэоуқэа мацзаны иахпылоит, иара уртгы фыц каларақэоуп. Урт шыақэгылоит абыз-

¹ Русская грамматика, том II, Москва, 1982 г., с.462.

шәә афнуткатәи азакәанқәа рыла, аха ари апроцесс арццакуеит ау-
рыс бызшәә аныррагы. Хыпхьазаралагы макъана имачуп ихьып-
шу ахәоукәа, иахпылоит амзытәи атыхәтәтәи ихьыпшу ахәоу-
қәа. Имачуп макъана ихьыпшу аидхәалагақәагы, иара уртгы
ҕыц ашьақәгылара иаҕу еидхәалагақәоуп. Ихьыпшу ахәоуцылатә
еидхәалагақәа рфункциа рыманы иахпылоит ацхыраагзатә катдар-
ба **акәзаара** азтааратә ажәа **избан** ацны – **избан акәзар, избан-
зар, избан ухәар**, арбагатә хьызцынхәра **убри** еилоу ашьтынгыла
акнытә ацны – **убри акнытә (акнытә амацарагы иахпылоит)**,
ашьтынгыла **азы**. Еилоу ихьыпшу ахәоу злашьақәгылоу ахәоукәа
еидхәалазар калоит интонациалагы.

Ихьыпшу еидхәалагала еидхәалоу еилоу ихьыпшу ахәоукәа
злашьақәгылоу ахәтақәа рыбжьара ишьақәгыло аизыказаашьақәа
ирҕырцшы ишоит обаны: еилоу ихьыпшу амзытә хәоукәа; еилоу
ихьыпшу атыхәтәтә хәоукәа.

Еилоу ихьыпшу амзытә хәоукәа

Ихьыпшу амзытә хәоукәа излашьақәгылоу ахәтақәа реидхәала-
разы ххы иахархәоит ихьыпшу амзытә еидхәалагақәеи аидхәалага
афункциа назыгзо ажәақәеи ажәеидхәалагақәеи. Убарт рахь иатца-
накуеит: **избан акәзар // избанзар, избан ухәар, ашьтынгыла
азы, аидхәалага -гы**.

Ихьыпшу ахәоуцылатә еидхәалагақәа **избан акәзар // избан-
зар, избан ухәар** рыла еидхәалоу ахәоукәа рыбжьара ишьақәгы-
лоит амзытә еизыказаашьа. Ускан ахәоу цыла ахәоу хада атцакы
акалара мзызс иамоу аанарцшуеит, насгы ахәоу хада иашьтанеи-
уеит:

Зны иқәасқәасуа, зны иаатгыло, Аҕыхәа акәзар, саара ишьтасуа,
Цьа ишинеуаз бгахычык, Аҕлахьынтәи иахаит бжык, инаңшызар,
абна аҕықәан, акармаҕыс амахә иқәтәан, Амахә акәзар, шәтыла
ихәан, **Избан акәзар** ааңынран (Б. Шь.); Абла акәиц еиңи икәеицеи-
уа, Иазынкылом ажәз илеиуа, Абзи ақьышәи еихьнашьуеит, **Избан
акәзар** имлашьуеит (Б. Шь.); Сеифазозар акәтҕара, сцәа сҕазы-
уеит алашьцараҕ, **Избан акәзар** ашьацхәа, сакыр алиоит сеимлагәа
(Б. Шь.); Нарҕаа ныкәара иахьцоз Сасрыкәа дрымгеит, **избан акәзар**

Сасрыкәа хара дхашьам, днашҕоуп хәа драҕәаршьомызт (Апс. л.); Ах
иңхәцәа ари ацкәын дара руадахь днаганы иацәажәарц рҕаххеит, аха
иара иҕахымхеит, **избан акәзар** уахь днаганы, цқьа дырзааигәаны
иацәажәо иалагар, дшыцкәынам иҕырхыр хәа дшәеит (Апс. л.); Амшын
схызтәхәалазгы иҕабуп хәа расхәоит, **избанзар** еилыскааз убаскак
ирацәоуп (В. Ам.); Аҕыхәтәан иагьизбеит, еицәоу ак калаанза, иахра
ицкәын зайә имеидарц, **избанзар** даазқьылаз дацәымфашьо ибон ҕа-
сеиңи гәамчла дшызәгәамыз (В. Ам.); Уаара убриакара сеигьырҕеит,
избан ухәар хара абна халагәышьан, иахьа уажәраанзагы, иара убас
хаанхеит, уамак иацахҕаз хәа егьыкам (В. Ам.); Иара саргы акол-
нхара ус аҕы исзеилымкаауа ҕытчытқәак ыкоуп, **избан ухәар**, Миха
ак ихәон, егьырт зынза дачаак рхәон (И. П.); Таңшь-иңа Беслан уажәа-
дагы дцәажәо збахьазгы ари иажәа мыцхәи иаршанхеит, **избанзар**
асцәкьа иаахтны артқәа дрылацәажәо рмахацызт (В. Ам.).

Ажәеидхәала **избан акәзар** зхала икоу ахәоукәа анеиднахәало
ыкоуп. Ускангы ахәоукәа рыбжьара ишьақәгылоит амзытә еизы-
казаашьа: афбатәи ахәоу иаанарцшуеит актәи ахәоу атцакы мзызс
иамоу:

Айлақәа шәтүанеи, амра ҕхуанеи, Ажәытә ауаа гәакуан, избан?
Избан акәзар ажьахәеи амаганеи, Рымчқәа еилартәамызт, еиқәган.
Ажәлар нхуанеи, ацьабаа рбауанеи, нас иарбану амла изакрыз? **Из-
бан акәзар** ажьахәеи амаганеи, Хақәитрадан знапы иакыз. Урт лаҕа-
уанеи, урт рашәауанеи, Арахь иңхьазамызт уафҕыс? **Избан акәзар**
ажьахәеи амаганеи, Уажә еиңи ируаз ҕхьазамызт хьзыс. Ахәыцқәа
иоуанеи, ашәа рхәауанеи, Арахь изымцо рымфәқәа кын? **Избан акә-
зар** ажьахәеи амаганеи, Иаадрыхуаз ахра змаз иртәын (Б. Шь.).

Еилоу ихьыпшу атыхәтәтә хәоукәа

Ихьыпшу еилоу атыхәтәтә хәоукәа злашьақәгылоу ахәоукәа
рыбжьара ишьақәгылоит атыхәтәтә еизыказаашьа. Ихьыпшу
ахәоу ара иаанарцшуеит ахәоу хада атцакы алтцшәа, ма уи атыхәтәа,
насыгы ахәоу хада иаңынгылоуп. Аидхәалага афункциа нарыгзоит
убри акнытә, акнытә: Уи ифызцәагы аежы рфомызт, **убри ак-
нытә** меигзарахда ауасажы рымҕарҕеит (В. Ам.); Ииҳәаз аранза
иааифуамызт **акнытә**, азәи-азәи еимданы еибырхәон (В. Ам.); Ес-

ныхаа уи уахь днамбжысыр иуамызт **акнытэ**, ицъарымшьазеит Цыгъардака сцоит хэа ахърейхэаз (В. Ам.); Уажэ макъана ами акрыкоуп **акнытэ**, Аңсха ас заа ахтныка дшымцоз рдыруан (В. Ам.).

Ихыпшу атыхэтэатэ хэоукэа имачзаны иахпылоит, дара уртгыы цакыла амзызтэкэа ирзааигэоуп.

Аидхэалага **акнытэ** ихыпшу атыхэтэатэ хэоу иашьтанеиуеит, интонациалагыы иара иалазуеит.

Аинтонация еилоу ихыпшу ахэоу ахэтакэа реидхэаларафы

Аинтонация имачзаны иахпылоит еилоу ихыпшу ахэоу ахэтакэа реидхэаларафы. Ианахпылогыы, уи ихыпшу атэакы аанарпшуам, убри акнытэ ахыпшратэ цакы еилоу ахэоу ахэтакэа ртаккэа реизыказаашьала иаарпшхоит: Аңстазаара иаратэы нанагзоит, уара егыа иутахымзаргыы (В. Ам.). Ари ахэоу ахэтакэа еидхэалоуп интонациала, ацхыраара канатцоит иара убас аидхэалага **-ггы** (иутахымзаргыы). Ара иашьтанеиуа ахэоу ихыпшу хэоууп, уи иамоуп азоужьратэ цакы. Аинтонация азоужьратэ (ахыпшратэ) цакы зынза иамазам.

Ихыпшу ахэоуи ихадоу ахэоуи рыбжьара ишьақәгылар калоит аиқырпшратэ еизыказаашья: Аңсаа рашэабжъ убриакара ирацэаны игон, еицэажэоз рыбжыы зеигэныоуамызт (В. Ам.); Алңсаа дыззыкэоу илахь еиҳа еицхын, Темыри Зинеи рааста, убыскак игэыфон афыцагыы (И. П.); Уи убыскак деиғнакаауан, убыскак ицэа ианаалон, даға матэак ишэицар дшыкаларыз ахэара цэгъан (В. Ам.).

ЕИЛОУ ИХЫПШЫМ АХЭОУКЭА

Еилоу ахэоу злашьақәгылоу ахэтакэа еидхэалоуп ихыпшым еидхэалала, даргыы аки-аки еихыпшым, зхала икоу хэоукэоуп, аха ирзеипшу ахэоутэ интонация еиднакылоит. Еилоу ахэоу аңкара псыгерас иамоу убри ауп, уи енагъ инагзаны ишьақәгылоу, истабилтэу бызшэатэ акзам иаанарпшуа. Избан акэзар еилоу ахэоу злашьақәгылоу ахэтакэа, хыхь ишарбоу еипш, еихыпшым, зхала икоу хэоукэоуп, убри акнытэ хэоу цыпхьаза иахынцэо акэап

харгыларгыы калоит. Насгыы иаарту аструктура змоу еилоу ахэоу оба-хца инареихангыы зхала икоу ахэоукэа рыла ианышьақәгылоу ыкоуп. Ускан урт зеггы еидызкыло еицырзеипшу, ахэоутэ интонация рымамзаргыы калоит. Еиҳа ииашахоит урт ишьақәдыргылоит атекст алагамта, абзац хэа иҳапхьазар.

Айхэтэан иагызбеит, еицэоу ак калаанза, иахра ичкэын зэцэа имеидарц, **избанзар** даазкэылаз дацэымфашьа ибон ихахыы цстхэа-кэак хчыло ишалагахьаз, насгыы иара цасеицш гэамчла дшызэгэамыз, акырза дуашэшыран (В. Ам.); Мыкыц акаҳуажэыртэ изымдыруа дыкамызт, аха аресторан еиҳа еицшышьеит, **избан акэзар** уа еиҳа илахьыхран, иара игэы иатахыз афатэқэа рацэан, арыжэтэ ыкан, насгыы амузыка хэмаруан, ахэсақэа ашэа рхэон (И. П.); Ахэыцқэа бжышықэса анырхыцэа инаркны аңхашья, афышья, аңхьазашья, асахьагыхья ддырцон, бжынеицыхла иаңхэон, иддырхэуеит Гоме-ри Гесиоди рпоемақэа, урт рылагыы рдинтэ дунеихэаңшышья дыртбаауеит, абырзен бызшэа агэбылра ду ддыркуеит (В. Ам.); Аарфара гэгэа аныказ адырфашықэсан зысаамта бааңсхеит, уахгыы-еынгыы ақэа ауан, азиасқэа цэқэырцо ихыцны иддыкэлеит, аңхаста гэгэа карцеит, ирыңныз ақытақэа ирыцэалеит, ауаа хдырцеит, рыштақэа алыкь ртэрыжыт, рырахэ-рышэахэ ықэырхит (В. Ам.); Азхыцра бааңсқэа итыржааз адгыл еикэжэжэарстақэа, аштақэа, амзырхақэа рыцэкарстақэа аргыара иахымзацкэа иахьабалак ашьац еицэа еинылеит, аға цшқарахза, игэазырхагаха игылеит, ишэтыкакацит, ашэаңыцаң еихашышья цэанат бахчас еинылеит (В. Ам.); Сухэоит даара, сыуа мфашья, Исырца нас ашэа хэашья, Уара ишухэо еицш ихааза, Ашэа хэашья са исырца, Исцагэышьяр сыбжыы еицыхуа, Ирқамызуа сара сцыхэа, Айла сыкэтэа сшэахэалап, Уара уеицшицкэа қыф зулап (Б. Шь.).

Атекстгыы, ишдыру еипш, асинтаксис аобъекткэа ируакуп, асинтаксис итнатэауеит. Абзацгыы еиднакылоит цакыла еизааигэоу ахэоукэа. Убри акнытэ еилоу ахэоу антахтаауа, атекст алагамта тахтаауеит хэа иҳапхьазар алшоит. Избан акэзар иарбанзаалак атекст еиҳарак имариоу ма еилоу ахэоу ала иалагоит, ажэакала иухэозар, ахэоу ала иалагоит, имариоугыы еилоугыы бызшэатэ еилкаарак иатэанакуеит, хэоукэоуп. Ус анакэха, хыхь ишазгэахтахоу еипш, ахэоуи атексти рыбжьара даға бызшэатэ еилкаарак ыказам.

Цака хара хрыхцэажэоит атекст алагамта шыақыргыло еилоу ихыпшымы ахэоукэа.

Еилоу ихыпшымы аидхэалагатэ хэоукэа

Еилоу ихыпшымы еидхэалагакэаны иахпылоит **аха**, **нас** // **насыгы**, **ма** // **мамзар**, **иара убас**, **ус анакэха**, **аха уеизгыгы**, **амала**, **акэымзар** // **иакэымзар** // **мамзар**.

Аидхэалага **аха** // **аха уеизгыгы**

Ихыпшымы аидхэалага **аха** // **аха уеизгыгы** еиднахэало ахэоукэа рыбжыара ишыақыгылоит айфагыларатэ еизыказаашыа.

Митэык бжыамшиа икоуп астэы уахыпшыа, аха амишын ахыкэ иазааигэазаны игылоу аонкэа рацэак еилганы цубом (В. Ам.); Азба ақэцэиара иакэыит, аха ацэқырца млашыкэа ишажэлац иажэлоит (В. Ам.); Ахтынра баагэарала икэыишан, аха настхантэ ашца утапшыр алион (В. Ам.); Аңиқа дани аазара ддэыкэырцарц иакэыиригит, аха атэаца амалахазгыгы илымуит (В. Ам.); Илыкэыгэзэоз аңстэазааратэ еидара леалтомызт, аха айыхэтэан лымч мырхакэа аиарацэа дыланакэа иалагеит (В. Ам.); Адаукэа угэартэишт, ихэхаишт, икааишт, аха егыа рхэаргыгы, ухыаңшыны урыхэамңишын (Апс. л.); Сызэаб атыркэа дига закэызеи хэа дыйкэеит, димыхроуп хэа далагеит, аха Кадыр уи ишомызт (И. П.); Нарцэыхоу даеазныкгыгы азы иеалаишжыит, аха иамуит, нырцэка дыкэнажыит (Б. Шь. Ахь.).

Айфагыларатэ цэакадагыгы иаарцшхар кэлоит:

1) атцыхэтэатэ, алтшэатэ цэакы: Леуан лаңшыла уи ахаца дкылкааны деитэнеихэаңишт, **аха** дырфегыых дизымдырит (В. Ам.); Сызэаб атыркэа дига закэызеи хэа дыйкэеит, димыхроуп хэа далагеит, **аха** Кадыр уи ишомызт, избан акэзар Махмет акыр змаз уафын, дтэуца-рын (И. П.); Ажэжэахэа иеааишэаңан, дындэылңыны ахкаара дааталт, **аха** иңсы зыгроу ицэкэа имбеит (И. П.); Даангылан днаңшы-ааңишт, азэыр дызбозар хэа, **аха** уафы димбеит (И. П.).

2) айфагылар-азоужыратэ цэакы: Амхы италуит, **аха** хыарала ибзиоуп, икамбашы барақыатуп (И. П.); Сыгэтыха абыскаамтэа ибасхэомызт, **аха** уажэшыта исызгом, сымч уаха сылнамыишеит (И. П.);

Мап, аколнхара алалара сыэымзуп, **аха** ауафшырагыгы мариазам, иус хыантоуп (И. П.); Хоык аублаакэа аус иартэеит, **аха** егышырхарамыз анеилыркаа, иаурышытит (Б. Шь.); Абри акара аудшылара, аиқэңара ыкан, **аха** игараз ахэычы хыаас акгыгы кэимцеит (Ахыыр.); Иашоуп, ирхароугыгы кэлаишт, **аха** хэақуп лыңха рытэзар (Б. Шь.); Дара рыхоык уажэааигэоуп ианеибадырыз, **аха** ианыхэычыз аахыс еишыцылазшэа еизааигэахеит (В. Ам.).

3) айфагылар-атцыхэтэатэ, апкратэ цэакы: Адаукэа угэартэишт, ихэхаишт, икааишт, **аха** иагыа рхэаргыгы ухыаңшыны урыхэамңишын (Апс. л.); Иашоуп, ирхароугыгы кэлаишт, **аха** хэақуп лыңха руңар (Б. Шь.); Хоык аублаакэа аус иартэеит, **аха** акгыгы шырхарамыз анырдыр, иоурышытит (Б. Шь.); Даара сыссырххеит, **аха**, исызгэаауа ианалага, сақэшахатхеит (Б. Шь.); Абри акара хыаас акгыгы кэимцеит (Ахыыр.); Нарцэыхоу даеазныкгыгы азы иеалаишжыит, **аха** иамуит, нырцэка дыкэнажыит (Ахыыр.); Нартаа ран Саңанеи-Гэашыа ңишынфэажэеи зеишэоык лыхшахыан, **аха** макэана мрада дкаңхон, мзада дкаңчон (Ахыыр.); Аңкэын иан иаха ңхызк збеит хэа леишэеит, **аха** иибаз леимхэеит (Апс. л.); Мызкгыгы цеит, ңишымызгыгы цеит, **аха** Нартаа рхабар камлеит (Б. Ш. Ахь.); Амш цэгыан, аилгарагыгы агэитэмызт, **аха** уеизгыгы анхацэа рускэа ирфын.

Даара имачны, аха иара устыгы аидхэалага **аха** еидхэалоу ахэоукэа рыбжыара акэымкэа, афбатэи ахэоу антэамтафы ианахпыло ыкоуп: Пахэала мыцхэы игэы тынчын, аибашыра калар еицэагыгы еигэеишыошэа фыстэа мусхэык иласуеит, баша аңиша игэы ахыкыднахыз иахкэоу издыруам **аха** (В. Ам.); Апартуа иалоугыгы рыгэра хэзгом, уртэ еибгоу цыушыоу, еицэахэатэыс иустом **аха** (И. П.); Икаларын уи дхэычы аахыс илараазахэазаргыгы, аимператорра уеизгыгы-уеизгыгы абиштырала икамызт дара рфы, **аха** (В. Ам.).

Хыхы иаагоу афырцштэкэа ишахдырбо еипш, аидхэалага **аха** ала еидхэалоу ахэоукэа ркны афбатэи ахэоу еицэарак мапкратэ хэоууп, аха амапкратэ хэоуны ианахпыло ыкоуп.

Аидхэалага **аха** еилоу ахэоукэа реидхэаларафы даара итбааны ахархэара амоуп.

Хзыхцэажэо ахэоукэа ркны айфагыларатэ цэакы инаңшыны иахпылар кэлоит хыхы иарбам чыдарақэакгыгы.

Аидхәалага ма // мамзаргъы. Аидхәалага **ма** // **мамзаргъы** ала еидхәалоу ахәоукәа рбжъара ишыакәгылоит айкәшаратә-алкааратә тцакы:

Абас абри аңхәызба гәымбылцъбара рхы лықәырцәхъеит 99-фык ауаа, ашәфыкгъы уара уакәхап, – лхәеит аңакәажә. – **Ма** сакәхап, **ма** сакәхарым, – ихәеит Сасрыкәа (Ахьыр.); Хаха ианаицәхалак, **ма** ихы дамхацәшәон, **мамзаргъы** иламыс изыртынчуамызт (И. П.); Сыз-ңоу дсабымхәар, **ма** бара бысышъеит, **ма** сара сеысышъеит (Ахьыр.); Нартаа ныкәацәан, шәарыцара **ма** қәылара ицалон (Ахьыр.).

Аидхәалага **ма** еидхәалоу ахәоукәа рыбжъара знык иахцдылар калоит, аха еихарак ынтәны, хынтәны ианахцдыло ыкоуп. Ускан урт актәи, афбатәи, ахцатәи ахәоукәа ирышътанеиуеит. Актәи ахәоу ианаңынгылоугъы ыкоуп.

Ахмат дышъны абна днылашәкәа дцарын, **ма** дыкны абахтә дтәшәырбаарын (И. П.); Зина лыхъз цъара имхәар цуамызт. Уи на-лаиришәуан иара, **ма** акомҗар ртызшәа даналацәажәоз, **ма** аколнхара атәы анихәоз, **ма** ауаа рыхъзқәа анеиҗеиҳәоз (И. П.); **Ма** уца, **ма** уаа-гыл, анахъгъы арахъгъы уатәымкәа уқәымхан.

Аидхәалага **ма** афынтәтәи ма ахынтәтәи ахархәара аан авариянт **мамзаргъы** анашътанеиуа ыкоуп, ускан алкааратә тцакы гәгәаны иарбахоит: Хаха ианаицәхалак **ма** ихы дацәшәон, **мамзаргъы** иламыс изыртынчуамызт (И. П.).

Аидхәалага -гъы. Асуффикс **-гъы** аидхәалага афункциа аманы иахцдылоит. Ускан еидхәалоу ахәоукәа рыбжъара ишыакәгылоит аидыларатә-ацшъратә тцакы. Аидхәалага **-гъы** ахәоукәа рыбжъара акәымкәа, афбатәи ахәоу хәтақәа руакы (азхәа ада) иаланы иахцдылоит:

Азыхъ айыхәан, ахъа наа ду амҗан акәын хәхъеиқәшәалоз, ақәа **кыдҗәозаргъы**, амра **кацеиуазаргъы** иахңырхагамызт (Б. Шь.); Хыңыс лашәа дшылбаз еиңи гәилшәтҗас деикәаңо дааицрашәеит, **леирызгъы** азы ахыңәҗәа днаңыңит (В. Ам.); Ахмат дшааиуаз аныр-ба, ажәқәа ахәра иакәыңын, еибаргъызуа агәашә ахъ рҗаархеит, **ахәа-рақәагъы** кәауа агәашә инадибаҳәалт (И. П.); Икәеицеиуа аиайәақәа цъара-фыцъара инцәыңкәа-аацәыңкәон, **знызынлагъы** иаамацәысны илашон (И. П.); Ашкол тҗоуп, **амайурагъы** салоуп (И. П.); Леуан зегъы дрылкааны иаразнак илаңи налықәшәеит, дхәыцаахыс зызбахә

иахауаз шлакәызгъы ааидырит, изыналтхъаз **агарагъы** ааигәа-лашәеит, иеыхәагъы ңаңыңаңуа асахъа ибла иаахгылеит (В. Ам.); Леуан иаразнак идырит ари иара иибахъоу кәацк ишажәлатәымыз, **игәгъы** аатрысит, **атәакәажәгъы** иаагәалтҗеит (В. Ам.); Уи шьардаза иааңылышәеит, **дагъааигәырғъеит**, нас ахыишәтхәа дфагылеит (В. Ам.); Леуан ду уи зынзаскгъы иааигәамҗеит, икаиҗара **изымдыруа-гъы** даалеиҗеит (В. Ам.); Леуан арабцәа драбашъны аиааира ду иигаз иабзоураны нхыңи-аахыңи ихыңша бзианы иафит, акырза ахамтә **дукәагъы** изаанагеит, инасыңтә **лахъынҗагъы** ахасабит.

Аидхәалага нас. Аидхәалага афункциа назыгзо аңынгыла **нас** ала еидхәалахоит еишътанеиуа атәкқәа аазырцшуа ахәоукәа: Пытҗрак иааиқәызырҗеит, **нас** баша усхәысқәак инрылацәажәеит (И. П.); Хараза Анакәаңиа аганахъ ажәфәан иалакнахаушәа иаалашеит, **нас** аеңә анкыдшәо еиңи, еиҗанҗыңеит (В. Ам.); Руак ңәфәанҗыкәа иңҗауан, Егъи ихәда иңкыруан, **нас** ишътахъкәа ииакәон, анахъ-арахъ ддырблакәон, Далагалан ддыркәашон, Ажәакала ддырқамсон (Б. Шь.); Слаңап, саарыхп, **нас** схы стҗиуазаргъы, шәара шәызызгаша зандалк сыңшаап (Б. Шь.); Леуан азынакз икаиҗара изымдыруа даакәаныза-неит, **нас** илымхтәызар акәхап ааигәахәын дфагылеит (В. Ам.); Зны ал ашъапаҗы даанҗасны днаңшы-ааңшит, **нас** днатрысын абора дна-вагылт (И. П.); Абазар аҗы икылганы иҗиуа даналага, ахашәалахә маңымкәа иаанаишътуа иалагеит, **нас** иаргъы дахыбаауа далагеит (И. П.); Иаахынхәын ләы ркәадырит, **нас** дынеыжәңаны дрыманы идәықәлеит (Б. Шь. Ахь.); Мыкыч даара иқәаф кәиҗеит, **нас** иңегъы даалахъыххеит (И. П.); Иара зназы икаиҗара изымдыруа ус длыхәаңиуан, **нас** аңәца аалымыхын, абжеиҳара ижәит (В. Ам.).

Аидхәалага насгъы. Аидхәалага афункциа назыгзо ажәа **насгъы** ала еидхәалоу аидыларатә хәоукәа рыбжъара ишыакәгылоит, аидыларатә тцакы адагъы, аилыркааратә-амзытә еизыкәаашәа: Еснагъ еиңи длакфакуан Беслан, абзиа кәсҗоит хәа дшаәу аңәгъа алңыр хәа дшәон, **насгъы** зыңсы дахылңыз ажәлар ргәы дасыр иҗахымызт (В. Ам.); Урт ачҳара гәгәа аадырңиуан, **насгъы** ирычҳарц ргәы иҗан, аха иалңишаз рхатәқәагъы ирыздыруамызт (В. Ам.); Сара иахъа гәақрак сымоуп, сааит иуасхәарц сеиханы, **насгъы** сааины ас есым-ша усызбома, сара иңсыша (Б. Шь.); Сара сшәахәоит, узырфәла, Сашәа хәашәқәа ңала, **насгъы** иарбан хәхъынкылсыз иңәыришәаган абжыы

иухылъыз, Уанзеигъымха сара иззом, И-а-уи хәа ашәа узхәом (Б. Шь.); Мыкыч иахаз иамхацәгъахейт, **насгъы** Мырзакан итәкра иаргъы ихы дазнархәыцит (И. П.); Темыри ларей уаха ирзеилоу хәа егъыкам, **насгъы** ләалыршычылароуп зайәыла аказаара, иналыгзароуп Темыр иуа лбаанза дажәыргъы хәа дшымцо хәа лхы иадылцаз ахәахәа (И. П.); Ускан уи атъың Кировски агәашәқәа хәа иахъзрымцәыцит, **насгъы** икарымцәыцит метро астанциа (И.П.).

Ишаабо еипш, ирацәам апсуа бызшәа акны ихыпцшым аидхәа-лагақәагъы. Аха аидхәалага иашақәа рнафс имачны, аха иара усгъы ахархәара рымоуп аидхәалагақәа рфункциа назыгзо ажәақәеи ажәеицаирақәеи. Убарт иреиуоуп **амала, нас // насгъы, ус анакә-ха, уеизгъы, иара убас**, ахәтач **моу** иапынгылоу ажәа иацны (**уи моу, сара моу...**) убас итцегъгъы.

Ажәа **амала** еихарак ацәажәаратә бызшәа иазчыдароуп, иара уагъы имачны иахпылоит. Ари еиднахәало ахәоукәа рыбжьара ипсыгены ишыақәгылоит аиґагыларатә-аидыларатә цакы (Л. П. Чкадуа): Аха уеизгъы аамтә иахзааиз акыр аґыцрақәа хнарбеит, **амала** иахбагъы икақәоуп зыхшыф инанамгақәо ґытґык (И. П.); Хаи, рацәа маанала усиааит, Сасрыкәа, **амала** уахәа кьачала сыхәда узґком... (Ахьыр.); Ихамоу ахәыцгъы ґхзашала иаахрыхт, **амала** уи ззеилым-каауагъы ґытґык ыкоуп (И. П.).

Ажәеицааира ус анакәха. Ара еицааиуеит ацынгыла **-ус** ацхыраагзатә катцарба адинамикатә амапкратә форми. Еиднахәало ахәоукәа рыбжьара ишыақәгылоит аидыларатә-атыхәтәтә еизы-казаашьа: **Уи ачымазара гәгәа дыхтәкны дамоуп, ус анакәха** хара инеиуа уафым; **Уара ухәатәқәа сара ишызуа, Цъара кәтыкгъы сшалам-кысуа, Ожә абар, акармайыс, Исхәоит уаишәа мақьяґсыс, Ус анакә-ха** сышьта ухыла, Санычырчыр учырчырла, Санышәахәо ушәахәала, Икасцо зегъ кәйцала (Б. Шь.).

Ажәеицааира иара убас. Аригъы шыақәгылоуп ахаґытә хьыз-цынхәрей ацынгылеи рыла. Ари ажәеицааирала еидхәалоу ахәоукәа рыбжьара ишыақәгылоит аидыларатә аишьтанеиратә еизыка-заашьа: **Аґсха данцоз хамтәс иртґеит уапа шкәакәаки ахәа чаґеи, иара убас** жьгартәа рґеыжәлақәа иреиуаз х-ґыкәашак (В. Ам.); **Напы алеикит Аґсха иара убас** Аґсуа баатзамц дузза аитарґыцра (В. Ам.);

Убаскан хәґеи-ґхәыси икарцоз афатә ачыдахаз ауаатәыфса фара ры-мамызт, **иара убас** ауаатәыфса макъана аґеишәаарагъы рыздыруа-мызт (Б. Шь. Ахь.).

Еилоу аидхәалагадатә хәоукәа

Еилоу аидхәалагадатә хәоукәа аидхәалагатәқәа излареипцшым убри ауп урт еидхәалагала еидхәалазам, еидызкыло аинтонациа ауп. Насгъы ара еидхәалоуп еихыпцшым еивақәыло ахәоукәа. Аинтонациа адагъы урт цакылеи грамматикатә еилазаашьалеи акыр еизааигәоуп. Аркынаатә, аамтатә категорияқәа рыла еикәшәар кәлоит, аха ианеикәымшәоґы ыкоуп. Еилоу аидхәалагадатә хәоу злашыақәгылоу ахәтақәа рыбжьара ишыақәгылар кәлоит, аидхәала-гатә хәоукәа ркны еипш:

1) **Асинтаксистә аркынаатә, аамтатә категорияқәа рыла еикәшәо атцакқәа:** Мыкыч **ибейт** итәцәыз кәардәы зайәык, акәардә даахан **днарыдтәалеит** афы еимакны ажәра иаґыз шыоукы (И. П.); Темыр дызлаз ахабла мыцхәы **пату икәырцон**, ацкәын бзиа хәа **дрытхәазон** (И. П.); Темыр ауафы изы **дразын**, ацәгъара **иламызт** (И. П.); Темыр амгәырхақәа рыххо иґы **днавагылт**, Зина дааиасын ишыкыл кны **дынґеыжәылґеит** (И. П.); Аґеикәаша зырзсаиш ашваза **кашит** башаза, цәгъамзар бзиарагъы **рзаанамгейт** (Б. Шь.); Ақытарахь шәкылигар, Егъацъара **шәдәыкәырцәп**, Ақьачақьра **шәыдыр-цәп**, Ианышәтахым **шәдырқамсап**, Ианышәтахым **шәдыркәашап** (Б. Шь.); Ахьча иааиз **дытшиаргәума**, Изқәа икыду **хәатражәума**, Иаргъа иаку **абцъарума**, Дызвагылоу қыдбаажәума (Б. Шь.); Уи шаткьаз аґыкьхәа, Са **сынкахәп** ахыпхәа, Сыхәда ахәызба **наґеикып**, Адәы **иныкәшып** сыбазагъы, Са сцәа хәымсыс **кәахьґеитәып**, Нақ **иа-зигап** ахьчатып, Шәан даныкам шәыцәбгап, Асабицәа **шәныцйркьан**, Шәнапы, шәыхәда **дрымцасып**, Уака далгап шәынасып, Шәеидырххала шахала, **Шәдәыкәигалап** хәдакала, Абна кәаза **шәылигап**, Ақытарахь **шәкылигап!** (Б. Шь.); Адунеиажә цәгъа уеиґбагоуп, Ех, хәгоу дутгоуп, Шьоук рзыхәа **уґсыршыбагоуп**, Шьоук рзы **ухьантгоуп** (Б. Шь.); Абас шаанза аб игәақуаз, Иґырпын **ґызуан**, Агәакашәа нақ изґафуаз, Абахәгъы **гәынқьуан** (Б. Шь.).

2) **Еишьтанеиуа атцакқәа.** Цакыла еишьтанеиуа ахәоукәа рґы азхәақәа аркынаатә, аамтатә формақәа рыла еикәшәаргъы кә-

лоит, еикэымшэаргыы калоит: *Шьхазар схийып*, мишынзар *сыннакыларым*, дахьыказаалак *дсыңшаароуп* (Б. Шь.); Айықхэа ахысыбжы *геит*, ажэдан ахь аејэа кыднапартэ еиңи *иаакыркырыт* аеы (Б. Шь.); Шьхацин *дықэын* ашьхара, Шьхыңын *даван* агара, *Дадынјэалон* ахьчара, Дахьцалакгы азајэра, Ишьтаңало *ишьтазан*, Абас ахьча *дыказан* (Б. Шь.); Ёнак изајэра *иамеикит*, Ақытарахь *иақэикит*, Иаас лаба ңагэаза, Ихьатражэгы иазқэынја, Уи дашьызиша ацхакаа, Инап арфаш инајакуа, *Дцон* уи дкаха-бгалауа, Азыблара далоруша (Б. Шь.); Адэыгба *иааннажыт* амшын, ашьха фадарақаа, *ирфэысит* акааңа-фаңа дуқаа, *ирыңысит* атоннелқаа, абза еиңыхны зака алиоз цакрыла *иныхэлеит* лаңшы иазајамкуаз адэысакара еиужь ду (И. П.); Сағанеи-Гэашьа иираны иказ лычкэын хэыңы иматэа *лырхиеит*, *изылзахит* акэымжэы, астэы *лсит*, *илгыбит*, *илхэеит* (Ахьыр.).

3) **Алтшэатэ, атцыхэтэатэ еизыказаашьақэа.** Цабыргыјэканы, Темыр ихы ликэаеит, ихьымзгишьеит иахаз ажэақэа (И. П.); Ашацахаа алампафы днеин афтјил ааирјэит, алашара ергь-ергьхаа иубо иаакеијэит (И. П.); Сгэырфа *бырмариет*, *еилыскааит* бзиа сшыббо, уажэшьта срахатуп, аңсабара дысзықэуп бзиа избо азэы-зајэык (И. П.); Ачкэын уи еиңи ауатх хиа ихаангы *дыфнамлацызт*, *дахьңира изымдыруа дтэан* (И. П.); Игэы иңаз аиаша *анијылх*, акакихаа *дијакаеит*, алажэ еиңи *дыңхалјэит* (И. П.).

4) **амзызтэ еизыказаашьа:** Урт уажэшьта иеизрыдылашам, аамта еикэшара рымч рымнахит (И. П.); Мыта дырьшгэышьеит, дызышьыз иахьагы деилкааны дсымам, суафыбжоуп, аңсэазаара ајкыс акамзаара еигьасшьоит, схы сцэымзуп (И. П.); Мыкыч иеы шрылаз атызиша шака имхэарыз, уи дираргамар иңахымызт (И. П.); Темыр дзықэтэаз аеы Миха итэын, иара ихатэы еы имамызт (И. П.).

Ара иахарбеит еилоу ихьыңшым аидхэалагадатэ хэоуқэа злашьақэгылоу ахэтақэа рыбжьара ишьақэгыло ихадоу аизыказаашьақэа.

АТЭЫМ АЖЭАХЭА

Автор итекст иалагалахар калоит даеазэы иажэахэа: Зауркан афны дыкоуп, уажэы дықэиоуп, иңсы ишьоит, дфагылар, удикылоит, – ихэеит Бирам (Б. Шь.); – Ахэылңаз саауеит, уртқэа рзгыы

хаицаажэап, амала Зауркан цьара ак истоит хэа уаламган, дуцагэаа-уеит. Уи асас анцаа дысзааишьтит хэа ауп дышихэаңшуа, уареи сареи хазы хаицаажэап, абзиаразы, – ихэан дфагылан дцеит Бирам; – Аиаша ишоухэара удинаныс, Темыр, – ихэеит Гафур, – абни агазет ианыз аңхэызба лпатрет иахькыдыз икыдхны учамадан итајаны, иугоит, баша иухэоит акэымзар уара дуахэшьазам. Ијабыргымы исхэо? – Ијабыргуп, ааи, – ифы иқэшахатхеит Темыр (И. П.); «Хтэартқаа минутк ихаңсахыр калозар!» – ихэан Мыкыч Темыр идтэалаз ахаја ихы наикэикит (И. П.); «Сцоит афныка», – дхэыцуан Темыр, – аха исзыңшу здырхуада? (И. П.); «Аеы иахэаша акэадыр иахэоит» хэа, – уара уоуп зыгэра сымгазо, – ихэеит Темыр (И. П.); Дороска дыргоит хэа аума исоухэо? (Б. Шь.); Алоу-иңа Шьардын Селым-ңашьа дахьхамоу акы шэацэымшэан, – хэа аехэара дафын (Б. Шь.); – Аңашьа даа-уеит, аңашьа! – хэа быжьқэак аахалафит (Б. Шь.); Хара хзықэшьаз арыцхара зхароу изхарам хэа аимакра акгы хнатом (Б. Шь.); Фнык сыргылоит хэа аматэахэқэа шеизигоз арра иңхьеит (Б. Шь.); Азы афада ицоит хэа бархэар, ихабјозаарын (И. П.); «Ацаамақэа акыр иахэартазар, ара акара цьаргыы иказам!» – ибжыы ныцакшэа даа-цаажэеит ар рыматэа зишэыз арғыс (Б. Шь.).

Абас автор итекст иалагалоу ажэахэа атэым ажэахэа хэа иашьтоуп. Атэым ажэахэа атекст иалагалазар калоит ишиашоу цакылеи аграмматикатэ еилазаашьеи мјсахкэа. Ус атекст иалагалоу ажэахэа ипиоу ажэа хэа иашьтоуп: Мата игэахы ңыжэжэо, фааитјит ус: «Хашиашоу аңшьа иахь хныфналап, хихэап, хаала ирхынхэырц хэхэшьцаа»; Ус рзынаицхаит аихабыра: «Акызајэык ауп сзыхэо, сытшэыжы абакта, срылашэја аибашьра иафур ар (Б. Шь.); «Мап, сахьықэтэоу са испырхагам, Ицэыргала сара сдагэам, кыр умазар нас хэатэыс» – ахэеит хыхьтэ акармајыс; – Зауркан Золак хэа азэ дыздыруан саныхэыңыз, зака уеиешузеи, издыруада, уи уара уакэзар? – фааитјит иара (Б. Шь.); – Иашоуп, сара соуп Зауркан, аха уара усзымдырит, узустада? – сцааит саргыы; «Абра цьара неитэыс исымоуп, лассы саа-уеит», – ихэан дындэылјит Зауркан (Б. Шь.). Аиачеика амазаныкэгаф ма ақытсовет ахантэафы руазэы дхамбар калом», – рхэеит дара (И. П.); «Усгыы сақэшьеит, сахьынзазахэо сгэагэалап», – избеит иара (И. П.); «Ами ианакэзамыз ицэгыахеит, амхқэа рцэыңхастанатэра икоуп», – ихэеит Темыр (И. П.); «Ухала иахьааугаз бзиоуп, ауаф қыара абас ауп ишатху», – ихэеит ауезд ахьынтэ иказ аихабы (И. П.).

Аграмматикатә еилазаашы псахны, иаххәап, ахафала, амодальтә, аамтатә тцаккәа рыла автор итекст иалагаләу атәым ажәәхәа ициам ажәәхәа хәа иашытоуп. Имачны ахархәара амоуп апсуа бызшәафы. Ара ианахдыло ыкоуп инфиниттә еицааирала иаарпшны. Еихарак ари афункциафы иахдылоит акалашыатә элемент*и* зцу аицааиракәа, иара убас ахыпшратә-зкратә инфиниттә еицааира: *Батал сынтәа ауниверситет аталара игәы иштәу сеихәеит; Уи иатәхын Сасыкәа ажәәан данкәаны дашырыц* (Апс. л.); *Ускан иатәххейт мрагылара даннакәарц* (Апс. л.); *Саб избеит Стәмпылынза дцарц* (Б. Шь.); *Амхәцыыр ңыцәцәа-ңыцәцәаны атәыла иахәабалак иахырыгзарц ртәхын* (Б. Шь.); *Аинаржыи Сатәнеи-Гәашыа даәа ажәакгыи уалхәарц лтәхуп* (Апс.л.); *Нас иаалаган абгахәычы ацәа ахырхырыц рызбеит* (Б. Шь.); *Мамышь ацан рахәшыа дигарц избеит* (Б. Шь.); *Ари еиңи абзиа рзыуз цәара акы иртәриц иакәыркит* (Б. Шь.); *Шаанза Ситраа ркны санааи, арахь ушаахәыз сархәеит* (Б. Шь.).

Ициоу атәым ажәәхәа еиха итбааны ахархәара амоуп еихарак алитературатә бызшәафы.

Ициоу ажәәхәа автор ихы иаирхәоит сахьаркыратә матәахәы хәсабла, иазызырфоуа ма иапхьо атцакы еилыкка, аилкаара марианы ибла иаахгыларц. Уи адагы ажәәхәа ианыпшыр кәлоит аекспресивтә, аемоциатә тцаккәа (Л. П. Чкадуа).

Ициоу ажәәхәа иахыгылазаалак аатгыларатә дыргақәа рыла иалкаатәуп. Атекст иацынгылазар абзацла, цәахәа ґыцла иалагатәуп, апхьа атцәагәа ргылатәуп, антцәамтәфы атцакы зейпшроу еипш иакәнаго адырга ргылатәуп – ацышыаратә, азтәаратә ма афартцәи, урт адыргақәа рнафс дырфөггых – атцәагәа.

– *Даәак хзеибымхәаргыи, ма ххатәқәа хазхара хаибабан!* – *нациґейт даәазәгыи* (Б. Шь.);

– *Зейпшыкам усуп, уххь згейт, Соулаҳ иаңшыигаз, акырґеит абас аублаакәа хмеизеишґтеи!* – *дақәшахатхейт Сит* (Б. Шь.);

– *Ех, дадраа, хаблақәа ааңшуейт акәымзар хара хәпсхейт!* – *даа-цәажәеит Даут* (Б.Шь.).

Абас иалкаатәуп ажәәхәа аиґцәажәара аангыи:

– *Уара уоума Мыкыч захьзу?* – *дґааит руазы* (И. П.)

– *Сара соуп, уххь згейт!* – *деихаңсы-еиґаңсы ґааитит иара* (И. П.)

– *Уара уакәзаргыи, убаандафуп, уеумырґысын!* – *ихәеит уи* (И. П.)

– *Уа аңцәа ицышыоуп уахьызбаз!* (Б. Шь.)

– *Дубама, лыңсы тоума Ааишыа?*

– *Дызбеит, тәацәаныла еибгоуп* (Б. Шь.).

Ажәәхәа автор иажәәкәа ирыштыанеиуазар, автор иажәәкәа рнафс иргылатәуп ф-кәапк, ициоу ажәәхәа ахыцкәа иртактәуп: *Ус рзынаицхәит аихабыра: Акызацәык ауп сзыхәо, сытшыжы абхатә, срылашәцәа аибашыра иафү ар*» (Б. Шь.); *Аеырмашыцан уамашәа, Ус ахәеит аґыхәтәаншәа: «Уа сыхаара, салам умоуп, Иахьа сара гәафрак сымоуп, Сааит иуасхәарц сеиханы, Уааи са сышка улбааны»* (Б. Шь.); *Мата иңсахы ңыжәжәо, ґааитит ус: «Хәшиашоу аңашыа иахь хныфналап, ххәап, хаала ирхынхәырыц хәхәшыцәа»* (Б. Шь.).

Ициоу ажәәхәа автор итекст алагаларазы ахархәара роуейт алагаларатә хәоукәа, ахәтач **хәа**. Алагаларатә хәоукәа рґы ахархәара роуейт еиуейпшым зхәара зуа акатцарбақәа, аха ара еихарак иахдылоит акатцарба-зхәәкәа **ахәара, азґаара, абара, ақәкра, аеазкра** убас итґеггыи.

– *Баба, ґажәа маат аңара угхейт сгәахәуейт, –лхәан Ахмат днаидгылан ґажәа маат аңара неилыркит. –Уажәшытә сцалап, – ихәан дґагылейт Мыкыч: – Зинеи сарей хус аиґакәара уашытоуп, Темыр, иулишару уара убри еиңи аус?* – *дґааит Мыкыч. – Аллаҳ, аллаҳ, уафґас хәицәажәап хәа иихәо закәызеи!* – *ицґеишыейт, илакәишыейт Мыкыч. – Ицәбыргны иухәома, Мыкыч, абарт ажәәкәа?* – *дґааит Темыр. – Иузтәада уара ари ақәаад?* – *дґааит Темыр. – Сара егысымбаит, саб акрибазар, уиазґаа, – лхәан азы атара деитәналагейт Зина. – Усгыи сақәшәеит, сахьынзазахәо сгәагәалап, – избеит иара.*

Ахәтач **хәа** хдылоит ахала ма алагалатә хәоу иацны: *Амиш збази ашытә збази еимаркуан хәа...* (Ажәапкәа); *Азы иаанаго аңша иагоит хәа...* (Ажәапкәа); *Зарбагә ада змамыз цәагәара игон хәа* (Ажәапкәа); *Азы иаго хәхәабжыи иахәуам хәа...* (Ажәапкәа); *«Икәхґази цәгьарас» хәа сиазґааит сара* (Б. Шь.); *«Арт аинралцәа бцарла ирым-пыцархалаз адгыл ґацәкәа рґы шытәнкыла ажәлар ндырґәоит» хәа уафы имахәит* (Б. Шь.); *Тоуба зуит сашыа ишыа шызура хәа* (И. П.); *Ихәбжыоу хәа исоухәаз ала сақәгәыгуамызт сара сахь ухынхәып хәа* (И. П.); *Темыр иґааихейт аха шытысхуейт хәа* (И. П.); *Иңхәаза быстә ґацәк хнахатәаны иахфандаз хәа, хажыкәа тәаны мацаркгыи неидаажәыландаз хәа рыгәкәа хытхытуан* (И. П.); *Тәкәажык лыцкы*

арахэыц ацэылзон хэа... (Ажэацқа); Ааңын шааилак хдэықэлоит хэа сиргэызуан (Б. Шь.); Ағхэара ишэыстэз азы шэымааит хэа мап хцэикит (Б. Шь.); Ажэабжьны игэароуп ар рахь ааңхэара калоит хэа... (Б. Шь.); Ашэарах жьы рзымхаргы тэан цахэцахэак дсыржэып хэа сгэырзбайэа саауан (Б. Шь.); Лассы-лассы сылаңи дааңашэон мхаңыырра шэсышьтуам хэа иахэа кьо ихаңгылаз Баракаи-иңа Ахмет (Б. Шь.).

АРКЪАҢРАҚӘА

- А. Гә. – Алықьса Гэогэуа
 Ал. Ць. – Алықьса Цьения
 А. Л. – Алықьса Лашәриа. Аңсуа поезиа антология. Ақәа-Москва, 2000.
 Аңс. жәл. рп. – Аңсуа жәлар рпоезиа
 Аңс. л. – Аңсуа лакәкәа
 Аңс. п. ант. – Аңсуа поезиа антология
 Аңс. ф. ад. – Аңсуа фольклор адакьакәа
 Б. Шь. Ахь. – Баграт Шьынкәба «Ахьыртэатэа», Ақәа, 1990.
 Б. Шь. – Баграт Шьынкәба. Ифымтәкәа реизга, III атом. Ақәа, 1980.
 Б. Шь. – Баграт Шьынкәба. I атом. Ақәа, 1977.
 Б. Шь. Ацынтэ. – Баграт Шьынкәба. Ацынтэарах. Ақәа, 1974.
 В. Ам. – Витали Амаршьан. Ирфамтәкәа реизга. II атом. Ақәа, 2006.
 Гь. Ч. – Гьаргь Чачба
 З. Д. – Заз Дарсалиа
 Д. Гә. – Дырмит Гәлиа. I ат., Ақәа, 1950; II ат., Ақәа 1952.
 И. Ав. – Идырым автор. Аңсуа поезиа антология. Ақәа-Москва, 2000.
 И. К. – Иуа Коғониа. Аңсуа поезиа антология. Ақәа-Москва, 2000.
 И. П. – Иван Папаскьыр. I атом. Ақәа, 2007.
 М. Лак. – Миха Лакрба
 М. Л. – Мушьни Лашәриа. Аңсуа поезиа антология. Ақәа-Москва, 2000.
 М. Х. – Мушьни Хашба
 О. Б. – Омар Бигэаа. Аңсуа поезиа антология. Ақәа-Москва, 2000.
 Ч. Ць. – Чичико Цьонуа. Аңсуа поезиа антология. Ақәа-Москва, 2000.

АЛИТЕРАТУРА

- Авидзба З. Х. Модальные аффиксы в глаголе абхазского языка (Автореферат кандидатской диссертации). Тбилиси, 1968.
- Александров Н. М. О предикативном отношении. В кн.: «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков». Ленинград, 1975, с. 133.
- Александров Н. М. Проблема второстепенных членов предложения в русском языке. Уч. записки ЛГПИ им. А.И. Герцена, т. 256, 1963.
- Александров Н.М. К вопросу об определении главных членов предложения. Уч. записки Хабаровского госпединститута, т. X, 1963.
- Арстаа Ш. К. Глаголы лабильной конструкции в абхазском языке, Труды АбНИИ, 1959, т. XXI, с. 212.
- Арстаа Ш. К. Составное сказуемое из деепричастных форм и вспомогательных глаголов. Труды Сухгоспединститута им. Горького, 1960, т. XII, с. 93.
- Арстаа Ш. К. Деепричастие в абхазском языке. Сухум, 1960.
- Арстаа Ш. К. Проблема простого предложения в абхазском языке. Тбилиси, 1982.
- Арстаа Ш. К., Чкадуа Л. П. Ацсуа бызшәа асинтаксис. Аҟәа-Сухум, 2010 (2-ое изд.).
- Бабайцева В. В. Односоставные предложения в современном русском языке. Изд. «Просвещение». М., 1968.
- Бондаренко А. В. Об актуализационных признаках предложения. В кн.: «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков». Ленинград, 1975, с. 139.
- Бондаренко А. В. Об абсолютном и относительном употреблении времен в русском языке. ВЯ, № 6, 1965.
- Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения. В кн.: «Вопросы грамматического строя». М., 1955.

- Габуниа З. М., Тирадо Р. Г. Малочисленные языки в третьем тысячелетии и процессы глобализации. Владикавказ, 2010.
- Габуниа З. М. Очерки по истории кавказского языкознания. Нальчик, 2020.
- Галкина-Федорук Е. М. Безличные предложения в современном русском языке. Изд. МГУ, 1958.
- Галкина-Федорук Е. М. Односоставные предложения в современном русском языке. Журнал «Русский язык в школе». № 2, Учпедгиз, 1959.
- Ганич Д. Модальные функции вводных слов. Киев, 1953.
- Генко А. Н. Абазинский язык. М., 1955.
- Гецадзе И. О. Очерки синтаксиса абхазского языка. Ленинград, 1969.
- Зекох У. С. Некоторые вопросы синтаксиса адыгейских падежей. Уч. записки Адыгейского НИИ языка, литературы и истории. т. V. Языкознание. Краснодар–Майкоп, 1966.
- Зекох У. С. Очерки по синтаксису адыгейского языка. Москва, 1987. Золотова Г. А. О структуре простого предложения в русском языке. ВЯ., № 6, 1967.
- Золотова Г. А. О модальности и предикативности в русском языке. НДВШ «Филологические науки», № 4, 1962.
- Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973.
- Золотова Г. А. К понятию предикативности. В кн.: «Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков», Ленинград, 1975, с. 147.
- Керашева З. И. Предложения с финитными глаголами в адыгских языках. Тбилиси, 1984.
- Колшанский Г. В. К вопросу о содержании языковой категории модальности. ВЯ., № 1, 1961.
- Конджариа В. Х. Еижәлантәу ахәоу хәтақәа ацсуа бызшәафәы. «Сборник материалов по абхазскому языку». Тбилиси, 1970.
- Ломтатидзе К. В. Бессубъектные формы переходного глагола в абхазском языке (Резюме). ИКА, т. II. Тбилиси, 1948.
- Ломтатидзе К. В. Абхазский язык. «Языки народов СССР». т. IV, М., 1967.

Пазов С. У. Абазинский литературный язык. Очерки фразеологии, синтаксиса. Карачаевск, 2000.

Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956.

Рогава Г. В., Керашева З. И. Грамматика адыгейского языка. Краснодар-Майкоп, 1966.

Услар П. К. Этнография Кавказа. Языкознание I. Абхазский язык. Тифлис, 1887.

Хагба Л. Р. Коррелятивные конструкции с обстоятельственными элементами при глаголах абхазского и абазинского языков. Тбилиси, Мецниереба, 1989.

Хагба Л. Р. Обстоятельственные инфинитные конструкции в синтаксической системе абхазского и абазинского языков. Сухум, 2015.

Циколия М. М. Порядок слов в абхазском языке (Резюме). Тбилиси, 1973.

Чикобава А. С. Проблема простого предложения в грузинском языке. Тбилиси, 1968.

Чикобава А. С. Эргативная конструкция в иберийско-кавказских языках. Тбилиси, 1948.

Чкадуа Л. П. Ажәақәа реибаркыра ацсуа бызшәа ахәоу аҭы. Аизга «Сборник материалов по абхазскому языку». Тбилиси, 1970.

Чкадуа Л. П. Категория времени и главных модальных образований в абхазо-абазинских диалектах. Тбилиси, 1970.

Чкадуа Л. П. Фinitные и инфинитные формы глагола в функции предикации. Сб. «Вопросы синтаксического строя иберийско-кавказских языков». Нальчик, 1977.

Чкадуа Л. П. Ацсуа бызшәа апунктуация. Қарт, 1978.

Шьақрыл К. С. Еилоу ихьыцшым ахәоу. «Сборник материалов по абхазскому языку». Тбилиси, 1970.

Шакрыл К. С. Очерки по абхазско-адыгским языкам. Сухум, 1970.

Шакрыл Т. П. Избранные труды, т. I, Сухум, 2015.

АХҚӘА

АЛАГАЛАЖӘА	3
АЦСУА СИНТАКСИС АТЦААРА АҢОУРЫХ АХЬТӘ	4
АЛАГАЛА	9
Ажәеибаркыратә хкқәа	12
Аикәыршәаратә жәеибаркыра	16
Акласстә категория ажәеибаркыраҭы	19
Ахыцхьазаратә категория аикәыршәаратә жәеибаркыраҭы	21
Ахыцхьазаратә категория ахьзи ақатцарбеи рыбжьара	21
Ахыцхьазаратә категория ахьзыцыхәреи ақатцарбеи рыбжьара	22
Ахыцхьазаратә категория арбагатә хьыцыхәрақәеи ақатцарбеи рыбжьара	23
Аикәыршәаратә жәеибаркыра хаҭык змоу ақатцарбеи ахьзи рыбжьара	24
Аикәыршәаратә жәеибаркыра ә-хаҭык змоу еиҭамтәу ақатцарбеи ахьзи рыбжьара	25
Аидыларатә жәеибаркыра	27
Ақатцарбеи ацынгылеи реицааира	28
Ақатцарбеи ақалашьатә (ахаташьатә) цынгылақәеи реицааира	28
Ақатцарбеи атыцтә цынгылақәеи реицааира	28
Ақатцарбеи аамтатә цынгылеи реицааира	29
Ақатцарбеи арлахәыреи реицааира	30
Аидыларатә жәеибаркыра ахәаақәнатцеи (ахьзи) ахәаақәтцатә инфиниттә еицааиреи рыбжьара	31
Аидыларатә жәеибаркыра ақалашьатә инфиниттә еицааиреи ақатцарбеи рыбжьара	31
Аидыларатә жәеибаркыра азхәеи аамтатә инфиниттә еицааиреи рыбжьара	32
Аидыларатә жәеибаркыра атыцтә инфиниттә еицааиреи азхәеи рыбжьара	32

Аидыларатә жәеибаркыра акатцарбеи	
ашьтынгыла зцу ахъзи рыбжьара	32
Апозициатә (аишьтагылашьатә) жәеибаркыра	35
Апозициатә жәеибаркыра	
ахъзи ахаташьатә аказшьарбеи рыбжьара	35
Апозициатә жәеибаркыра	
ахъзи азыкашьатә казшьарбеи рыбжьара	36
Апозициатә жәеибаркыра аишьтагылатә	
цхьазарахьызкәатә казшьарбақәеи ахъзи рыбжьара	37
Апозициатә жәеибаркыра	
арбагатә хьызцынхәрақәеи ахъзи рыбжьара	37
АЖЕИДХӘЛА	39
Ахәақәтатә жәеидхәала аформацсахра асхема	41
АХӘОУ МАРИА	44
Азеипш еилкаарақәа	44
Асинтаксистә модальтә категория	
апредикативтә цакы аарцшраҕы	44
Аобиективтә модальтә цакы (Асинтаксистә индикатив)	44
Акатцарба абламбаратә модальтә форма	46
Акатцарба азааигәаратә модальтә форма	47
Азоужьратә модальтә форма	47
Архьыпшратә модальтә форма	48
Аирреалтә модальтә формақәа	48
Акатцарба агәацхаратә модальтә форма	49
Акатцарба ахьыпшратә модальтә форма	49
Ахьыпшратә-зкратә модальтә форма	49
Асинтаксистә аамтатә категория	50
Асинтаксистә хаҕытә категория	51
Асубиективтә модальтә цакқәеи урт раарцшышьақәеи	51
Акатцарба абламбаратә ркынаатә форма	52
Акатцарба азоужьратә форма	53
Ажәацқақәеи ажәеицааирақәеи	53
Ажәеитахәара	54
Ажәа лагалақәеи ахәоу лагалақәеи рхархәара	54
Ахәтацқәа абжыткықәеи рхархәара	54
АХӘОУ АШЬАТА	56

Компонентк ала ишьақәгылоу ахәоу ашьатә	58
Q-компонентк рыла ишьақәгылоу ахәоу ашьатә	58
Азхәеи азырхеи рыла ишьақәгылоу ахәоу ашьатә	59
X-компонентк рыла ишьақәгылоу ахәоу ашьатә	
(аструктуратә схема)	60
АХӘОУ МАРИА АФОРМАҚӘА	61
Асинтаксистә хаҕытә формақәа	61
Аамтатә формақәа	62
Амодальтә (аркынаатә) формақәа	62
АХӘОУ АПАРАДИГМА	63
АХӘОУ АКОНСТРУКЦИАҚӘА	64
АХӘОУ МАРИА	65
АСТРУКТУРАТӘ ЕИЛАЗААРА	65
ХЫҚӘКЫТӘ ЦАКЫЛА АХӘОУҚӘА РШАРА	67
Адцаратә хәоу	76
Агәацхаратә хәоу	79
Азцааратә хәоу	81
Азцааратә суффикс -да	84
Азцааратә суффикс -зеи // -зи	85
Азцааратә суффикс -и	86
Азцааратә суффикс -у	87
Азцааратә аффикс -ба	88
Интонациала азцаара аарцшра	89
Амапкратә цакы ахәоу мариа аструктураҕы	89
АХӘОУ ХӘТАҚӘА	93
Азххәаа аарцшышьақәа	95
Ахьызка азххәаа апозицияҕы	95
Ахьызцынхәрақәа азххәаа апозицияҕы	97
Аказшьарба азххәаа апозицияҕы	97
Амасдар азххәаа апозицияҕы	97
Ацхьазара хьзы азххәаа апозицияҕы	98
Аинфиниттә еицааира азххәаа апозицияҕы	98
Азхәа	98
Афиниттә форма змоу акатцарба азхәа апозицияҕы	99
Акатцарба ииасхьоу инагзоу (аорист) азхәа апозицияҕы	100
Акатцарба ииасхьоу инагзам аамтатә форма азхәа апозицияҕы	101

Акаттарба ииасхьоу еилкаам аамтатә форма азхәа апозициафәы	101
Акаттарба ииасхьоу акрызхытцуа аамтатә форма азхәа апозициафәы	102
Акаттарба ииасхьоу акрызхытцуа иапынгылоу аамтатә форма азхәа апозициафәы	102
Акаттарба икалаша I аамтатә форма азхәа апозициафәы	104
Акаттарба икалаша II аамтатә форма азхәа апозициафәы	104
Акаттарба аинфиниттә форма азхәа аарпшырафәы	105
Абламбаратә ркынаатә форма азхәа апозициафәы	106
Акаттарба адттаратә ркынаа азхәа апозициафәы	106
Акаттарба азоужьратә ркынаатә форма азхәа апозициафәы	107
Агәацхаратә ркынаатә форма азхәа апозициафәы	108
Архыпшратә ркынаатә форма азхәа апозициафәы	108
Еилоу азхәа	109
Еилоу акаттарбатә зхәа	109
Амасдари ацхыраагзатә каттарбеи рыла ишьақәгылоу еилоу акаттарбатә зхәа	110
Амасдари ацхыраагзатә каттарба алагареи рыла ишьақәгылоу еилоу акаттарбатә зхәа	110
Амасдари ацхыраагзатә каттарба афьзаареи рыла ишьақәгылоу еилоу акаттарбатә зхәа	111
Амасдари ацхыраагзатә каттарба акәытпреи рыла ишьақәгылоу еилоу акаттарбатә зхәа	111
Акаттарба ахыпшратә формей ацхыраагзатә каттарбақәеи	112
Акаттарба ахыпшратә-зкратә формей ацхыраагзатә каттарбақәеи	112
Арлахәыратә формақәеи ацхыраагзатә каттарбақәеи рыла ишьақәгылоу акаттарбатә зхәа	113
Азааигәаратә ркынаатә формей ацхыраагзатә каттарбеи	114
Еилоу ахызтә зхәа	114
Азырха	116
Ахәоу ашьаҭа аитцыхразы, аинформация арбаразы ххы иахархәо ахәоу хәҭақәа	117
Ахартәаага	117

Ахәаақәҭа	118
Ахәаақәҭа аарпшышьақәа	119
Иапынгылоу ахәаақәҭа	119
Иашьтанеиуа ахәаақәҭа	122
Ацшы	123
Аҭагылазаашьа	123
Акалашьатә ҭагылазаашьа	124
Акалашьатә ҭагылазаашьа аарпшышьақәа	124
Атыпрбагатә ҭагылазаашьа	125
Аамтарбагатә ҭагылазаашьа	126
Ахықәкытә ҭагылазаашьа	127
Амзырбагатә ҭагылазаашьа	128
Ашәага-загатә ҭагылазаашьа	128
АЗХХӘААДАТӘ ХӘОУҚӘА	129
Азеипш хәфьтә хәоуқәа	129
Еилкаам ахәфьтә хәоуқәа	131
Ахәфьдатә хәоуқәа	132
Ахызтә хәоуқәа	133
АХӘОУ АСТРУКТУРАТӘ СХЕМА	134
Аелементартә еилкаарақәа	134
Ахәоу аминималтә структуратә схема	135
Ахәоу инейтцыху аструктуратә схема	137
ИРУАДАФУ АХӘОУ МАРИА	137
АИНФИНИТТӘ ЕИЦААИРАҚӘА	137
Азххәаатә инфиниттә еицааира	140
Азырхатә инфиниттә еицааира	141
Ахәаақәҭатә инфиниттә еицааира	143
Акалашьатә инфиниттә еицааира	146
Аамтарбагатә инфиниттә еицааира	148
Ахыпшратә инфиниттә еицааира	150
Азоужьратә инфиниттә еицааира	152
Ахықәкытә инфиниттә еицааира	154
Ашәага-загатә инфиниттә еицааира	156
Арлахәыратә еицааира	157
ЕИЖӘЛАНТӘУ АХӘОУ ХӘҭАҚӘА	160
Еижәлантәу азыххәаақәа	160

Еижәлантәу азхәақәа	161
Еижәлантәу азырхақәа	163
Еижәлантәу ахартәаагақәа	163
Еижәлантәу ахәаақәтәақәа	164
Еижәлантәу аґагылазаашьақәа	165
Еижәлантәу атыпрбагатә ґагылазаашьақәа	166
Еижәлантәу аамтарбагатә ґагылазаашьақәа	166
Ахазырха	167
АХӘОУ АКОММУНИКАТИВТӘ ЕИҢКААРА	169
Ахәоу актуалтә хәташара	169
Атемеи аремеи	169
Ахәоуи ахәахьеи реишыказаашьа	170
Ахәоу хәоу хәтала ашареи ахәахьа актуалтә хәташарала ашареи реишыказаашьа	171
АЖӘАҚӘА РЕИШЬТАГЫЛАШЬА	171
Ажәақәа реишьтагылашья апоезиаґы	173
Ажәақәа реишьтагылашья ажәидхәалақәа рґы	174
Ажәақәа реишьтагылашья ахьызтә жәидхәалақәа рґы	174
Ажәақәа реишьтагылашья акаттарбатә жәидхәалақәа ркны	176
ЕИЛОУ АХӘОУ	176
Еилоу ихьыцшу ахәоуқәа	179
Еилоу ихьыцшу амзызтә хәоуқәа	180
Еилоу ихьыцшу атцыхәтәтә хәоуқәа	181
Аинтонация еилоу ихьыцшу ахәоу ахәтақәа реидхәалараґы	182
Еилоу ихьыцшым ахәоуқәа	182
Еилоу ихьыцшым аидхәалагатә хәоуқәа	184
Еилоу аидхәалагадатә хәоуқәа	189
АТӘЫМ АЖӘАҚӘА	190
АРКЪАҢРАҚӘА	195
АЛИТЕРАТУРА	196

Арстаа Ш. К.

АҢСУА ГРАММАТИКА

II АТОМ

АСИНТАКСИС

Аредактор: **Хазба Л. Р.**
Акыпхъы: **Таниа А. Ць.**
Акорректорца: **Ахэба А. З., Цэеиба Л. В.**
Компиутерла аиқдыршаа: **Гыцба А. Шь.**

Аформат 60x84 1/16. Атираж 500. Икатцэ. акыпхъ бгыц 13.
Ағатцапка № 49.

Икыпхъуп АУН "Акыпхъ аоны",
ақ. Акәа, Ешба имфа, 168.

